

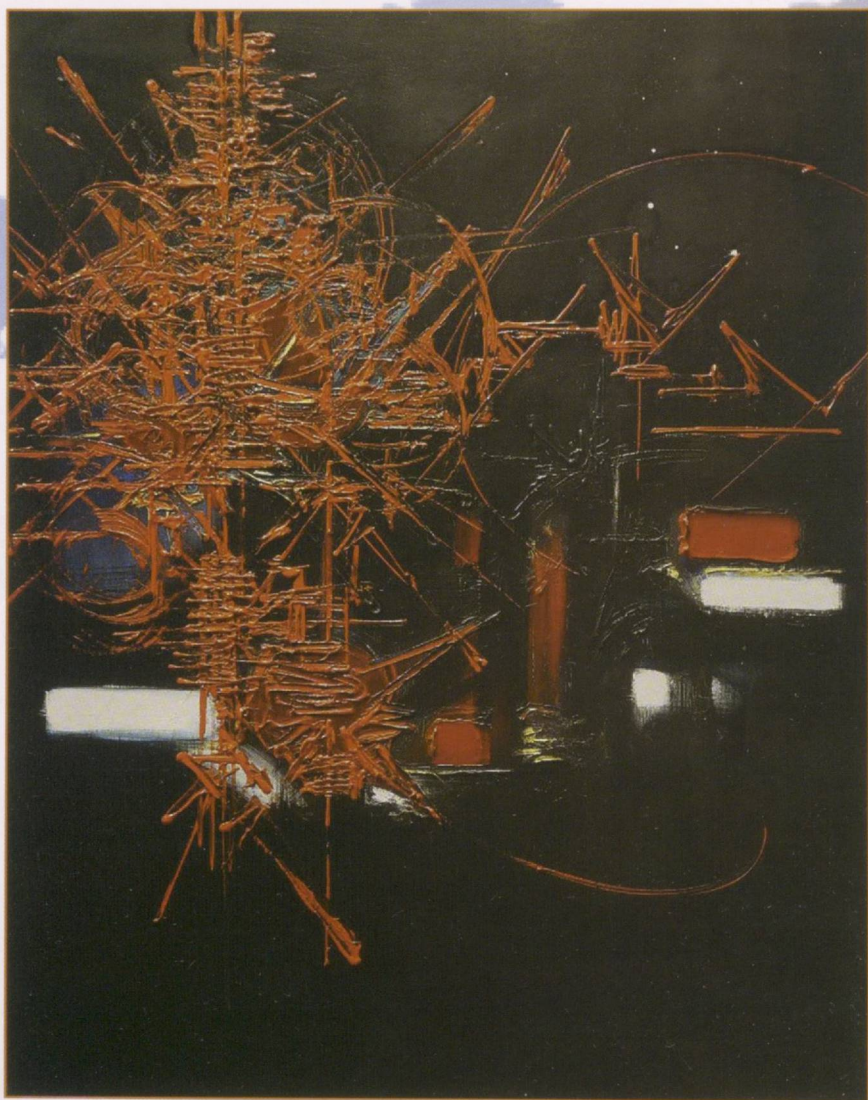
ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Sentabr – 2020

Жорж Матю.
“Қизил бўёқ композицияси”

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Жамоатчилик кенгаши:

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иномжон МАЖИДОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Шухрат РИЗАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал

1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:

Аҳмаджон
МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБ
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Навоийнинг “Ёри азиз”и. (*Суйима Ғаниева шарҳи*).3

НАСР

И,ШОУ. Тиланчи ва ўғри. Роман. (*Рус тилидан А.Файзулла тарж.*).8

Э.М.РЕМАРК. Қарзга олинган умр. Роман. (*Рус тилидан Д.Собирова тарж.*).90

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Ў.СУЛАЙМОНОВ. Шеърлар. (*Рус тилидан И.Отамурод тарж.*).81

ПУБЛИЦИСТИКА

А.МЕЛИБОЕВ. Одамнинг юзи.142

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Қ.ЙЎЛДОШ. Поэтик ёлқин ёғдуси.180

ҚИЁС ВА ТАЛҚИН

Ислом ҳақида тўғри тасаввур уйғотадиган олимлар зарур. (*Рус тилидан Қ.Рўзматзода тарж.*).196

Муковамизда.204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.206

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

НАВОИЙНИНГ “ЁРИ АЗИЗ”И

Шайхим Сухайлий – зуллисонайн ўзбек шоири.

XV аср иккинчи ярми Хирот адабий муҳити вакили, шоир, нуфузли арбоб Аҳмад Сухайлийнинг аждодлари туркийлардан бўлиб, Шохрух Мирзо даврида амирлар каторида мухтарам саналганлар.

Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарида Сухайлийга юксак таърифини қуйидаги байт билан тугатади:

*Хотамаш кори жаҳоний бидеҳи рост кунад,
Қаламаш ганжи маоний бидеҳи афшонад.*

(Яъни: Мухрига жаҳон ишларини топширсанг, тўғрилайди, Қаламига маънолар хазинасини берсанг, сочади.)

Мен, – деб ёзади Давлатшоҳ, – Амирнинг ўзларидан (яъни, Сухайлийдан) эшитдимки, ёшлик пайтларим Шайх Ориф Озарий мулозамати-га етишган ва ундан муносиб бир тахаллусни тавсия этишни илтимос қилган эдим. Шайх Озарий кўлида бир жилд (китоб) бор экан. Дедилар: – Ҳозир шу китобни фол кўриш йўсинида очамиз, шояд, бир мувофиқ сўз чиқиб қолса. Китобни очсалар, “сухайл” сўзи чиқибди. Бу сўзнинг мазмуни жуда таҳсинли, – дея буюрдилар. Шундан буён маънолар эшиги менга очик бўлди ва менга барчадан файзу ҳиммат етишди.

Сухайл – 45 юлдуздан иборат юлдузлар туркуми, иссиқ фаслда кема шаклида кўринар экан. Сухайл Бадахшонда тошни лаълга айлантирар, Яманда чармни хушбўй қиларкан. Дейдиларки, фозиллар Сухайлий девони жилди гўё Яман чармидан ва Бадахшон лаъллари каби шеърларидан маънолар сочилиб туради...

Сухайлийнинг форсийдаги шеърлари ҳақида марҳум академик Ботирхон Валихўжаевнинг яхши мақоласи эълон қилинган. Олим Тожикистон Фанлар академияси шарқшунослик бўлимида 762-ашёвий рақами остида сақланаётган қўлёзма девон (101 варақ) асосида шоирнинг форсийда битилган шеърларини таҳлил қилади.

Давлатшоҳ Самарқандий Сухайлийнинг чиғатой улусидаги номдор хонадонлардан, соҳибкирон Амир Темур замонида аждодлари амирлар, Шохрух Мирзо замонида салтанат ишларини бажарганлар, деб ёзади. Навоий билан яқин бўлган бу шоирнинг ҳурмати, мартабаларини таъриф-

лагач, “Ҳозир икки девон сохибидир, бири туркийда, яна бири форсийда. Шеърлари ҳақиқат денгизининг сафинаси (кемаси) ва дақойиқ (нозик нукталар) рамзларининг ганжинаси”, деб уларга юксак баҳо беради. Шоирнинг 8 форсий байти ва 9 байтли форсийдаги ғазалини келтиради. Унинг асарлари “Сухайл (юлдуз) нурида Бадахшондан Ямангача порлаб етишади” деган сўзлар билан фикрани якунлайди.

Давлатшоҳ Сухайлийнинг туркий девонидан 9 байтли куйидаги ғазалини келтиради:

Ёқа йиртиқдур, синиқ кўксум,
фигор ўлмак не тонг,
Ишқнинг расвоси оғир ушбулардур зийнати.

Узмасун деб риштаи жоним кўлумни боғламанг
Ким, неча тор ўлса нозик,
етмас анинг қуввати.

Эйки, дерсан ишқ ранжидин
фалон бўлмас халос,
Хотиринг жсам этки, йўқтур
бу жабрнинг сиҳҳати.

Анкабутийдур наҳифу зор кўнглумким, эрур
Маскани кўксумда ангиргон
туганлар ҳайъати.

Ошиқ ўлгоч дину дониш
кўйидин туштум йироқ,
Ваҳ, не кофирнинг мундоқ айш эрур хосияти.

Сўрсалар аҳбоб кўнглум ҳолатин айт, эй сабо
Ким, бир оташнок юз бирла
тутошмиш суҳбати.

Эй, кўнгул бергувчи бўлгонлар анга ул кўрдек,
Бедилениким, қилибдур ишқ, олам ибрати.

Дўстлар, келманг Сухайлийнинг
мазори бошига
Ким, кўнгул бузгучидур анинг
бузулгон турбати.

Давлатшоҳ шоирнинг яна бир матласини ҳам келтиради:

Эй, мени жавру жафо
бобинда муътод айлаган,
Ўзгалар бирла вафо қасрини бунёд айлаган.

Хусайн Бойқаро девонида қуйидаги ғазал бор:

*Хусн ила сен комилу Ширинау Лайли шуҳрати,
Ишқ аро мен хор ўлуб
Фарҳоду Мажнун туҳмати.*

*Офият чоғи фароғат соғинур эрди кўнгул,
Ишқ аро билгурди, ваҳ-ваҳ,
ул фароғат меҳнати.*

*Ишқ тигидин танимда юз туман наълу алиф,
Бир гадо янглиғки,
тўш-тўшидин кесилмиш кисвати.*

*Оҳ ўти ўртаб таним ишқингда печу тоб ила,
Ул сабабдин бўлди гўё барқ янглиғ ҳайъати.*

*Ишқида жонимни ол,
жисмимни қуйдур, эй ажсал,
Елга совургилки,
ишқ аҳлининг ўлсун ибрати.
Эй Хусайний, дер эрдим
ишқини пинҳон сақлайин,
Билмадимким, айламиш
кўз ёши олам шуҳрати.*

Кўринадики, Сухайлий Хусайний ғазалига татаббуъ ёзган. Шарқ мумтоз шеърлятида татаббуъ шоирнинг бирор шеърдан таъсирланиб, маъкул кўриб, ундаги вазн, қофияни (радиф бўлса, уни ҳам) сақлаган ҳолда шеър яратишдир. Бундай шеърларни жавобия, назира ҳам дейдилар.

Навоий девонларида шу вазн, шу қофияда ёзилган шеърлар бор. Балки Хусайний ҳам, Сухайлий ҳам улуғ шоир ғазалига татаббуъ қилгандирлар.

Шайхим Сухайлий ҳақида Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида ёзади: “Хуросон мулкининг мутаайин (таниқли) элидиндур. Кичик ёшидин таъ осори ва зеҳн намудори андин кўп зоҳир ва ҳамида ахлоқ ва писандидамош атворидин боҳир эрди. Султон Абу Саид Мирзо хизматиға тушуб, махсус мулозим бўлди ва ашъори эл орасида шуҳрат тутти ва ҳоло йигирма йилдин ортуқрокдурким, Султон Соҳибқирон (Хусайн Бойқаро) мулозиматидадур ва рафеъ (юкори) муносиб ва аъло маротиб (мартабалар)га мушаррафдур; андоқким, мулку мол, балки салтанатнинг барча маслаҳат ва аҳволиға мушор ун-илайҳ ва мўътамаддун-алайҳ (кўрсатиб ўтувчи ва ишончли) ва аморат зайлучасида (гиламча) сокин ва тақарруб (яқинлашиш) маснадида (ўрни) мутамаккин (барқарор)дурким, ҳеч номулойим амрға мансуб ва ношойиста айбға матъун (айбдор) ва маъюб (айбланган) эмас ва бу давлатда андоқки интизоми ҳоли бийик бўлди, назми аҳволи дағи авж тутти ва бу “Ийдия” қасидасининг матлаъи яхши воқеъ бўлубтурким...” деб ёзади ва бу қасидасидан ҳамда ғазалидан 2 байт, “Лайли ва Мажнун” достонидан Лайлининг хасталиги таърифидаги бир байт келтирилади.

Навоӣ эътирофича, “Агарчи туркча шеърға машғуллук, оз килур эрди, аммо бу матлаъ анингдурким:

*Зухд эли тасбиҳ деб ҳайрон қолур авбои аро,
Риштаи жисмимни кўрса қатра-қатра ёи аро”.*

Фикра Навоӣнинг шундай сўзлари билан якунланади: “Аввалдин охирғача фақир била илтифот ва иттиҳоди кўп учун мундин ортук таърифин қилилса, ўзумни таъриф қилғондек бўлурдин кўркуб ихтисор қилилди. Оқибати хайр бўлсун!”

Шайхим Суҳайлийни Навоӣ ўз “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам тилга олади: “Жаҳондаги машхур бу афсонани (яъни “Лайли ва Мажнун”ни) Низомий ва Хусрав Деҳлавий шеърға солдилар. Ишқ ҳақидаги бу ривоятни назм авжининг Суҳайл юлдузи ҳам ёзмоқликка майл қилди, дунё саҳифасида мавжуд бўлмаган асар яратди...”

Навоӣнинг “Сокийнома” асарида ҳам Суҳайлий ҳақида парча бор. Унда шоир Суҳайлийни соғинганини (у Ҳиротдан узоқда бўлган дамлар), унинг дамсоз ва ҳамрози эканлиги, чархдан унга турли зулмлар бўлиб турганида, ғусса ва андуҳлар гирдобида қолганида дўсти суҳбати ва руҳий мададига эҳтиёжмандлигини изҳор этади:

*Манга гар дарди ғам анбуҳ ўлди,
Қисматим ғуссаву андуҳ ўлди.*

*Сен фалак меҳнатидин шод ўлгил,
Даҳр бедодидин озод ўлгил.*

*Шодлиғ таркини тутма охир,
Ҳам бу ғамгинни унутма охир.*

*Кимки келса бу тараф ёд айла,
Тарабойин сўз ила шод айла.*

Бу сўзлар чиндан ҳам икки – бир-бирига суяниб қолган шоирнинг, бир-бирининг руҳиятини чуқур идрок этиб, тасалли бера оладиган инсонларнинг яқинлиги, дўстлигига маънодор ишоралардир.

Суҳайлий сиймосига яна бир ҳусн – даврнинг таниқли шоири, адиби, машхур нотик Ҳусайн Воиз Кошифий абадиятга дахлдор асар “Калила ва Димна”ни таржима қилиб, уни Шайхим Суҳайлийга бағишлаб “Анвори Суҳайлий” деб номлаганидир. Бу тафсил Суҳайлийнинг адаб аҳлига ҳомийлик қилганига бир ишора.

Сом Мирзо “Тухфаи Сомий” тазкирасида “Амир Шайх Низомиддин ал-машхур Суҳайлий туркий насабли бу шоирнинг истеъдоди – таъби яхши, идроки ўшал уфқ юлдузидек порлок”, дея Давлатшоҳ маълумотларини такроран баён қилиб, шоирдан форсийда битилган 3 байтни келтиради. Қуйидаги учинчи байтини:

*Шаби ғам девбоди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фуру бурд аждаҳои сайли*

ашкам рубъи маскунро

(Яъни: Ғам кечасида оҳим тўфони осмонни жойидан кўзғатди: Кўз ёшларим селининг аждари ернинг тўртдан бирини ютиб юборди) бир анжуманда шоир ўқиганида кимдир: – Амир, шеър ўқурмисиз, ё одам кўркутурмисиз? – деган экан”.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да Хусайн Бойқаро умароси сирасида ёзади: “Яна Шайхимбек эди. “Сухайлий” тахаллус қилур учун Шайхим Сухайлий дер эдилар. Бир тавр шеър айтур эрди. Кўрккудек алфоз ва маоний дарж қилур эрди”. “Анинг абётидин бир байт” деб мазкур “Шаби ғам...” деб бошланадиган байтини келтиради ва ёзади: “Машҳурдирким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибдурким: “Мирзо, шеър айтасиз, ё одам кўркутасиз?”, девон тартиб қилур эрди. Маснавиёти ҳам бор”.

Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ” асарида Навоий Самарқандда эканида Шайхим Сухайлий Мирзо Султон Аҳмадга (Абу Саид Мирзонинг катта ўғли, Мироншоҳ Мирзонинг набираси, Самарқанд ҳукмдори) форсий қасида ёзиб, кўриб бериш учун Навоий ҳузурига олиб келибди. Навоий мамдуҳ (мақталувчи) исми билан безалган жойдан сўнг сўзни боғлаш учун бир байт керак, деганда, Сухайлий илтифот юзасидан, Сиз ёзиб берсангиз, дебди. Навоий, Сиз ҳам ўйланг, мен ҳам, дея қуйидаги байтни битибди:

*Баҳори боғи жавоний, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор.*

(Яъни: Ёшлик боғининг баҳори, адолат гулшанининг ниҳоли, Яхшилик бўстонининг гули, улуғлик анҳорининг сарви.)

Сухайлий ҳам шу байтни қоғозга туширган экан. “Иттифоқо, – деб ёзади Хондамир, – таворуд воқеъ бўлубтур, ҳар икковлари ҳам бир хил байт айтишган”.

Навоийнинг ёри азизи, “Мажолис ун-нафоис”да Ҳазрати Махдуми Нуран, Шайх ул-ислом Абдурахмон Жомийдан сўнг ёдга олинган. Шайхим Сухайлий яхши дўст, яхши инсон, истеъдодли зуллисонан шоир, саховатли ҳомий, ибратли давлат арбоби бўлган. Шояд, унинг она тили туркийда тадвин қилинган девони топилса, деб умид қиламиз.

Суйиша ҒАНИЕВА

Ирвин ШОУ

(1913–1984)

ТИЛАНЧИ ВА ЎҒРИ

Роман

Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Жим ва Глорияга бағишланади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Билли Эбботнинг ён дафтаридан

1968

Мониканинг гапига қараганда, мен бўшанг эканман. Тўғри, у буни мутлақо жиддий тарзда айтмайди. Очигини айтсам, Моникани бўшанг дея олмасдим. Аммо модомики мен уни севиб қолган эканман, холис бўлиш кийин. Бу ҳақда кейинроқ бафуржа гаплашармиз.

Бир куни у ушбу ён дафтарга нималар ёзаётганимга қизиқиб қолди. Полковнигимиз биз бу ерда, НАТОда, тамаддуннинг оловли сарҳадидамиз деб муттасил таъкидлагани боиси, келажак авлодларга йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида Брюсселдаги тамаддуннинг оловли сарҳади нимани англатишини билиш унга қизиқ туюлади. Бирдан атом чангига ботган олим шаҳар харобалари ичида тимирскиланиб юриб, четлари букилиб кетган, қотган қон доғлари қоплаган ён дафтарга дуч келар ва зурриётларга Европанинг бу қисмидаги тамаддунни ҳимоя қилган оддий америка солдати ҳаёти ҳақида сўзлаб бергани, ўша пайтдаги қабр тошларнинг нархи ҳақида, унинг маъшуқаси ҳайкалининг шакли ва ҳажми тўғрисида, тўшакдаги ишратлар ва армия бензинидан ўғирлаш каби қўлидан келадиган ишлар ҳақида ҳикоялари учун у Эбботдан миннатдор бўлса ажаб эмас.

– Шунақа бемаъ依ликлар билан тез-тез шуғулланиб турасанми? – деб сўради Моника.

– Бошқа нима билан ҳам шуғулланардим? – эътироз билдирдим мен.

– Наҳотки бошқа бирон нарсага эътиқодинг бўлмаса? – сўради Моника.

– Нега бўлмас экан? – дедим мен. – Мен, масалан, фақат оқим бўйлаб сузиш тарафдориман. Шу боисдан ҳам, агар кўчадаги маросимдан кимнидир олиб кетишаётган бўлса, мен сафга қўшиламан-да, бошқалар билан ҳамқадам бўламан, дўстларим бшладими, душманларимми, бундан қатъи назар, оломонни олқишлайман.

– Майли, уйдирмалар тўқишдан қолма. Фақат бир нарсани ёзишни унутмаки, сен авлодингга муносиб вакил эмассан.

“Уйдирмалар тўқиш” сўзлари сирасини айтганда, мен шуғулланаётган нарсаларнинг таърифи учун жуда мос келади. Мен адабий муҳитдан чиққанман. Менинг ота-онам, нима десам экан, қаламкаш бўлганлар, аниқроғи, қалам орқасидан кун кўрганлар. Отам реклама бўйича ишларди, яъни шу соҳада хизмат қиларди, бу соҳа на ёзувчилар ва на ноширларда катта ҳурматга сазовор бўлган. Шундай бўлса-да, у эришган зафарлару аламли мағлубиятларига қарамай, ҳаммасига ёзув машинасини чиқиллатиб ўтириб эришган. Ҳозир у Чикагода яшайди, кайфи ошганда тез-тез менга хат ёзади. Мен ҳам бетўхтов жавоб хати ёзаман. Биз дўстмиз, чунки бизни тўрт минг миллик масофа ажратиб туради-да.

Менинг онам – биз камдан-кам кўришамиз – илгари қандайдир тайини йўқ журналчалар учун танқидий мақолалар ёзарди. Ҳозир у кинода фаолият кўрсатмоқда. Мен ёзув машинкалари чиқ-чиқлари остида вояга етганман. Шу боис ҳозирги фикрларимни қоғозга тушириш ҳамирдан қил суғургандек осон. У ерда кўнгил очишлар оз. Қолбуки полковникимиз айтгандай, Вьетнамдан кўра Брюссель аъло.

Мен полковник билан теннис ўйнардим, коптокни яхши узатдингиз деб уни мактайман, қолбуки бу ишни кўнгилдагидек уддалай олмасди. Аммо шундай йўл билан ҳам юқори мансабга эришса бўлади.

Борди-ю, руслар НАТОга огоҳлантирувчи зарба беришмаса, полковникимиз пўписа қилганидек, мен “қаламкашлик” қилишда давом эта олар эканман. Мен бошқарадиган гаражимизда ҳаёт тўхтаганда бир нима билан шуғулланса бўлади.

Қизик, мен бу сатрларни ёзаётганда Варшава қўшинлари қароргоҳи қошидаги гараж бошлиғи нима билан машғул бўлди экан-а?

Журналист Александр Хаббел “Тайм” журналининг Париж бўлимида ишлар эди. Тўғри, бу ҳафтада у иш ҳақида ўйламаслиги ҳам мумкин, чунки таътил боис, хотини билан Антибга¹ келди. Тушдан кейин хотини меҳмонхонадаги номерда бироз ҳордиқ чиқаргани ётди. Александр эса полицияга кетди. Уч кундурки, “Нис-матэн”да кўзи тушган Жордах исмли бир кимса унга тинчлик бермаётганди, – Антиб бандаргоҳида никоҳдан кейин олтинчи куни америкалик Жордах ўлдирилган, қотил қидирилмоқда эди. Жиноят сабаблари ноаниқ. Антиб бандаргоҳида турган “Клотильда” номли яхтанинг эгаси Жордах ўзининг хусусий кемаси палубасида оғир нарсанинг бошига тушган зарбидан ўлган.

Хаббел хотирасининг кучлилиги билан фахрланарди ва нима учун ўлганнинг исми унга нотанишлигидан, асли қанақалигини ҳеч эслаёлмаётганидан жиғибийрон бўлаётганди. Хайрият, Худога шукур, охири топди! У ҳали Нью-Йоркда ишлаб юрганда “Лайф” номерларидан би-

¹ Шаҳар номи.

рида Американинг сиёсий уфқида катталашиб келаётган ўн юлдузнинг фотосуратлари жойлаштирилган эди, жумладан, Жордах дегани ҳам бор – унинг исмини Хаббел эсидан чақирганди, у Унтон шахрининг мэри бўлиб, Нью-Йоркдан юз миль нарида яшарди. Кейин яна нималардир эсига тушди. “Лайф”нинг шу сони дунё юзини кўргандан кейиноқ Унтби шахрида жанжал чикди: намоишчилар мэрининг уйи олдида келганда, унинг хотини бўсағада ғирт маст ва кип-яланғоч ҳолда пайдо бўлганди. Уни суратга олишга улгуришди. Сурат тахририят бўйлаб узок вақтгача кўлдан-кўлга ўтиб юрди.

Хотини уялмасдан қийқариб турган намоишчилар тўдасига яланғоч ҳолда пешвоз чиққани учун, турган гапки, у билан эри бемалол ажрашиб шарм-хаёли бошқа аёлга уйланса ҳам бўларди.

Ҳа, у ўлган, ҳойнаҳой, ўша Жордахнинг шунчаки отдоши бўлиши керак, деган тўхтамга келди Хаббел светофор олдида тўхтар экан. Антиб бандаргоҳидаги яхта ва Нью-Йорк штатидаги Унтби шахри ўртасида қандай умумийлик бор? Бунга қизиқсак арзийди. Бу умид туғдирувчи ўша сиёсий арбоб ҳақида дурустгина асар ёзса бўларди. Хаббел беш кундан бери таътилда бўлиб, энди зерика бошлаган эди.

Қоғозлари титилиб кетган бўм-бўш қабулхонада полициячи мудраб ўтирарди. Хаббел соф француз тилида унга мен журналистман, қотиллик борасида баъзи тафсилотларни билиб олмоқчи эдим, дея тўшунтиргандан кейин дарҳол хушёр тортди. Полициячи қўшни хонага чикди-да, бир дақиқадан сўнг қайтиб келиб, шеф уни қабул қилишга тайёр, деди. Кўринишидан ўша куни Антиб полицияси ишга у қадар кўмилиб кетмаганди.

Шеф қорачадан келган, ўрта бўйли бўлиб, эгнига мовий кўйлак ва ғижимланган ип-газлама шим кийиб олганди. Тилла тиши ялтираб турарди.

– Хўш, хизмат, мсье? – сўради у.

Хаббел Франциядаги ватандошлари ўлимининг тафсилотлари уни қизиқтираётганини айтди. Жордах ўз мамлакатига анча таниқли шахс эди. Агар шеф ҳолатга равшанлик кирита олса, Хаббел ва унинг тахририяти ғоят миннатдор бўлур эди. Шеф бу қотиллик бандаргоҳ одамлари орасида одатдаги маълумот эканига шубҳа қилмаётган француз журналистлари билан мулоқот қилди. Америкаликлар келишни яхши кўрадиган Ўрта денгиз курортида ўз ватандоши ўлими сабабини қидиргани обрўли журналда синчков ходимлар борлигидан далолат берарди. Агар жиноятчини тутиб, панжара ортига ташлашганида эди, албатта, шефга бу жуда ёқарди, аммо айна дамда бундай бўлмади.

– Қотилнинг шахси ёки жиноят сабаблари тўғрисида бирон-бир маълумот борми? – сўради Хаббел.

– Биз барча тахминларни синчиклаб ўрганиб чиқамиз, – жавоб берди шеф. – Кеча-ю кундуз тиним билмай ишлаймиз.

– Жиноятчининг изи борми?

Шеф ўйланиб қолди. Киноларда шарҳловчилар полиция шундоқ ёнидан ўтиб кетадиган жиноят изларини ҳар доим топадилар. Бу америкалик эса анча фаҳм-фаросатли кишига ўхшайди. Балки у, ҳақиқатан, ҳам бирон нарсада ёрдам берар?

– Мсье Жордахнинг рафикаси менга айтдики, – тилга кирди шеф, – тунда никоҳдан ўтгандан кейин мсье жанжалга аралашиб қолибди – бу воқеа Конндаги “Пушти эшик” барида бўлган экан, – полицияга маълум бўлган одам билан жуда каттиқ баҳслашибди. У ажнабий бўлиб, Данович деган югослав экан. Биз уни сўроқ қилдик. Унда жиноят излари топилмади, лекин у билан яна бир марта гаплашмоқчимиз. Афсуски, Данович қаёққадир ғойиб бўлган. Айни пайтда қидириш билан оворамиз.

– Каттиқ баҳслашиб қолди? – такрорлади Хаббел. – Яъни, мушлашган, шундайми?

– Рафикасининг гапига қараганда, ҳаддан ташқари аёвсиз муштлашув бўлган, – тасдиқлади шеф.

– Муштлашув сабаби маълумми?

– Рафикасининг айтишича, югослав уни зўрламоқчи бўлган экан.

– Мсье Жордахнинг барларда муштлашадиган одати бормиди?

– Бу ҳақда сира эшитмаганман, – жавоб берди шеф. – Мен мсье Жордах билан шахсан таниш эдим. Биз у билан гоҳида бир-икки қадахдан отиб турардик. Менимча, у босиқ-вазмин одам эди. Бу ердагилар билан муомаласи яхши эди. Бизга маълум бўлишича, унинг душманлари бўлмаган. Бироқ, сиз ҳозир айтганингиздек, штатларда у обрўли одам бўлганига ишониш қийин.

– “Нис-матэн”нинг таъкидлашича, у бир яхта эгаси бўлган экан, – эътироз билдирди Хаббел. – Шунинг ўзиёқ унинг бообрў киши бўлганидан гувоҳлик беради, – кинояли кулимсиради у.

– Бу ишчи яхта эди, – деди шеф. – Уни саёҳатга олиб чиқишганди. Мсье Жордах шундан пул ишлар эди.

– Тушунарли, – такрорлади Хаббел. Ўнта энг келажаги порлоқ сиёсий арбоблардан бири, хотини омма олдида кип-яланғоч ҳолда пайдо бўлмасин, Ўрта ер денгизида киракашлик билан пул топишини тасаввур қилиш қийин-да!

Хаббелнинг бу воқеадан ҳафсаласи пир бўла бошлаганди: – Бунга сиёсат аралашмаганмикин? – умид билан сўради у.

– Аниқ айтолмайман. Мсье Жордах сиёсат билан шуғулланмасди. Биз сиёсат билан боғлиқ одамлар тўғрисида маълумотлар тўплашга одатланганмиз.

– Гиёҳвандлик-чи?

– Қайдам. Бу борада ҳам бизда маълумот бор. Шубҳали маълумот.

– Ундай ҳолда у ҳақда нима деган бўлардингиз? – одатига кўра таслим бўлишни истамаётганди Хаббел.

– Меҳнаткаш. Рисоладагидек одам. Ўз-ўзидан маълумки, ҳалол эди, буни ҳамма биларди, – давом этди шеф. – Аммо яхши гапиролмасди. Сиздан ҳам ёмонроқ гапирарди, мсье. – “Мақтов” учун Хаббел бош ирғиб миннатдорлик билдириб қўйди. – Менинг инглизча гапиришимга келганда, афсуски, ҳавас қилиб бўлмайди. – Шеф хижолатомуз жилмайиб қўйди. – Хуллас, биз у билан узоқ ғиди-биди қилиб суҳбатлашмаганмиз.

– Қизик, бу ерга келгунча у нима билан шуғулланган экан?

– Савдо флотида хизмат қилган. – Шеф жимиб қолди. Бир куни бир стакан мусаллас устида шеф Жордахнинг синган бурни ва кўплаб чандикларига эътибор берганида, у боксчи бўлганини айтиб берганди. Аммо шефдан бу тўғрида ҳеч кимга оғиз очмасликни илтимос қилган.

Бандаргоҳ қовоқхоналарида ичкиликдан қутуриб кетган зўравонлар ўз кучларини собиқ боксчиларда синаб кўришга одатланган эдилар. “Мен Францияга муштлашгани кўчиб келмадим, – деганди ўшанда Жордах. – Бу мамлакатда омадим чопмаяпти. Бир гал Париж рингида мени бошлаб дўппослашганди”. Шундай деб у кулиб кўйганди. Жасад кўриб чиқилганидан кейин шеф сўнгги муштлашувда у ҳам яхшигина “насиба”сини олган кўринади, деган хулосага келганди.

Сирасини айтганда, ўйлади шеф, нима учун бу ҳақда журналистга айтиб бўлмас экан? Жордахга бунинг зарари тегмайди, энди у бандаргоҳ қовоқхоналарида машхурлик қилишга тўғри келмайди.

– Афтидан, Жордах профессионал бокс билан ҳам шуғулланган, – кўшимча қилди у. – Ҳатто бир гал Парижда ҳам бокс тушган. Финалгача етиб борган. Ўша ерда уни нокаутга учратишган.

– Боксчи бўлган эди? – Хаббел яна жонланди. – Модомики, марҳум Париж финалида ўйинга тушган бўлса, у машхур боксчи экан-да? Францияда америкалик боксчини ўлдирилиши тўғрисида билиш оммага қизик туюлади, албатта, телекс орқали у таҳририятга бу ерда ошкор қилиш мумкин бўлмаган ахборотни ҳавола этади, Жордахнинг ўтмиши ҳақидаги маълумотларни эса архивдан қавлаб топаверишсин. Барибир Нью-Йоркда журналистлар ҳар қандай мақолани ўз хоҳишларига қараб мослаб олаверадилар.

– Жордах? – қайта сўради Хаббел. – Негадир бундай исм-шарифли боксчини эслолмаяпман.

– У рингга бошқа исм-шариф билан чиқарди, – жавоб берди шеф, Жордах ҳаётининг иш даврига қизиқиши лозимлигини дилига тутиб қўяркан. Профессионал бокс – бу бизнес, гангстерлар унга муттасил тумшукларини тикиб туради. Балки, сабаб ҳам айтиш шундай ҳолатдан топилиб қолар: ваъдадан қайтиш, ўхшамаган битим. Нимага бу илгарироқ эсига келмади?

– Рингга у Томми Жордан эди.

– Э-ҳа! – нидо солди журналист. – Энди ёдимга тушди. Бўлмаса-чи! Ҳатто у ҳақда рўзмаларда ёзганлари ҳам эсимда. Уни келажаги порлок деб айтишарди.

– Мен бу тўғрида ҳеч нарса билмайман, – деди шеф. – Бироқ Париждаги учрашув ҳақида эшитиб, мен “Экип”ни варақлаб чиқдим. Уларнинг фикрича, у умидни оқлай олмаган.

– Тезроқ Шарелга, milien¹ билан алоқаси бўлган бир менежерга қўнғироқ қилиш керак.

– Кечирасиз, аммо менинг ўз мажбуриятимга қайтиш вақтим бўлди, – кўшимча қилди у. – Агар сизни нимадир қизиқтирса, унинг оила аъзолари билан суҳбатлашиб кўринг. Хотини, акаси ва ўғли билан.

– Акаси билан? У шу ердами?

– Бутун оиласи шу ерда, – жавоб берди шеф. – Улар бирга саёҳатда эдилар.

– Балки сиз биларсиз – акасининг оти нима эди?

– Рудольф. Улар немислардан.

Рудольф! Хаббел эслади. “Лайф”даги ўша кишини Рудольф Жордах деб чакиришарди.

– Никоҳдан ўтганлар шулар бўлмаганми? – сўради у.

– Йўқ, – шошиб жавоб берди шеф.

¹ Бу ерда: шу муҳит билан (франц.).

– Хотини ҳам шу ердами?

– Ҳа. Мархумнинг рафиқаси сифатида у сизга мендан кўра кўпроқ нарсани айтади...

– Рафиқаси? – ўрнидан тураркан, такрор сўради Хаббел. – Демак, бардаги аёл шу бўладими?

– Ҳа. У билан гаплашиб кўришингизни маслаҳат берардим, – деди шеф. – Борди-ю, сиз фойдали бирон нарса эшитгудек бўлсангиз, бизникига яна бир қадам ранжида қиларсиз деб ўйлайман. Ҳозир эса, афсуски, мен...

– Уни қандай топсам бўлади?

– У “Дю Кап” меҳмонхонасида туради. – Шеф Жин Жордахдан вақтинча Антибни тарк этмаслигини талаб қилган ва унинг паспортини олиб қўйган эди. Дановични топишганида жувон терговчига керак бўлиб қолиши мумкин. Агар топишса. Сўроқ пайтида у жазавада эди, у қадар ҳушёр эмасди, шу боисдан унинг ҳикояси айқаш-уйқаш ва палапартиш чикди. Кейин эса анови аблаҳ доктор уни енгилтабиат одам, сурункали ичкиликбоз деб айтди, борди-ю, шеф ўз сўровларини давом эттирадиган бўлса, у жувоннинг тарафини олмайди, шундай деб унга ухлатадиган укол қилишган.

– Қолган нарсалари ҳозир, менимча бандаргоҳда турган “Клотильда”да. Қизиқувчанлигингиз учун миннатдорман, мсье. Ўйлайманки, вақтингизни бекорга сарф қилмадингиз.

У меҳмонга қўлини узатди.

– Merci, bien monsieur¹, – деди Хаббел. У қўлидан келганча анча нарсани билиб олди ва эшик томон йўналди.

Шеф эса столга ўтирди-да, гўшакни кўтариб, Марсель рақамини тера бошлади.

Қиём куёши нурлари остида Ўрта ер денгизи тўлқинлари узра унча катта бўлмаган бир нима чайқала-чайқала сузиб борарди. Олисдаги қирғоқ кубиклардан ясалган суратга ўхшаб кўринди, – сув ёқасида ва тепалик ерда жойлашган оқ пуштиранг уйлар, ям-яшил қарағайлар, зайтун дарахтлари ва пальмалар ортидан яққол кўзга ташланарди. Бақалок, мушакдор, ғамгин боқувчи қоп-қора кўзли Дуайер яхта бурнида турар ва йиғларди. Унинг оппоқ свитерига чиройли қилиб яхта номи “Клотильда” деб ёзилганди. Курак тишлари туртиб чиққани учун уни Куёнча деб аташарди. Унда мушакдор ва матросча қад-қоматига қарамай, қандайдир аёллик хислати ҳам бор эди. Кўзёшларидан хиралашган кўзлари ила у қирғоққа маҳзун қараб турарди. “Бойларбоп ҳаво”, эслади у.

– Тўғри, ўйларди Дуайер. Ҳар ҳолда бундай об-ҳаво сиз билан бизга тўғри келмайди. Биздан зўр хатолик ўтди. Бу ерга келишимиз керак эмас эди.

Кемани бошқарадиган жойда худди Дуайега ўхшаб ип-газлама шим ва оқ свитерда қўлини мис рулга қўйганча Уэсли Жордах турарди. У Антиб қалъаси қад кўтарган бир парча қуруқликдан кўзини узмасди. У ёшига қараганда бўйдор, озгин, қоқ суяк, аммо кучли эди, танаси чўянга ўхшар, сочлари ялтироқ бўлиб, чарақлаган куёшда сочларининг ҳар жой-ҳар жойи бутунлай оқ бўлиб кўринарди. Дуайер каби у ҳам хокини ўзи денгизга тўккан одам ҳақида, унга ота бўлган инсон ҳақида ўйларди.

¹ Катта раҳмат, мсье (франц.).

– Эҳ, шўрлик банда! – алам билан деди у.

У кўп йиллар кўринмаган отаси уни Гудзондаги ҳарбий мактабдан олган кунни эслади, бу ерда қандайдир кўр-кўрона, англаб бўлмас, бемаъни ғазаб билан, бўйи ва ёшидан қатъи назар, тарбияланувчиларнинг ярми билан муштлашувга аралашиб қолган эди.

“Эсингда бўлсин, энди ҳечам муштлашмайсан”, деганди ўшанда унга отаси.

Уэсли сукут сақлаганди.

– Гапимни эшитдингми? – совук оҳангда сўради отаси.

– Ҳа, сэр!

– Менга унақа дейишининг кераги йўқ. Мен сенга сэр эмас, отаман.

“Муштлашувни аввал ўзингизга тақиқласангиз бўларди”, дилидан ўтказди йигитча қалъадан кўзини олмай. Айтишларича, Эльба оролидан қочгандан кейин қўлга олинган Наполеон шу ерда бир тунни ўтказган экан.

Кема тумшугида, туткич ёнида сув ва куёшнинг кўзни олар жилваси билан сира қовушмайдиган мотам либосида йигитчанинг амакиси ва аммаси, мархумнинг акаси ҳамда опаси Рудольф Жордах ва Гретхен Берк, денгизга ўрганмаган, аммо фожиадан бутунлай ўзларини олдирган шаҳар аҳли турар эди. Қора либосдаги бу икки одам бир-биридан узоқроқ турарди, улар сўзлашмас, кўзлари бир-бирига тўкнаш келмаслигига ҳаракат қилишарди.

Қирқдан эндигина ошган аёл баланд бўйли, бежирим ва хушқомат бўлиб, қоп-қора сочлари шамолда ўйнарди, ёши чехрасига унчалик таъсир қилмаган бўлса-да, ёшлик тароватини анча йўқотиб улгурганди. Ёшлигида чиройли эди – фақат бошқачасига чиройли эди – ҳозир ҳам чиройли, аммо чехрасида акс этган ғам ва андух ўткинчи эмасди. Чарақлаган куёшдан сал қисилган, маросимдаги ёритгичлар туфайли гоҳо сиёҳранг тусга кирувчи унинг кўк кўзлари қуруқ эди.

Шундай бўлиши тақдирда бор экан, ўйлади Гретхен. Мукаррар қисмат. Биз эса буни тушунишимиз лозим эди. У эса, ҳойнаҳой буни биларди. Овоза қилмасди-ю, аммо тушунарди. У чинакамига отасининг боласи, оиладаги ягона малласоч эди, гарчи учаласи ҳам бир қориндан тушган бўлса-да, у қора сочли акаси ва опасига ҳечам ўхшамасди.

Эркак озғин ва аслзодаларга хос тарзда хушбичим эди: бу табиий хушбичимлик эмасди, балки узоқ саъй-ҳаракатлар ва астойдил парваришлаш эвазига эришилган натижа эди. Ҳозир унинг қад-қомати гўё элчихонадаги қабул учун америкача қилиб тикилгандай қоп-қора костюмда яна ҳам кўркамроқ кўринарди. У опасидан атиги икки ёш кичик, аммо анча ёш кўринарди. Чехраси ва ҳаракатларидан сохта, алдоқчидек кўринарди, унинг нутқи ва қўл ишоралари ҳар доим ҳисоб-китобли ва олдиндан ўйлаб-жўйлаб қўйилган бўларди. Катта обрўга эга бўлган, шу учун курашган ва ғалаба қозонган ёки мағлубиятга учраган, ҳар қандай вазиятда ҳам масъулиятни ўз зиммасига олган эди. У камбағал оиладан чиққан бўлиб, катта давлатни қўлга киритган, керак бўлганида шафқатсиз, фойдали иш учун айёр, бошқалар ва ўзига нисбатан қаттиққўл бўлишга, аммо имкон даражасида олийжаноб бўлиб кўринишга тайёр одам шундай бўлади-да. Уни ишдан кетишга мажбур қилган тақдирдан норозилиги қаттиқ қимтилган лабларида ва безовта нигоҳида намоён эди. У яна нимаси би-

ландир ҳали ҳарбий ҳаво кучларининг ёшлик ғайрати жўшиб турган, ҳеч қандай айби бўлмаса-да, қўл остидаги зобитлар йўл қўйган хатолик учун қўмондонликдан ҳайдалган генералнинг аҳволини эслатарди.

“Бир ўзи кетди”, ўйлади Рудольф Жордах. – Каютам эшигини очди, ухлаётганимни кўрди, аста эшикни ёпди-да, кетди – ўз ажалини топгани кетди. У ёрдамдан ирганди, мени назар-писанд қилмади, менинг ҳам эр-как эканлигимни унутди. Зеро, борди-ю бу тўғрида умуман ўйлаб кўрган бўлса, айнан мана шундай вазиятда менда – акамда мардлик етишмайди деган тўхтамга келган.

Пастда эса Кейт Жордах нарсаларини йиғиштирарди. Бу кўп вақтни олмади. У устига кема номи бўрттириб ёзилган свитерини кийганида, тоғдек кўксида ҳарфлар чўзилиб кетганини биринчи марта кўрганида Томас қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборганди.

У Томасни ўзига уйланишга мажбур қилганди. Улар бахтли эди, аммо у шарм-хаёли, куйи тоифалардек итоаткорлик руҳида тарбияланган инглиз кизи... иккикат эканини англаб қолди. Сўнг тўй бўлди. Тўй бўлмаганда бу олифта-сатанг одам ҳозир қандини уриб юрган бўларди.

“Бас қил, – ўзига буйруқ берди Кейт, – ҳозироқ бас қил”.

У жомадон қопқоғини қарсиллатиб ёпди-да, каравот чеккасига чўнкайди, чакқон қўлларини тиззалари устига устма-уст қўйди – унинг бақувват, офтобда куйган баданида гумонасидан дарак берувчи аломатлар кўринарди.

“Томас, ўйлади у. – Томас. Томас”.

“Клотильда дегани ким экан?”, сўраганди у бир гал.

“Франция қироличаси. Мен кичкиналигимда билган бир хотиннинг ҳам исми шунақа эди. Сизларнинг зувалангиз бир жойдан олинган”.

Франция қирғоғи томон йўл олган яхтада Жин йўқ эди. У меҳмонхона қошидаги боғда ўтирар ва кизи ёш энага билан қандай ўйнаётганини томоша қиларди... Уни Рудольф ўзи таърифлаганидек, Жин Инидга қарайдиган бўлгунига қадар болага ғамхўрлик кўрсатиш учун ёллашганди. “Қачон бўлади бу?” сўради ўзидан Жин. – Икки йил, ўн йилдан кейинми, балки ҳеч қачон бўлмас?”

У шим ва свитерда эди. Мос қўйлаги йўқ экан, у дафн маросимида бормаيمان дегандан кейин Рудольф енгил нафас олди. Гретхен эса “Клотильда” бортига яна қандай қадам босишини ва ўлганнинг хотини, ўғли ва яқин дўстининг таҳқирли кўзларига қандай қарашини ҳатто тасаввур қилолмасди.

Эрталаб у ўзини ойнага солиб кўрди ва бир неча кун ичида дўмбоқ юзи қанчалик ўзгариб кетганини кўриб ларзага тушди.

Худди кўринмас ноғорадек, унинг бутун териси таранг тортилгандек ва ана-мана ёрилиб кетадигандек, асаблари эса яланғочланиб, худди электр симларидек, ҳар ёққа учкунлар сочиб, куйиб кетадигандек туюлиб кетди.

Доктор унга валиум берди, аммо валиум анчадан бери ёрдам бермай қўйганди. Агар бола бўлмаганида, қоя устига чиқарди-да, ўзини денгизга отарди.

Нина барглар ва қуёшда қизиган лаванданинг ўткир хушбўй хиди анкиган дарахт соясидаги ўриндикда ўтирар экан, Жин ўзига-ўзи: “Қўлим теккан ҳамма нарсани вайрон қиламан”, деди.

Хаббел марказий майдондаги қаҳвахонада ўтирар ва полиция бошлиғидан нималарни билиб олгани хусусида ўй сурарди. Ўз-ўзидан рав-

шанки, бошлик билганларининг ҳаммасини айтгани йўк, бироқ, айниқса полиция чалкаш қотиллик билан иш олиб борганда, чигаллик тўла очилиб кетишига асло умид қилиб бўлмайди. “Мархумнинг қайлиғи сизга мендан кўра кўпроқ нарсалар айтади”, деди бошлик. Қайлик. Ёш мэрининг яланғоч хотини. Унга журналда, албатта, жой топилади. Бандаргоҳ эса ҳозирча кутиб туради.

У қаҳва ҳақини тўлаб, такси бекатига борди, машинага ўтирди-да, “Дю Кап” меҳмонхонасига ҳайдашни буюрди.

– Жордах хоним хонасида йўк, – деди портъе. Хаббел унинг бола ва энага билан бирга бокка чиқиб кетганини кўрган эди. Хаббел меҳмонхонада телекс бор-йўқлигини сўраб, борлигини билди. Сал ўтиб, ундан фойдаланса бўладими, деб сўради, унга портъе бир дақиқалик суриштирувлардан сўнг “мумкин” деб жавоб берди. Портъенинг суриштирувларидан Хаббел унинг бепул хизмат кўрсатишга оғринаётир деган тўғри хулосага келди. Начора, тўласак тўлабмиз-да. Бу билан “Тайм” камбағаллашиб қолмайди. У портъега раҳмат айтди ва айвонга чикди, у ердан ресторанга боғ орқали олиб борувчи узун хиёбонга очиладиган эшик бор эди. “Тайм” дурустгина ҳақ тўлаган эди, аммо “Дю Кап” меҳмонхонасига бу пул етмасди.

Хаббел зиналардан юриб бокка қадам қўйди, кўзи оқ чўмилиш либосидаги қизалоққа тушди, у бир қиз билан рангли коптокни бир-бирига отиб ўйнамоқда эди. Сал наридаги ўриндикда шим ва свитер кийган бир аёл ўтирарди.

Қийғос очилган гулларни бир дақиқа томоша қилиш учун тўхтаб, аста қизлар олдида борди-да, қизалоққа жилмайиб қўйди.

– Салом, – деди журналист. – Хайрли кун!

– Салом, – жавоб берди қизалоқ, бироқ ёнидаги аёл ҳеч нима демади.

Хаббел унинг чиройли, қад-қомати келишгангина эканини пайқади, аммо чехраси ғамгин ва қонсиз, кўзларининг атрофи эса қорайган эди.

– Миссис Жордахмисиз? – мурожаат қилди у жувонга.

– Ҳа. Нимаиди? – бўғиқ ва совуққон овозда сўради аёл.

– Мен “Тайм” журналиданман. – У тўғрисиани айтишни афзал билди ва ўзини унинг эрининг ёки мархумнинг шериклариданман деб ўтирмади, ё бўлмаса америкалик туристман, мусибатни эшитиб, америкаликларга хос очиклик ила ҳамдардлик билдиргани келдим ҳам демади. Бунақа ишлар билан бир-бирини тирсаклари билан туртувчи бошланғич шарҳловчилар шуғуллана қолсин. – Мени қайноғангиз ҳақидаги мақолаларим сабаб бу ёққа юборишди. – Бу ҳам, кўриниб турибдики, ёлғон эди, аммо касби қондасига кўра жоиз ҳисобланарди.

Жувон сўниқ кўзлари билан индамай қараб турарди.

– Полиция бошлиғининг гапига караганда, сиз бу воқеа ҳақида баъзи тафсилотларни айтиб бера оларкансиз.

– Сиз эрим билан суҳбатлашдингизми? – сўради Жин.

– Мен ҳали у одам билан танишиш шарафига муяссар бўлганимча йўк.

– Танишиш шарафига, – такрорлади Жин. – Ўз вақтида менга ҳам шундай шараф насиб қилмаганида қандай яхши бўларди.

Бу қанчалик ғазаб билан айтилганидан Хаббел айтилган гапнинг маъносидан кам саросимага тушмади.

– Полицияда сизга бу маълумотларни нима учун айнан мен беришим мумкинлигини тушунтиришгандир? – хиркироқ, аммо кескин оҳангда сўради жувон.

– Йўқ, – яна ёлғонлади Хаббел.

Жин бирдан ўрнидан турди.

– Унда бориб эримдан суриштиринг, унинг ғазабига учрагур бутун оиласидан суриштиринг! Фақат мени тинч қўйинг.

– Сизга яна битта савол берсам майлими, Жордах хоним? – деди Хаббел. Унинг томоғига бир нарса келиб тикилди. – Сизга ҳужум қилган одамни жиноий жавобгарликка тортмоқчимисиз?

– Бу билан нима ўзгаради? – дея маъносиз сўради у ва куёш нурига тўла майдон бўйлаб коптокни қувиб кетаётган боладан кўзини узмай ўриндикқа оғир чўкди. – Кетинг! Илтимос киламан, кетинг...

Хаббел таксидан тушди-да, бандаргоҳ томон қадам босди. Амал учун у қадар мос жой эмас, кўнглидан ўтказди у, “Клотильда” қайси бандаргоҳга келишини билиш учун бандаргоҳ бошлиғи идораси томон йўл олди. Бандаргоҳ бошлиғи кўпни кўрган қария бўлиб, ўзини офтобга солиб хузурланарди.

У трубкаси билан бандаргоҳга аста кириб келаётган оппоқ яхтага ишора қилди.

– Ана у. Бу ерда бирмунча муддат туради. Эшкак мурвати билан ўк шикастланган. Америкаликмисиз?

– Ҳа.

– Жуда ёмон иш бўлибди-да, а?

– Ҳа, – маъқуллади Хаббел.

– Унинг хокини ҳозиргина денгизга ташлашди, – тушунтириб деди бошлиқ. – Денгизчини дафн қилиш учун топган жойларни қаранг! Мени денгизга дафн қилсалар жон-жон деб рози бўлардим. – Ҳатто мавсум кизигида ҳам бандаргоҳ бошлиғи суҳбатни тугатишга шошилмаётганди.

Унга миннатдорлик билдириб, Хаббел бандаргоҳ ҳудудини айланиб чикди ва “Клотильда” кириб келган ўша жой ёнида тўнкарилиб ётган ясси қайикча устига чўкди. Қуйруқда қора кийган икки қўланка турарди, уларнинг орқасида шамолда америка байроғи ҳилпирарди. Тумшукда занжир устида мушакдор бақалок одам ивирсирди, бўйдор малласоч йигитча эса қўлидаги гулчамбарини айлантитарди, кема қуйруғи билан аста бандаргоҳга яқинлашиб келарди. Двигатель овози тиниши ҳамонқ йигитча қуйруқ томонга югуриб борди-да, арқонни қирғоқдаги матросга ирғитди, бақалок қуйруққа сакраб чикди-да, сўнг сохилга чаққон сакраб тушди, йигитча унга ирғитган иккинчи арқонни тутди. Яхта мустаҳкам боғлангандан кейин бақалок бир сакраб яна палубада пайдо бўлди, у ерда улар йигитча билан чурқ этмай, тахта зиналарни ўрнатди.

Буни томоша қила туриб, ўзининг зилдай эканини ҳис қилганча Хаббел ясситуб қайикдан кўтарилди-да, ёғоч зиналардан одимлай кетди. Йигитча кўзларини қисганча унга қараб турарди.

– Мен мистер Жордах билан гаплашмоқчи эдим, – деди Хаббел.

– Жордах менман, – жавоб берди ўспирин. Унинг овози катта ёшдагиларга ўхшаб босиқ чиқарди.

– Менимча, менга ҳов анави жаноб керак, – эътироз билдирди Хаббел Рудольфни кўрсатиб.

- Қулоғим сизда, – Рудольф тахта зина олдига келди.
- Мистер Рудольф Жордахмисиз?
- Ҳа.
- Мен “Тайм” журналиданман... – Хаббел суҳбатдошининг юзи қотиб қолганини кўрди. – Бўлиб ўтган ишлардан ғоят афсусдаман...
- Ростданми? – тоқатсизланиб сўради ўкинч билан.
- Сизга шундай дақиқаларда мурожаат қилмоқчи эмас эдим, аммо...
- Хаббел масофадан туриб, бунинг устига йигитчанинг, энди эса яна бир кишининг кўзга кўринмас ошкора нафрат девори ортидан ёриб ўтиб суҳбатлашишга тўғри келаётганидан ўзини ноқулай хис этаётганиди. – Аммо сизга бир неча савол билан мурожаат қилишга изн берармидингиз, яъни...
- Полиция бошлиғи балан гаплашинг. Бу иш унинг ихтиёрида.
- Мен у билан гаплашдим.
- Демак, сиз ҳам мен билганчалик нарсаларни билар экансиз, – деди Рудольф ва кетди.

Йигитчанинг юзида совуқ табассум ўйнади.

Хаббел бир вақтлар касб танлашда адашмаганмиканман деб ўйлаб, бирпас турди, кейин “кечирасиз” деб қўйди, зеро, шундан бошқасига ярамасди ҳам, бурилди-да, бандаргоҳ томон йўл олди.

Меҳмонхонадан ўз хонасига қайтганда хотини балконда ўтириб, ўзини куёшга тобларди. У хотинини жуда севарди, аммо унинг ёнида ўзи нечоғлиқ бемаъни кўринишни пайкамаслиги мумкин эмасди.

- Куни бўйи қаерларда қолиб кетдинг? – сўради хотин.
- Мақола учун маълумот тўпладим.
- Мен бўлсам ниҳоят дам олар экансан-да, деб хомтама бўлиб ўтирибман.
- Мен ҳам, – деди Хаббел, портатив ёзув машинаси олдига ўтирди-да, пиджагини ечиб ишга тутинди.

2

Билли Эбботнинг ён дафтарида

1968

Онам юборган телеграмма ҳарбий почта бўлимига келди. “Том амаким қазо қилди, – дейилганди телеграммада. – Дафн маросимида Антибга келишга ҳаракат қилинг. Биз Рудольф амаки билан “Дю Кап” меҳмонхонасига қўндик. Ўпиб қоламан. Ойинг”.

Том амакини умримда бир мартагина болалик пайтимда бувимни дафн қилиш учун Калифорниядан Уиттига учиб келганимда кўрган эдим. Дафн маросими қариндошлар билан кўришиш учун энг қулай пайт бўларкан.

Эсиз, Том амаки ўлиб кетибди-да. Биз Рудольф амакининг уйда тунни бирга ўтказган кунда у менга ёқиб қолганди. Унинг ёнида тўппонча борлиги менда катта таассурот қолдирганди. Мени ухляпти деб ўйлаб, у тўппончани чўнтагидан чиқарди-да, столчасининг ғаладонига солиб қўйди.

Модомики, амакимнинг қисматига ўлиш ёзилган экан, унда мен Рудольф амакимнинг ўлишини афзал билардим. Биринчидан, биз у би-

лан ҳеч қачон дўстлашмаганмиз, мен каттариб борганим сайин у одоб билан шундай панд берардики, на менинг хулқ-атворимни, на жамиятга қарашларимни маъқулларди, қарашларим, ҳар ҳолда, ўшандан буён у қадар ўзгармаган ҳам. “Чашма сувидек тип-тиник”, деган бўларди кичик амаким, агар уларни ўрганишдан эринмаганида. Иккинчидан, у бой ва эҳтимолки, ўз васиятида мени унутмаган бўларди, менга азбаройи муҳаббати баландлигидан бўлмаса-да, онамга бўлган меҳри сабабли. Томас Жордахга келсак, у бойлиги мерос бўлиб қоладиганлар сирасидан эмасди.

Мен телеграммани полковникка кўрсатдим ва у менга ўн кунга Антибга боришимга рухсат берди. Мен Антибга бормадим, аммо телеграмма жўнатдим, унда таъзия билдирдим ва дафн маросимида боролмаслигимни хабар қилдим.

– Афсуски, биз ҳали гапиришдан қочиб юрган нарсалар ҳақида гаплашишимиз вақти келди, – деди Рудольф. – Меросни айтаяпман... Пул ҳақида гаплашиш ҳар қанча қийин бўлмасин, бундан кейин нима қилиш кераклигини ҳал қилиб олмасак бўлмайди.

Улар барчани “Клотильда”нинг кают-компаниясига йиғишган эди. Кейт кора кўйлақда эди, у ҳам эски, ҳам тор келиб қолганди, оёқлари олда сунъий чармдан қилинган кўхна жомадон турарди. Кают-компания деворлари мовий ҳошияли оқ рангга бўялганди, иллюминаторларга кўк пардалар тутилган, ён-атрофга эса елкан кема тасвирли кўхна гравюралар осилган – Томас уларни Венецияда сотиб олганди. Барчаларининг кўзи жомадонда эди, аммо ҳеч ким у ҳақда чурқ этиб оғиз очмади.

– Кейт, Куёнча, – уларга мурожаат қилди Родольф, – Том сизларга васият қолдирганми, йўқми, билмайсизларми?

– Менга бу тўғрида ҳеч нима демаганди, – жавоб берди Кейт.

– Сенга-чи, Уэсли?

Уэсли индамай бошини чайқади.

Рудольф хўрсиниб қўйди: Том охиригача ўзига ишонди. Оилали одам, ўғил, иккиқат хотини – васият ёзишни ҳаёлига келтирмаган. У, Рудольф, ўзининг биринчи васиятини адвокатлар идорасига нақ йигирма бир ёшида олиб борган ва ўшандан буён уни беш-олти марта қайта ёзганди, охириги марта – Инид туғилганда. Энди эса, Жин тобора кўпроқ вақтини ичкиликбозликдан даволаниб клиникаларда ўтказаётганидан, Рудольф янги йўллари ййламоқда эди.

– Банкда сейф ижарага олмаганмиди?

– Мен бу тўғрида эшитмаганман, – жавоб қайтарди Кейт.

– Сиз-чи, Куёнча?

– Рости – йўқ.

– Унинг қимматли қоғозлари бормиди?

Кейт ва Дуайер бир-бирига ҳайрон қараб қўйди.

– Қимматли қоғозлар? – такрор сўради Дуайер. – У нима дегани?

– Акциялар, облигациялар. Бу одамлар қанақа дунёда яшар экан-а?

– Ҳа-а! – жавобан деди Дуайер. – Том буни меҳнаткаш одамларни алдаш усулларида бири деб биларди. “Бундай ишлар билан менинг зарарқунанда акахоним шуғуллана қолсин”, қўшиб қўйди у, аммо бу гаплар оилада тинчлик ҳукм сурган палладан анча олдин бўлганди.

– Демак, қимматли қоғозлар ҳам бўлмаган, – якун ясади Рудольф. – Унда пулларни нимага сарфлаган? – У асабийлашаётганини билдирмасликка ҳаракат қиларди.

– Унинг икки банкда қўйилмалари бўлган эди, – жавоб берди Кейт. – Бу ерда, Антибда, оддий қўйилма – франклар, Женевадаги тезкор қўйилмада – долларлар. У долларда тўлашларини афзал кўрарди. Тўғри, биз Францияда яшаганимиз сабабли у Швейцарияда ҳисоб очишга ҳуқуқи бўлмаган, аммо бундан ташвишланмаса бўларди. Ҳеч ким бунга ҳеч қачон қизиқмаган.

– Тушунарли, бош ирғади Рудольф. – Демак, укаси амалий тадбиркорликдан маҳрум эмас экан.

– Омонат ҳамда дафтарчаларини ва маҳаллий банкдаги ҳисобларни унинг қаравоти тагидаги ғаладондан топасиз, – деди Кейт. – Уэсли, илтимос, олиб чиқ...

Уэсли кают-компаниядан чиқди.

– Куёнча, – Дуайерга мурожаат қилди Рудольф, – айтинг-чи, Томас сизларга қандай пул тўларди?

– У менга ҳеч нарса тўламасди, – жавоб берди Дуайер. – Бизлар шерик эдик ва йил охирида барча тушумларни ўртада бўлишардик.

– Сизларнинг шартномангиз ёки битимингиз қоғозга туширилармиди?

– Йўқ, – жавоб берди Дуайер. – Қоғозлар нимага керак бўларди?

– Яхта кимга қарарди? Фақат унгами ёки ҳар икковингизгами? Ёки унга ва Кейтгами?

– Бизнинг турмуш қурганимизга беш кун бўлди, холос, Руди, – деди Кейт. – Жиддий ишлар учун бошқа вақт бўлмасди. “Клотильда” Томга қарарди. Хужжатлар ўша ғаладонда. Кемага суғурта полиси ва бошқа қоғозлар билан биргаликда.

– Мен адвокат ҳузурида бўлган эдим... – яна хўрсиниб қўйди Рудольф.

Бўлмаса-чи, ўйлади Гретхен. У эшик олдида турганча палубани томоша қилар ва Биллининг телеграммаси ҳақида ўйларди. Телеграмма қисқа, қуруқ ва қарийб расмий эди, гўё уни бообру, аммо еттиёт бегона одам юборгандай. У, албатта, ҳарбийча тартиб-интизомларни яхши билмасди, аммо аскарга дафн маросими учун таътил берилишига шубҳа қилмасди. У Биллини Томаснинг Кейт билан тўйига ҳам чорлар эди, аммо Билли унут бўлиб кетаёзган қариндош-уруғларини тўйларида рақс тушиш учун армия ва штаб машиналарини Белогия ва Армагеддон йўллари бўйлаб ҳаракатларини ташкил этиш билан қаттиқ бандман деб жавоб қайтарди. У ҳам, бирдан миясига бир фикр келди, эҳтимол, мана шу унут бўлаёзган қариндошлар сирасига кирар?

“Бўпти, Брюсселда яйрай қолсин. Отасига муносиб ўғил”. Сўнг яна одамлар тақдирлари калавасини чигаллаштиришга сабр-тоқат билан ҳаракат қилаётган акасига эътиборни жамлашга уриниб кўрди. Бўлмаса-чи, Руди ўша заҳоти адвокат ҳузурига чопган.

– ...француз адвокати ҳузурида бўлдим, – давом этди Рудольф, – у, бахтимга инглизчада яхши гапирар экан. Менга уни меҳмонхонамиз бошқарувчиси тавсия қилган эди. Адвокатнинг менга тушунтиришича, гарчи сиз барчангиз Францияда истикомат қилсангиз-да, лекин уйингиз қуруқликда экан, воқеа сувда бўлгани боис – Франция қонунга кўра, Америка байроғи остида сузаётган кема Америка ҳудудида ҳисобланади,

– бас, яхшиси Ниццадаги Америка адвокатурасига мурожаат қилган маъқул. Бу борада эътирозлар йўқми?

– Ўзингиз билгандай иш тутаверинг, Рудольф, – деди Кейт.

– Мен ҳаммасига розиман, – деди Дуайер. Унинг овози худди болаларникидек ўқинчли эди, ойнадан бейсбол ўйини кетаётгани кўриниб турганда масалани ечиш учун доскага чақирилиб қолган бола шу ҳолга тушади.

– Бугун консул билан гаплашишга ҳаракат қиламан, – ваъда берди Рудольф. – Кўрайлик-чи, у нима маслаҳат беракин.

Уэсли кириб келди, омонат ва чек дафтарчалари ҳамда сўнгги уч ойнинг банк ҳисобларини олиб келганди.

– Бир кўрсам майлими? – сўради Рудольф Кейтдан.

– Сиз унинг акасисиз.

Одамлар бутун жавобгарликни Рудига ортгани-ортган, ўйлади Гретхен. Рудольф Уэслидан дафтарчалар ва қоғозларни олди. Маҳаллий банк балансини кўриб чиқди. Ҳисобда ўн минг фракдан сал кўпроқ қолган экан. Кейин омонат дафтарчасини очди.

– Ўн бир минг олти юз йигирма икки доллар, – маълум қилди у. Томаснинг шунча маблағ йиғолгани уни хайратга солди.

– Ортиқ ҳеч нарса билмайман, – деди Кейт. – Менимча, бу унинг ҳалигидай, барча бойлиги бўлиши керак.

– Яна яхта ҳам, – эслади Рудольф. – Уни нима қиламиз?

Бир дақиқача каютага жимлик чўкди.

– Менга келсак, – майин ва хотиржам оҳангда деди Кейт, ўрнидан тураркан, – мен, масалан, нима қилишимни биламан. Мен яхтадан кетаман. Ҳозирок. – У буғдойранг тиззаларини яширишга ҳаракат қилиб эски ва тор кўйлагини тортиб тўғрилаб қўйди.

– Тўхтаб туринг, Кейт, – норози бўлиб деди Рудольф, – биз ниманидир ҳал қилиб олишимиз керак.

– Сизлар нимага келишсангиз, олдиндан барчасига розиман, – деди Кейт. – Аммо яхтада яна бир кечани ўтказиш ниятим йўқ.

Ювош ва оддий аёл иккала оёғини тираб туриб олганини-чи, ўйлади Гретхен. Эри билан абадий видолашди-да, кетаяпти, яхтадан фойда ундиришни истамаяпти, яхта унга бошпана бўлиб хизмат қилган эди, едириб-ичирганди, у бахтини топган жой эди.

– Қаёққа кетаяпсиз? – сўради Родольф.

– Аввалига меҳмонхонага, жавоб берди Кейт. – Уэсли, қарашиб юборар, илтимос, жомадонимни таксига олиб чиқаришиб юбор.

Уэсли индамай жомадонни қўлига олди.

– Сизларга меҳмонхонадан қўнғироқ қиламан, Руди, гаплашишга қурбим етганда, – деди Кейт. – Ҳаммаси учун раҳмат. Сиз яхши одамсиз.

Кейт Рудольфнинг юзидан ўпиб қўйди, бу миннатдорликни ва айни пайтда узр сўрашнинг унсиз белгиси эди, сўнг Уэсли билан изма-из Гретхеннинг олдидан ўтди-да, кают-компаниядан чиқди.

Рудольф стулга чўкди-да, хорғин кўзларини артди. Гретхен акаси олдига борди ва унинг елкасини эркалаб сийпалаб қўйди.

– Жаҳлинг чиқмасин, Руди, – деди Гретхен, – бир кунда бировнинг тақдирини ҳал қилиб бўлмайди.

– Мен Уэсли билан гаплашдим, – Дуайернинг овози келди. – Кетишини Кейт огоҳлантирган эди. У мен билан “Клотильда”да колмоқчи. Ҳеч бўлмаганда, дастлабки дамларда. Унгача биз эшкак мурвати ва ўкни тартибга келтириб оламиз. Мен ўзим қараб тураман.

– Қола қолсин, – рози бўлди Рудольф. Худди елкасида оғир юк кўтариб олгандай у бироз букчайиб ўрнидан турди. – Кеч бўлди. Ниццагача борганимизда консулхонадагилар ишлаётган бўлади. Сени меҳмонхонагача олиб бориб қўйиликми, Гретхен?

– Йўқ, раҳмат, – эътироз билдирди Гретхен. – Мен бу ерда бирпас қолмоқчиман. Қуёнча билан ичамиз. Бир стакандан эмас, балки икки стакандан. Бундай кунда уларни ёлғизлатиб бўлмайди.

– Ихтиёрингиз, – рози бўлди Рудольф. У омонат ва чек дафтарчасини столга қўйди. – Жинни кўрсанг, айтиб қўй, кечки овқатга келмайман.

– Яхши, – ваъда берди Гретхен.

Бундай кунда Жин Жордах билан гаплашиш ҳам татимайди.

– Яхшиси палубада ўтирамыз, – таклиф киритди Гретхен Рудольф кетгач. Салгина олдин шинам туюлган кают-компания бирданига машъум ҳисобхонага айланди-қўйди.

Гретхеннинг бошидан шунга ўхшаш нарса ўтиб бўлгандек эди. Эри автоҳалокатда нобуд бўлганда ҳам васият қоғози топилмаганди. Умрида бировга қўл кўтармаган, китоблар, пьесалар ва сценарийларга шўнғиб кетган Колин Брек сценарийчилар ва актёрлар билан ҳурмат ва одоб ила муомалада бўларди, уларни жинидан баттар ёмон кўрса-да, улар билан ишлашга тўғри келарди. У Гретхеннинг чаласавод ва бошқаришга нўноқ укаси билан анча кўпроқ умимийликка эга эди – бир қарашда шундай туюларди. Васият бўлмагани сабабли Колин қолдирган меросини бўлишиш бошланганда эса келишмовчиликлар юзага келди. Ўшангача алимент олиб юрган собиқ хотин пайдо бўлди, уй гаровга қўйилган, бўнак олинган экан. Банк ҳисоби тақиклаб қўйилганди. Ўшанда ҳам ҳар жойда ҳозир у нозир Рудольф ҳамманинг жонига оро кирганди.

– Бориб қўйдириб келай, – деди Дуайер. – Кетиб қолмаганингиз учун раҳмат. Том иккаламизнинг бошимизга шунча кўргиликлар тушгандан кейин ёлғиз қолиш жуда оғир-да. Энди эса Кейт ҳам йўқ. Айтадилар-ку, кемадаги аёлдан яхшилик кутма деб. Айниқса, эркаклар, шунча йиллар якин дўстлар ва шериклар бўлганда. Э, йўқ, бизнинг Кейт унақа эмас. – Дуайернинг лаби билинар-билинемас титраб кетди. – Бизнинг Кейт одам эмас, тилла, ҳа, тўғрими?

– Бундан яхшиси бўлмайди, – унга қўшилди Гретхен. – Менга ўткирроғидан қуйинг, Қуёнча.

– Вискими?

– Музи кўпроқ бўлсин, илтимос. – У олдинга ўтди, бу ерда уларни ҳеч ким кўрмасди. Кейт ва Дуайернинг мотамсаро юзларини кўравериш унинг жонига тегиб кетганди, улар юқорига кўтарилиб, таъзия билдиришни ўзларининг бурчи деб билишарди. Бу одамлар астойдил қайғуга ботишганди. Гретхен гапнинг тўғриси-ни айтганда, қайғусининг чинлигига шубҳа қиларди.

Кема бурнидаги мис ялтираб турар, тик ёғочдан ясалган палуба оппоқ қилиб ювилган, арқонлар эса тартиб билан йиғиб қўйилгандан кейин Гретхеннинг кўз олдида одатдаги манзара намоён бўлди: бандаргоҳ, мач-

талар, минглаб одамлар – ҳар бири виждонан ва шошмай ўз иши билан машғул, бу иш инсон кундалик мажбуриятларининг бутун бир даврасини ташкил этарди, ҳар бир одам ҳаётини денгизсиз тасаввур қилолмасди. Ҳатто ҳозир ҳам, шунча сир-савдолар бошдан ўтиб бўлгандан кейин ҳам Гретхен бу манзаранинг сокин гўзаллигини томоша қилиб тўймаётганди.

Орқадан яланг оёқларини унсиз босганча Дуайер келди. Унинг қўлларида стаканлар бор эди. Бир стаканни у Гретхенга узатди. Қовоғини уюб жилмайганча у қадах сўзи ўрнида стаканни тагигача сипқорди. Кун бўйи у туз ҳам тотмаганди ва ҳозир биринчи ютумданоқ тили симиллаб кетди.

– Мен одатда енгилроқ бир нарса ичардим, – деди Дуайер, – аммо ҳозир энг қулайи виски бўлса, эҳтимол.

– Мен сизга бир гапни айтмоқчийдим, – давом этди у, – акангиз Руди – антиқа одам. Кўриб турганингиздек, қандай ишга қўл урмасин, албатта, охиригача етказмай қўймайди.

– Тўғри, – уни маъқуллади Гретхен. Бундай таъриф ҳам бежиз эмас.

– Усиз биз нима қилишимизни билмай, гангиб қолардик...

– Ҳечам гангиб қолмаган бўлардик, агар Руди хотинига бунчалик эрк бериб қўймаганида ва хотини ер юзининг нариги чеккасида ўтирганида, албатта.

– Усиз бизни маймундек ўйнатишарди, – зўр бериб гапирарди Дуайер.

– Ким?

– Қонунчилар-да, – ноаниқ қилиб жавоб берди Дуайер. – Суд маклерлари, адвокатлар. Фирт бекорчихўжалар.

Мана асл инсон, ўйлади Гретхен, у денгизда бўрон қутурганда жонини ҳам аямай ўз мажбуриятини сидкидилдан адо этади; у раҳмсиз ва қутурган одамлар жамоасида жон сақлаб қола олар, қурилмадаги бой-бадавлатлар ҳақида сўз кетган бир парча қоғозга кўзи тушган заҳоти ўзини худди ўзга сайёрадан келиб қолгандек ожиз сезади. Гретхен ўзининг бутун онгли ҳаётини сезарди. У ўзини хиндидек кучли ва дадил хис қилган одамлар орасида яшади. Унинг марҳум укаси эса, афтидан, она қорнидан тушган куниданоқ ўзга сайёраликларга мансуб эди.

– Кўнглим фақат Уэслидан тинч эмас, – деди Дуайер.

Ўзининг қисматини тарикча ўйламайди бу одам, у ҳаммасини ўртада барабар тақсимлаб олиш мумкин бўлган бир пайтда, қоғоздаги шартнома нимага кераклигини тушунмайди, ўзи кўп йиллар меҳнат қилган чиройли яхтанинг яраклатиб ювилган палубасида туришга ҳатто ҳақи йўқлигини ҳам билмасди.

– Уэслидан кўнглингиз тўқ бўлсин, – деди Гретхен. – Унинг ғамини Руди ейди.

– Буни Уэсли хоҳламаса-чи? – сўради Дуайер, вискидан яна бир хўплаб. – У отасидек бўлишини орзу қилади. Гоҳо бундай қараганингда жуда кулгили аҳволга тушади – отасига ўхшаб қадам ташлашга, гапиршга, имо-ишоралар қилишга ҳаракат қилади. – У вискидан яна бир хўплади-да, чуқур нафас олди ва гапида давом этди. – Биз денгизда-ми ёки бандаргоҳда-ми бўлганимизда улар тунлари бир пана жойга кириб олиб роса гап сотишарди. Уэсли саволлар берар, Том эса шошмай батафсил жавоб қайтарарди. Бир куни мен Томдан нима ҳақида бунча узоқ суҳбатлашасизлар, деб сўрагандим, Том кулиб: “Йигитча менинг ҳаётимни билишга қизиқади, мен эса ҳикоя қилиб бераман, эҳтимол ҳеч

кимдан сўраб билолмаган нарсаларни ўзимдан билиб олса керак-да. Мен ўзи асли ким ва қанақалигимни билишга қизиқади, шекилли. Мен ўзим ҳам бир вақтлар отамга қизиқиб қолгандим, жавоб ўрнига отам кетимга бошлаб тепган эди”, деди.

– Томнинг гапидан, – вазмин оҳангда кўшимча қилди Дуайер, – шуни тушундимки, у билан отангиз ўртасида меҳр-оқибат бўлмаган, шундайми?

– Шундайроқ, – тасдиқлади Гретхен. – Отажонимиз у қадар меҳрибон одам эмас эди. Борди-ю, меҳри бўлса ҳам, у Рудольфга тегишли бўлган.

– Эҳ, бу оилалар, оилалар! – хўрсинди Дуайер.

– Ҳа, оилалар, – такрорлади Гретхен.

– Мен Томдан Уэсли одатда унга қанақа саволлар берарди, деб сўрадим, – давом этди Дуайер. – “Оддий саволлар, – деганди менга Том. – Болалигимда қанақа бўлганман? Менинг акам ва опам қанақа одамлар?” Яъни сиз ва Рудольф “Мен қандай қилиб боксчи, кейин эса савдо флотида матрос бўлганман? Биринчи марта қиз билан қачон ётганман? Ишим тушган аёллар қанақа одамлар бўлган? Шу жумладан жин ургур ойижониси ҳам?..” деб сўраганингиздек. Мен Томдан боланинг саволларига тўғри жавоб берармидингиз, деб сўрадим, “Фақат ҳақиқатни истардим, – жавоб берганди Том. – Мен замонавий отаман. Болалар қаердан пайдо бўлишини ва ҳоказо, ва ҳоказо нарсаларни эринмай сўзлаб берардим”. Том дўстимиз ҳазилни яхши кўрарди.

– Ҳа, мен ҳам биламан, – мийиғида кулиб қўйди Гретхен.

– Ҳақиқатни яширсанг, бола бузилади, – бир гал Том менга шундай деганди. Гоҳо қачонлардир нимадир ўргангандек бирдан гапирар эди. Ҳолбуки, ўзи аслида жохил ва таълимга жуда ишонч билан қарайдиган одам эди. Балки бу ҳақда сизга гапирмаслигим керакмиди, – маънос оҳангда кўшиб қўйди Дуайер, стакандаги муз қолдиғини силкиб қўзғатаркан. Лекин у одатда акамиз Рудини мисол қилиб кўрсатарди. “Рудига қара, – дерди у, – инсон мияси қанча қабул қилишга қодир бўлса, у ҳаммасини миясига қуйиб олган. Охири нима бўлди? Сикиб ташланган лимон, арақхўр хотини ташлаб кетгандан кейин бутун шаҳарга кулги бўлгани қолди, энди эса қолган умрини қандай ўтказишни билмай боши гаранг”.

– Яна ичгим келаяпти, – деди Гретхен.

– Мен ҳам, – жавобан деди Дуайер. – Виски менга ёқа бошляпти. – Гретхендан стаканни олди-да, Дуайер куйрукдаги кают-компанияга қараб кетди.

Гретхен эшитганларини мушоҳада қила бошлади. Том Уэслидан кўра кўпроқ Дуайернинг ўзи ҳақида гапирарди. Унинг бутун ҳикояси афтидан, Том билан боғлиқ эди. У, эҳтимол, Томнинг улар билан танишлигини бошидан-охиригача ҳаммасини сўзма-сўз такрорлаб бера олар эди. Агар Дуайер аёл бўлганида унинг Томга ишқи тушиб қолган деб ўйлаш мумкин эди. Бечора Дуайер, пешонасига бошқалар учун кўпроқ қуйиш ёзилган эканми? Сирасини айтганда, Уэслининг қисмати уни унчалик ўйлатмасди. У биринчи марта яхта бортига кўтарилганда, Уэслига бақувват ўзини тўғри тутиб юра оладиган йигит бўлиб кўринганди, вассалом. Отасининг ўлимидан кейин у гунг бўлиб қолганди, доим хилватни қидирарди, юзи эса жиддийлашиб кетганди. Унинг ғамини Руди ейди, деганди Гретхен Дуайерга. Аммо энди у Руди ёки бошқа биттаси бунини урдалашига кўзи етмай қолганди.

Дуайер қайтиб келди. Ичилган виски ўз таъсирини ўтказа бошлаганиди. Бироз боши айланар, барча ташвишлар аллақаяққа ғойиб бўлганди. Бундай ҳолат сўнгги пайтларда уни қамраб олган ҳислардан кўра анча ёқимли эди. Жин шишаларни беркитиб қўйганига қараганда, у қадар эси паст эмас экан-да? Гретхен ҳам қайта тўлдирилган стаканни тагигача сипкорди.

Аммо Дуайер, аксинча, ташвишли кўринарди. У тутқичга суяниб тик турар ва бамисоли у стаканларни тўлдиролганда кают-компанияда унинг олдида пайдо бўлган қандайдир оғир муаммони ҳал этаётгандек туртиб чиққан курак тишлари билан пастки лабини эзғилар эди.

– Балки бу гапларни сизга айтмаганим маъқулмиди, миссис Берк...

– Шунчаки Гретхен.

– Раҳмат, мэм. Аммо менга шундай туюлаяптики, сиз билан очикчасига гаплашса бўлар экан. Руди – ажойиб одам. Мен у билан фахрланаман, бизнинг вазиятимизда яхши дўст анконинг уруғи, аммо у тўғри келган одам билан гаплашиб кетавермайди. У билан жиддий гаплашиш керак. Сиз мени тушунаяпсизми?

– Ҳа, – жавоб берди Гретхен, – тушуниб турибман.

– У, боя айтганимдай, ажойиб одам, – ўзини ноқулай сезиб давом этди Дуайер. Унинг лаблари пир-пир учарди. – Лекин у Томга ўхшамайди.

– Ундай эмас, – тасдиқлади Гретхен.

– Уэсли менга айтган эди. У Рудига асло ўхшагиси йўқ. Унинг хотинига ҳам. Бўлган воқеаларни эътиборга олиб айтиш мумкинки, оддий банда учун бу табиий ҳол, тўғрими?

– Борди-ю, Руди йигитчага босим ўтказа бошласа – энг яхши ниятлар билан, шубҳасиз, – чатоқ бўлади. Шундаям чатоқ бўлади. Йигитчанинг нималарга қодирлигини ҳатто айтиш қийин.

– Тўғри, – маъқуллади Гретхен. Илгари бу нарсани унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Дуайернинг сўзларини эшитгач, унинг ҳақлигини дарҳол тан олди. – Аммо нима қилиш мумкин? Кейт унга она эмас, бунинг устига уларнинг ўзларига етарли ташвишлари ҳам йўқ эмас. Фақат сиз қолдингиз.

– Мен? – ғамгин жилмайди Дуайер. – Эртага қаерда бўлишимни билмайман-ку. Мен биладиган ягона нарсани – бу судлар. Шу сабаб нариги ҳафтада Сингапурда пайдо бўлиб қолишим мумкин. Бир ойдан кейин эса – Вальпарансода. Мендан қанақа ота чиқиши...

– Хўш, нимани таклиф қиласиз?

– Мен сизни диққат билан кузатдим, – деди Дуайер. – Ҳолбуки, сиз менга оддий жонсиз буюмчалик ҳам эътибор қилмадингиз...

– Қўйинг, Қуёнча, – хижолат тортди Гретхен, чунки бир неча дақиқа аввал худди шундай фикр унинг ҳам дилидан кечганди.

– Мен сиздан хафа эмасман ва бундан ҳеч қанақа хулоса чиқармоқчи ҳам эмасман, мэм...

– Гретхен, – беихтиёр тўғрилади у.

– Гретхен, – овоз чиқариб тўғрилади Дуайер. – Аммо булар барчаси ўтиб бўлгандан кейин... Ҳозир ҳам, сиз мен билан қолганингизда ва вальдирашимга изн бериб қўйганингизда... Мен сиз чин инсон эканингизни кўрдим. Мен Руди одам эмас демоқчи эмасман, – шошиб қўшиб қўйди Дуайер, – хотини эса... – Дуайер жимиб қолди.

– Унинг хотинини гапирмай турайлик.

– Борди-ю, сиз Уэслининг олдига боргудек ва унга рўйи рост қилиб, “Кетдик мен билан” дегудек бўлсангиз у рози бўлур эди.

Бу энди янгилик-ку, ўйлади Гретхен: фарзандлар оналарини танлайди. Наҳотки эволюция ҳали-вери ниҳоясига етмаса?

– Мана мен, энди ҳеч қачон намунали она бўлолмайман, – куруққина қилиб деди у.

Томнинг тийиксиз ахлоқини мерос қилиб олган, бу найнов, тунд ўсмир учун жавобгарлик ҳақидаги фикр Гретхенни чўчитиб юборди. – Йўк, Қуёнча, бундан ҳеч нарсa чиқмайди деб қўрқаман.

– Мен эса ишонаман, – бирдан совиб, деди Дуайер. – Уэслини қаровсиз қолдиришни зинҳор-базинҳор истамас эдим. У ўзи ҳақида нималар деб ўйламасин, тўғриси айтиш керак – у ҳали она сути оғзидан кетмаган чақалок, бир ўзи яшолмайди. Уэсли Жордахни олдинда ҳали кўп сир-савдолар кутиб турибди.

– Пинки Кимболл, “Вега”даги механик, – давом этди Дуайер, – ўшада, миссис Жордах югослав билан тунги барда кўриб қолган одам, Уэсли уни қаттиқ таъқиб қилмоқда деб айтди менга. Шу югославни топишда ёрдам сўраяпти... Мен, балки, адашаётгандирман, Пинки ҳам гапимни тасдиқлайди, – Уэсли отаси учун қасос олиш пайига тушиб олган.

– Ё, Худойим! – деб юборди Гретхен.

– Мана буларга қараб туриб, – шундай дея Дуайер кескин ҳаракат билан бандаргоҳ, ям-яшил адирлар, ярим вайрона деворлари бор кўҳна қалъани кўрсатди, беихтиёр бу ерда қанақанги тинчлик ва ҳаловат ҳукмрон деб ўйлайсан. Аслида бу ўлкаларида, Ниццадан тортиб Марселгача ер юзидаги бошқа ҳар қандай жойдагидек кам қотиллик содир этилмайди. Фоҳишалар, гиёҳвандлар ва киморбозлар туфайли бу ерда Худонинг бермиш кун ишунақанги отишмалар ва пичоклашувлар бўлиб турадики, тавба-тавба дейсан; ўн минг франкка ёки шунчакига ўз тукқан онасини ўлдиришга тайёр олчокларни ҳам Худо уриб ётибди. Пинки Кимболл сўзларидан англадимки, Томас муштлашган мана шу йигитча ҳам ўшалар орасидан бўлган. Уэсли уни қидиришга тушгудек бўлса ва уни топса, бунинг нима билан тугашини билиш қийин эмас. Уэсли ўқиган ўша ҳарбий мактабда уни бошқа болалардан куч билан ажратиш қўйишга тўғри келганди. Йўк, бу машқ эмасди, – ёнида катта ёшдаги йигитлар бўлмаганда, у ҳеч кимни тирик қўймасди. Модомики у Пинки Кимболлдан ўша югославни кўрсатишни илтимос қилдими, демак, уни ўлдирмоқчи.

– Эй, Худойим! – такрорлади Гретхен. – Бу гапларингизни кимга керак бор, Қуёнча?

– Ҳар қандай ҳолда франциялик йигитни олиб кетиш керак. Рудольф Жордахнинг эса бундай қилишга қўли бормайди. Сал кайфим ошди, – деди у. – Бўлмаса бу ҳақда валақлаб ўтирармидим. Аммо гапим жиддий. Мастманми ё хушёрманми, сўзимдан қайтмайман.

– Очик гапирганингиз учун раҳмат, Қуёнча, – деди Гретхен. У билан яхтада қолгани учун афсусланганини яшириб ўтирмади. Бу унинг муаммоси эмас, жаҳли чиқди, қолаверса унга бировнинг тушиб қолган иши йўк.

– Мен акам билан гаплашаман, – қўшимча қилди у. – Балки бир йўлини ўйлаб топармиз. Нима дейсиз, учаламиз бирга кечлик қилишимиз учун мен ҳозир Уэслини кутайми?

– Очиғини айтсам, майлими?

– Бўлганда қандок.

– Менимча, сиз Уэслига ёқасиз. Ўлай агар, сиз унга ёқасиз, бунини менга ўзи айтди. Аммо бугун жамоада бўлишни истамайди... Яхшиси биз иккаламиз бирон жойга борармиз. Гаплашадиган гапларимиз бор.

Гретхен стаканни қўйишга кўзи етмаётганди. У кетиши ҳамона Дуайер чидолмай, палубига ўтириб йиғлаб юборишини сезиб турарди. Уэсли қайтиб келганида Дуайернинг кўзлари ёшланиб туришини Гретхен хоҳламасди.

– Ҳозир ичиб бўлиб...

– Яна хоҳлайсизми? Бориб қуйиб келаман.

– Раҳмат, бўлади.

– Шундай қилиб мен виски ича бошладим, – деди Дуайер. – Бу сизга ёқадими? – У бошини сарак-сарак қилди. – Сиз тушга ишонасизми? – бирдан сўради у.

– Гох-гох. – Қизик, Дуайер Фрейд ҳақида эшитганмикан?

– Кеча тунда туш кўрибман, – деди Дуайер, – Том ерда ётибди, – қаердалиги эсимда йўқ, – кимир этмайди, ўликдай. Мен уни кўтардим-да, бирон ёққа олиб бормоқчи бўлдим. Қўлимда кўтариб юра олмасдим, шу боис елкамга опичлаб олдим. Бўлмаса унинг бўйи мендан анча баланд эди, оёқлари ерда судралиб қоларди. Мен унинг қўлларини чалиштириб қўйдим-да, шундай ушлаб олиб, юриб кетдим. У жудаям оғир эмиш, кора терга тушдим, аммо кетавердим, чунки уни олиб бориб қўймасам бўлмасди. – Шундай деб Дуайер йиғлаб юборди. – Кечиринг мени, миссис Берк.

Бу гал Гретхен унинг гапини бўлмади, мени жўнгина Гретхен деб айтиверинг демади.

Гретхен унга қўлини чўзди. Дуайер чатир бармоқлари билан унинг қўлини қаттиқ сикди, тез ҳаракатлар билан уни лабларига олиб борди-да, ўпди. Сўнг қўлини туширди-да, тескари ўгирилди.

– Кечиринг... бундай қилмоқчи эмасдим.

– Бу гапларингга ҳожат йўқ, Қуёнча, – эркалаб деди Гретхен. Вақт – энг яхши табиб. У икки ўт орасида қолганди, унга қандай тасалли беришни билмади.

У ҳалигача вискини стаканни ушлаб турар, қўли совқотиб кетганди. Гретхен стаканни қўйди.

– Мен борай, – деди у. – Ҳали кўп нарсаларни ҳал қилишимиз керак. Уэслига айтиб қўйинглар, унга бирон нима керак бўлиб қолса, менга кўнғироқ қилсин.

– Айтаман, – ваъда берди Дуайер. У Гретхенга қаролмаётганди. Лаблари титрар, кўзлари эса бандаргоҳда эди. – Такси чақирайми сизга?

– Йўқ, раҳмат. Яёв кетганим яхши.

Гретхен кетди. Дуайер эса оёқяланг оппоқ свитерда, иккала қўлида иккита стаканни тутганича “Клотильда”нинг бурнида яна анча туриб қолди.

Нохуш зулматга кўмилиб улгурган эпсиз йўлка бўйлаб у бандаргоҳдан аста кўтарилиб, шаҳар марказига йўл олди. Эски буюмлар дўкони пештахтасига кўз югуртирди. Унинг эътиборини кеманинг мис чироғи ўзига тортди. Уни сотиб олиб, уйига келтирса ва бирон бурчакка осиб қўйса қандай яхши бўларди. Аммо шу заҳоти ўзининг уйи йўқлиги эсига туш-

ди, Нью-Йоркда ярим йилга ижарага олган уйда фонус осадиган жойнинг ўзи йўқ эди.

У шаҳардан кетиб бораркан, чор атрофида одамлар нимадир сотиб олар ва сотар. Қаҳвахонадаги столчаларда ўтириб рўзнома мутолаа қилар, болаларни уришар ва кейин музқаймоқ билан сийлар эди. Ҳеч кимнинг ўлим билан иши йўқ. Унинг кўзи кинотеатр афишасига тушди, Гретхен бу ерда француз тилига таржима қилинган америка фильми кетаётганини билди. У аввал шаҳарда овқатланиб олишга ва кейин кинога тушишга аҳд қилди.

У жоме ёнидан юриб ўтди, уни томоша қилгани тўхтади ва сал бўлмаса ичкарига кириб кетаёзди. Агар кирганида бўм-бўш танобий тўридаги ўриндикда Уэсли ўтирганини ва мактабда ёд олмаган дуоларини пичирлаб замзама қилаётганини кўрган бўларди.

3

Билли Эбботнинг ён дафтарида

1968

Уруш тугаган заҳоти отамни госпиталдан чиқаришганда Парижни кўзи билан кўриш шарафига муяссар бўлган. Ойим билан учрашгунгача. Ҳеч нарса эсида йўқ. Айтишича, уч кун ҳам шунақанги маст бўлганки, Парижни Огайо штатининг Дейтон шаҳридан ажратолмаган. Отам уруш ҳақида ҳикоя қилишни ёқтирмайди, бу уни тақдир менга учраштирган бошқа фахрийлардан яққол ажратиб турарди. Бироқ гоҳо соқчиларни кўйиш шартларига кўра улар билан кўришишга тўғри келган ўша шанба ва якшанба кунларда у бўкиб ичиб оларди – одатда эрталабдан ўзининг армиядаги хизмати борасида оғзидан боди кириб шоди чиқар эди. Қизил Хочнинг қизлари-ю, ўзининг хавфсизлигига қизиқиб, ҳаво флотида у ҳарбий самолётларда бизнинг жасур йигитларимиз борасида Америка газеталарида материал тўплаш учунгина учган ва хизмат қилган.

Бироқ у армияга кўнгилли бўлиб борган ва ҳарбий топшириқ билан қайтаётиб ярадорми-ей, контузиями-ей бўлган. Мен шу нарсага қобилманми? Мен ўзим кўрганим ва Вьетнам ҳақида нима ёзишларидан келиб чиқадиган бўлсам, армияда хизмат қилиш – кўнгилсиз машғулот.

Тўғри, ҳамма ўша уруш бунисининг олдида чўт бўлмай қолди, дейди. Полковник ўлароқ мен ўзимга етганча гапирвораман, аммо, борди-ю, Европада ростдан ҳам уруш очилгудек бўлса, мен эҳтимол биринчи отишмадаёқ қочкинга айланар эдим.

Рудольф консулхона биносидан чиққанида қош қорайиб қолганди. Консул хушмуомала одам экан, ёрдамчисини чақирди, диққат билан тинглади, ҳатто баъзи нарсаларни ёзиб олди, қўлидан келган ҳамма ишни қилишга ваъда берди, аммо огоҳлантириб айтдики, биринчидан, бунга вақт керак бўлади, иккинчидан эса у Париж элчихонаси ҳуқуқшуносига кўнғироқ қилиши керак экан. Рудольфга французларга эътибор берманг, деб маслаҳат берган антиблик адвокатнинг ҳақлигига ишонмайди, чунки “Клотильда”ни янги эгаларига топшириш ва банк ҳисобларини тўғирлаб қўйиш учун маҳаллий ҳокимиятнинг рухсати керак бўларди. Хорижда

америкаликнинг ўлими ҳар доим бир дунё ғалвага сабаб бўлади, деди консул ва унинг гап оҳангидан шунга ишора бор эдики, ўз юртида эмас, бегона мамлакатда бу қадар жиддий иш содир этган одамни сал бўлмаса сотқин деб ҳисоблаш мумкин. Ўша куни, ўйлади Рудольф, Вьетнамда юзлаб америкалик ҳалок бўлган – бу ҳам бегона мамлакатда, аммо уларнинг ўлими нима учундир америкалик консуллар учун бир дунё ғалвага сабаб бўлмайди.

Томас Жордахнинг мулкини унинг қариндошларига бериш осон иш эмас, огоҳлантирди консул. Уни бир кунда ҳал этиб бўлмайди.

Рудольф консулхонадан латгадек бўшашиб чикди, у ҳукукий қоидаларнинг энг чалкаш тўрига тушиб қолганди, ундан чиқиб кетишга урингани сайин шунча кўпроқ илиниб қолмоқда эди. Яна бировларнинг мусибатига илакишиб қолдим, ўйлади у ва ўзига-ўзи ачиниб кетди.

Жангда қабиланинг сардори ҳалок бўлганда Американинг туб аҳолиси нима қилган экан, ўйлади Рудольф. Хотин, бола-чақалари, пат қалпоқлари, найза ва ўк-ёйлари кимларга қолган экан? Донишмандлардан ким – жангчи эмас, йўқ, шомонми ёки дуохонми – марҳум иродасининг васийи ва муфассири вазифасини зиммасига олган.

Машинасини у қарийб қирғоқда, Англия хиёбонидаги “Негреско” меҳмонхонаси олдида қолдирди, нотаниш шаҳарда адашиб қолмаслик учун консулхонага ҳам таксида кетди. Ҳозир ҳам “Негреско” томонга кетаяпти-ю, қаерда кетаётганини билмас, бу ҳақда ўйламас ва уйлари-га шошаётган одамларга эътибор қилмас эди. У тўсатдан тўхтади. Унинг ёноқлари ҳўл эди. У қўли билан кўзини сийпади. У йиғларди. Денгиз томонга таваккалига кетиб бораркан, у ҳатто йиғлаётганини сезмади. Э, Худо, ўйлади у, йиғлаш учун Америкадан Ниццага учиб келган экан-да, – дарвоқе, у улғайгандан буён биринчи марта йиғлаши эди. Ўткинчилар, афтидан, кўзёшларини кўрмаётганди; ажабсинган нигоҳлар йўқ эди. Балки, французлар кўчаларда йиғлаётганларни кўравериб ўрганиб қолгандир? Балки, уларда шундай анъана бордир – кўз ёши тўкиш? Людовик Ўн олти замонидан буён Франциянинг кўрган кўргиликларидан кейин уларнинг йиғиларига сабаб бор ҳамдир.

Ниҳоят, машинасини ўчириб, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга буриларди. *Bella Nizza*¹, эслади у.

Иккинчи жаҳон уруши вақтида итальянлар уни ўзларига қайтариб олганди. Аммо бу кўпга бормади. Ҳозир ҳам итальян Пентагониди, ҳойнаҳой, навбатдаги муштлашувда Ниццани босиб олиш режасини тузишаётгандир. Иноқ кўшчилар! Ҳозирда жомадонларида янги уруш-ни кутиб ёсуман ва атиргуллар ўтказишаётгандир. Шўрликлар, аммо чиқмаган жондан умид, деган итальян генераллари! Ўт билан ўйнашиб бўларканми? Ницца якка-ю ягона калабрил деҳқонининг суягига арзир-микан? Энди бу *Bella Nizza* эмас, балки сувоқлари ишган кўпхонали хонадонлари, чиқиндилари, чолғу дўконлари эшикларидан таралган кулоқни қар қилувчи рок-муסיқаси бўлган замонавий савдо маркази, – туристлар учун ўзининг мозийдаги улуғворлигини ҳикоя қилувчи шаҳар. Ҳаммаси аста-секин таназзулга учрайди.

Англия хиёбонида фонуслар ёниб турар, тўхтовсиз оқиб келаётган машиналар томида акс этар ва майда ифлос мавжларда йилтиллер эди, мавжлар паст овоз чиқариб соҳиллар бўйи шағалларнинг энсиз тасмасига

¹ Соҳибжамол Ницца (*итал.*).

келиб уриларди. У билан суҳбатда консул эслатиб ўтдики, сиёсатчилар ичида Ниццага амалдор бўлиб тайинланиш омад ҳисобланади. Эҳтимол, Ницца ҳақида консул оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган нимадир билар. Албатта, агар илгари у Конгода ёки Вашингтонда хизмат қилган бўлса, Ницца унга жаннатдай туюлиши табиий. Бирданига, ўйлади Рудольф, консулхонадан кирғоқ бўйи йўлида унга Томаснинг қотили дуч келиб қолса-чи? Бўлиши мумкин-ку. Ниццада полиция ҳар лаҳзада қандайдир қотилликка дуч келади. Борди-ю, қаҳвахонада у билан ёнма-ён ўтирган одам уни таниб қолиб хотиржам тусда: “Bonjoir, monsieur, менинг нима иш қилганим сизни қизиқтирмайдими?” деса, масалан, у нима қиларди?

У эшикни очди, аммо машинага ўтирмади. Агар Антибга қайтгудек бўлса, олдиндаги окшом зиёфати ҳақида ўйларди. Энг аввал ҳар иккови учун даҳшатли бўлган бу жойда улар ушланиб қолишига тўғри келишини, кейин Кейт, Уэсли ва Дуайерга ҳали ҳеч нарса ҳал қилинмагани, иш хуржунлигини, шунинг учун улар ўтириб, кетишлари кераклигини Жинга тушунтириб қўйиши керак бўларди. У машина эшигини ёпди. Йўк, уни Антибда кутаётган нарсага бардош бера олмайди. Ницца унга ёқмас ёқмас, аммо окшомни бу ерда ўтказгани яхши.

Унга ватандош олимларнинг гувоҳлик беришича, одамзот учун ҳалокатли бўлган машина газларидан боши айланиб, у эҳтиётлик билан машиналар оралаб бораркан, Англия хиёбонини кесиб ўтди, қаҳвахонага кирди, пешайвондаги столга қўнди ва содали виски сўради – вақт синовидан ўтган восита асабларни ҳам кўз очиб-юмгунча тинчлантиради. Вискини келтиришгач, у шошмасдан ича бошлади, ёнида шериги йўклигидан суюнди, у бўлганида эса бунақасини хаёлига ҳам келтиролмасди. Баъзан шундай туюлардики, унинг олдида нафас ҳам олиб бўлмасди. Буни яхшилаб ўйлаб кўриш керак, деди у навбатдаги ҳўпламни ютаркан.

Қўққисдан каттиқ очқаганини билди. У тонг-азондан буён туз тотгани йўқ, ҳа, битта кулча нону бир финжон қаҳвани ҳисобга олмаганда. У виски пулини тўлади, сохил ёкалаб “Негреско” гача юриб борди ва швецардан Ниццадаги энг яхши ресторан қаердалигини сўради. Кейин эса кўрсатилган ёққа жадал одимлай кетди. Унинг кўзлари куруқ эди.

Ниццадаги энг яхши ресторанда чироқлар ёнар, столчаларда атиргуллар чўғдай товланарди, ошхона томондан элас-элас димоққа хушбўй хид келиб уриларди. Хўрандалар камсонли эди, аммо улар ҳар жиҳатдан омадли одамлар экани шундоқ кўриниб турарди. Танобий ичи жимжит эди, жиддийлик муҳити ҳукм суларди, тишлари ялтиллаган табассумли катта официант инглиз тилида гапирарди. Ҳойнаҳой, итальян жосуси бўлса керак, деди Рудольф ичида, унинг ҳамтовоклари микрофильмга олган бандаргоҳ режаларини қўлтиғига қисиб, ҳар тунда чегарани кесиб ўтади.

Рудольф оппоқ дастурхон ёзиғлик столга ўтирди, кусирлаган булочкани қоқ иккига бўлди ва ёғ суртди. Афтидан бу шаҳар Калабрия деҳқонининг биргина суягига арзимасди, деб чакки айтди. Бунинг устига Калабрияда у ҳеч кимни танимайди.

Овқатни келтиришганда маълум бўлдики, бу ресторан емакларига баҳо берганда ҳақиқатан ҳам ҳақ эди. Рудольф овқатни шошмай ер ва ичаркан, ҳар лукма сайин таомни мазаси ортиб бораётгандек туюларди. Гоҳо икки соат бутун бир ойлик таътилга татиб кетади.

Кулупнайни паққос тушургач, у ҳисоб сўради. Қорни тўйди, энди ҳеч нарсани ўйламасдан бироз юришни, ёлғизликда қаҳвахонада ўтиришни, коньякли қаҳвадан ичишни кўнгли тусаб қолди. У метрдотель ва официант қизларга чойчака бериб, уларни рози қилди-да, шошмай ташқарига чиқди. Окшом ҳовлидан атиргул хиди анқирди. Бир неча дақиқадан кейин Рудольф денгиз қирғоғида пайдо бўлди. Одамларга таниш бўлган биринчи денгиз. Бу денгиз тубида қанчалаб ботирлар ётибди. Энди улар орасида Том ҳам бор. Рудольф тош ётқизилган йўлакда турарди, ундан бир неча қадам нарида енгил тўлқин каштали кўпиклари билан Франция заминини юварди. Окшом кўп ойдин эди, аммо юлдузлар чарақлаб турар ва уйларда ёниб турган чироқлар шуъласи қирғоқ чеккаларини жиякдай ўраб олганди.

Рудольф бола бўлиб қолса, у қирғоқ бўйлаб, унинг нақ қиррасида югурар, оёқлари тагига думалаб келган мавжларга чакқон чап бериб, ўзини олиб қочарди.

У хиёбонга қайтди, нурга тўла қаҳвахонага кирди ва шундай ўтириб олдики, бу ердан иш кунини тугатиб ёки ўзларининг сайёҳлик вазифаларини адо этиб, энди илиқ окшомдан бир-бирларига тикилиб қараш, маҳбуби ёки маҳбубаси билан кўлтиклашиб кезиниш имкониятидан лаззатланиш учун тош йўлдан таманно ила ялло қилиб юрган эркагу аёллар яққол кўриниб турарди.

Қаҳвахонада одамлар сийрак эди. Битта столда мовий кўйлакдаги аёл журнал ўқирди, бошини эгиб олганидан унга аёлнинг юзи кўринмаётганди. Рудольф кириб келганида аёл бошини кўтарди, аммо ўша заҳоти яна мутолаага тутинди. Унинг олдида оқ мусалласли қадах турарди. Рудольф унинг сочлари қоп-қора ва оёқлари чиройли эканини пайқади.

У бутунлай бошқача очикқанди.

Кўзингни оч, окшоминг увол бўлмасин!

Официант билан инглизчада гаплашиб, у коньяк ва қаҳва буюрди. У гапирганида аёл яна бошини кўтарди. Аёлнинг чехрасида (ё унга шунақа туюлдими?) табассум ўйнади.

Тахминан унинг ёшидаги аёл нари борса ўттиз етти-ўттиз саккизларда эди – кўзларига сурма сурганди. Фоҳиша учун кексалик қилар эди-ю, аммо барибир жозибадор эди.

Официант касса ҳисоблари билан биргаликда унга қаҳва ва коньяк келтирди-да, қаҳвахона тўридаги барга қайтиб кетди. Рудольф аччиқ қора қаҳвадан хўплади. Кейин коньякли қадахни олди-да, уни хидлаб кўйди. У коньякдан яна бир хўпламоқчи бўлган эди, аёл худди у билан чўкиштирмоқчи бўлгандек, қадахни кўтарди. Бу гал шубҳаланишга ҳожат қолмади: аёл жилмаярди. Лаъли лаблари ва тўк-кулранг кўзлари ниҳоятда латофатли ва жозибадор эди. Одоб юзасидан Рудольф ҳам ўз қадахини кўтарди, кейин озроқ симирди.

– Сиз америкаликсиз, шундайми? – аёл бироз лаҳжа билан гапирарди.

– Ҳа.

– Бун кириб келганингиздаёқ билган эдим, – деди аёл. – Либосингиздан. Бу ерга дам олгани келдингизми?

– Шунақа деса ҳам бўлади, – жавоб берди Рудольф.

Суҳбатни давом эттирсинмикин ёки йўқми? У нотаниш одамлар билан суҳбатлашишга анча укувсиз эди, аёллар билан-ку, алаҳхусус. Аёл

Нью-Йоркдаги фоҳишаларга ўхшамасди, аммо у Францияда, Америкада эмас – ким билсин, фаранг фоҳишалари қандай кийинадилару, ўзларини қандай тутадилар. Бундан ташқари, унга аёллар камдан-кам шилқимлик қилар эдилар. Унинг ошнаси ва адвокат Жонни Хит Рудольфда қанақадир совуқлик бор, аёлларни ўзига бийламайди, дер эди. Жоннига эса аёллар ҳамма жойда – кўчада, барда, окшом зиёфатларида хиралик қилгани-қилган эди. Унда совуқликдан ном-нишон йўқ деса бўларди.

Хали ёшлигидаёқ Рудольф ўзини тортиб, совуқ тутишга ўрганган эди, бу билан у ўзи бирга ўсган, енгилтабиат, валаки, ишратпараст одамларга эмас, балки бутунлай бошқа тоифадаги одамларга мансуб эканлигини айтмоқчи бўларди. “Бу гал чегарадан чикиб кетмадимми?” – ўзига-ўзи савол берди у кўшни столда ўтирган аёлга қараб қўяркан.

– Ницца сизга ёқдими? – сўради аёл. Унинг овози паст, биров хириллаб чиқса-да, аммо ёқимли эди.

– Яхши ҳам эмас, ёмон ҳам эмас, – жавоб берди Рудольф.

– Меҳмонхонага кўндингизми?

– Йўқ, – деди Рудольф. – Бу ерда тўхтамоқчи эмасман, – қўшимча қилди у. Шундай деса нима бўлибди? Гоҳо ўзининг эркак эканингни эслаб туришинг керак бўлади. У аёлга жилмайиб қўйди. Жилмайиш ёқимли бўларкан. – Сизни меҳмон қилсам майлими?

Рудольф умрида нотаниш одамни – хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин – ичишга таклиф қилмаганди.

– Мен ёлғизман, – тан олишга таваккал қилди у. – Французчада яхши гапиролмайман. Биров билан танишганимда хурсанд бўлардим. Инглиз тилини биладиган битта-яримта билан. – Гўё бу сурбет иборасиз иш тутиб бўлмайдигандек, ўйлади Рудольф.

Ўзича бир ҳолга келмоқчи бўлгандек аёл соатига қараб қўйди.

– Нима ҳам дердик, – рози бўлди аёл, – танишсак бўлади. – Шундай дея у Рудольфга жилмайиб қўйди. Кулганида чиройли бўлиб кетар экан, ичида деди Рудольф. Аёлнинг тишлари оппоқ ва тўқ-кулранг кўзлари атрофида ингичка ажинлар кўзга ташланарди. У журнални четга қўйди, сумкачасини олиб, ўрнидан турди ва уларнинг столларини ажратиб турган уч қадамли йўлдан юриб ўтди. Рудольф ҳам турди-да, унга стулни сурди ва аёл миннатдорлик билдириб, ўтирди.

– Мен инглизча гапириш учун ҳар қандай имкониятдан фойдаланаман, – деди аёл. – Мен Вашингтонда америкаликлар орасида уч йил яшаганман, ҳатто уларга меҳрим тушиб қолганди.

“От юриши” қилапти, ўйлади Рудольф, аммо бу фикри унинг чехрасида акс этмади. Агар швед ё юнон бўлганида, у шведлар ва юнонлар жамоасига ўрганиб қолган эдим, дерди. Қизиқ, шу уч йил ичида Вашингтонда нима билан шуғулланди экан? Мотеллардаги хоналарда амалдор ва конгрессманларнинг пулга кўнглини чоғлагандир-да.

– Менинг ҳам баъзи бирларига, – жавобан деди Рудольф.

Аёл мийиғида кулиб қўйди. Йўқ, у ўлжа қидириб Нью-Йорк кўчаларида башанг кийиниб, дайдиб юрган қизалоқларга асло ўхшамасди. У Америкада ҳам яхши тарбия кўрган суюкоёқлар бор деб эшитганди, улар соатига юз доллар ва ундан ҳам кўпроқ олар экан, уларни фақат телефонда чақиришар экан: улар спектаклда банд бўлмаган актрисалар, манекенчи қизлар, сипо уй бекалар бўлиб, ўзларига қундуз ёқали пўстин илиб олар экан, – аммо у бирон марта ҳам уларни ўз кўзи билан кўрганича йўқ. Си-

расини айтганда, у фоҳишага мурожаат қилар экан, бирон марта учтадан ортиқ сўз айтмаган:

“Раҳмат, керак эмас”.

– Французлар сизга ёқадими? – сўради аёл.

– Сал-пал, – жавоб берди Рудольф. – Сизга-чи?

– Айримлари, – яна мийиғида жилмайди аёл.

Официант пайдо бўлди. Унинг юзида ҳеч қанақа ифода йўқ эди – столдан столга бундай ўтиришларни у аввал ҳам кўрган.

– *Lamme chose? Un vin blanc?*¹ – сўради Рудольф аёлдан.

– Ие, – деди у, – французча гапираяписизми?

*Un petit ren?*² – жавобан деди Рудольф. Унинг кайфи ошиб, гаплари ҳазилга тортиб кетганди. Воқеа қандай тус олмасин, хоним оддий америкалик сайёҳ билан муомала қилаётганига амин бўлади. – *Je l’ai itudie a’ l’icole*³. Ўрта мактабда. Буни французчада қанақа айтади?

– *College? Lycie?*⁴.

– *Lycie*, – мамнуният билан тасдиқлади у.

Официант оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солар экан, одоб билан шунга шама қилардики, унга илашган хонимчани ҳайрон қолдириш учун америкаликнинг унга мактабда француз тили дарсларида нималарни ўргатишганини эслашга ҳаракат қилишини бутун оқшом эшитиш ёки типпа-тик туриш мажбуриятини олмаган-ку.

– *Monsieur?* – деди официант. – *Encore un cognac?*⁵

– *Sil vaus plait*⁶, – ғурур билан жавобан деди Рудольф.

Шундан кейин улар бирданига икки тилда гаплашиб, Рудольф қийинчилик билан хотирасида тиклаётган иборалар устидан биргаликда қотиб-қотиб кула бошлашди.

Мактабдаги сийнаси баланд француз тили муаллимаси борми, ўша муаллимани Рудольф севиб қолгани борми, севгисини француз тилида “изҳор” қилгани борми, бир куни муаллиманинг расмини яланғоч ҳолда тасвирлагани-ю, муаллима расмни ундан тортиб олиб қўйгани борми – ҳаммасини эслаб кулишди. Аёл тинглаб маза қилар, хатоларини тўғрилар, учтадан ортиқ сўзни тутилмай талаффуз қилганида мақтар эди. Агар француз суюқоёқлари шунга ўхшайдиган бўлса, кўнглидан ўтказди Рудольф, француз жамиятида фоҳишабозлик нечун бу қадар эъзозли касб эканини тушуниш мумкин.

Кейин аёл (Рудольф ундан исмини сўраган эди, маълум бўлишича Жанна экан) соатига қаради ва бирдан жиддий тортди.

– Кеч бўпти-ку, – деди у инглизчалаб, сумкачаси ва журнални қўлига олар экан. – Боришим керак.

– Сизни зериктириб қўйганимдан афсусдаман, – жавобан деди Рудольф. Унинг тили зўрға айланар ва сўзларни қийналиб-қийналиб айтар эди.

– Сиз билан маза қилиб ўтирдим, Жимми. – Аёл ўрнидан турди. Исмин Жимми деб Рудольфнинг ўзи айтганди. Орқасидан одам тушмаслиги учун бегона исм остида яширинган эди. – Кўнгиригингизни кутаман.

¹ Ўшанданми? Оқ мусалласми? (франц.).

² Озгина (франц.).

³ Мен уни мактабда ўрганганман.

⁴ Коллендаги лицей?

⁵ Коньякдан қуяйми?

⁶ Марҳамат.

Рудольф хайрлашгани турди. Энди бу аёл билан ётишига тўғри келмайди. Шунини ўйлаб у ҳам енгил тортди, ҳам афсусланди. Ўрнидан тураётиб чайқалиб кетди-да, бир стулни ағдариб юборди.

– Вақт... Вақтни ажойиб ўтказдик, – тутилиб деди Рудольф.

– Меҳмонхонангиз қаерда? – ҳўмрайиб сўради аёл.

“Меҳмонхонангиз қаерда?” Бир лаҳза унинг кўз ўнгига, худди тумандагидек, Франция харитаси намоён бўлди.

– Менинг... менинг меҳмонхонамми? – Унинг тили бутунлай айланмай қолганди. – Антибда.

– Машинадамисиз?

– Ҳа.

– Бу аҳволда рулга ўтиришингиз мумкин эмас.

Рудольф қарахт бир ҳолда бошини эгди. Ҳойнаҳой ҳозир аёл америкаликлар тўғрисида нафрат билан ўйлаётгандир: Францияга келадилар-да, шунақанги ичкиликбозлик қилишадики, машинани бошқаролмай қолишади. Умуман, ҳеч нимага ярамайдилар.

– Мен ўзи ичмас эдим, – деди Рудольф айбдорларча. – Бугун шунчаки оғир кун бўлди.

– Бизнинг йўлимиз хатарли, айникса, қоронғиликда, – огоҳлантирди аёл.

– Айникса, қоронғиликда, – маъқуллади Рудольф.

– Балки мен билан кетарсиз? – сўради аёл.

Ниҳоят, ўйлади Рудольф. Тадбиркор инсон сифатида у буларнинг бари қанчага тушишини сўраши керак эди, аммо мусаллас ва коньяк устидаги дўстона суҳбатдан кейин бундай савол ножоиз кўринади. Ҳали улгуради, нима бўлганда ҳам у, пировардида, Европанинг олий тоифали фоҳишаси билан тунни ўтказишга ўзини ҳақли деб биларди. “Олий тоифали фоҳиша” иборасини эслаб қолганидан у мамнун бўлди. Шу аснода бирдан зехни тиниклашди.

– Voloutiers¹, – деди Рудольф унинг тилида, ўзини тутишга қурби етадигандай қилиб кўринаркан. Сўнг баланд овозда официантни чақирди: – Garçon! – чўнтагидан ҳамёнини чиқарди, ичида қанча пул борлигини аёл кўролмаётганди. Бундай ҳолларда, қулоғи билан эшитганларига қараганда ниҳоятда эҳтиёт бўлиши керак.

Официант келди ва французчалаб, у қанча тўлаши кераклигини айтди. Рудольф тушунмасди ва хижолат тортиб, аёлга мурожаат қилди.

– Нима деди у?

– Икки юз ўн беш франк, – жавоб берди аёл.

Рудольф ҳамёнидан учта юз франклик пулни суғурди-да, официантнинг унга қайтим бериши ҳақидаги тил учида айтган гапига қўлини силтади.

– Чойга бу қадар кўп бериш керак эмас эди, – шивирлаб деди аёл, уни ресторандан олиб чиқар экан.

– Америкаликлар инсофли ва сахий.

Аёл қулиб қўйди ва унга етишиброқ олди.

Такси кўринди ва Рудольф аёлнинг қўлини қандай ғамзали кўтаришига, оёқларининг келишганига, сийналарининг жозибадорлигига суқланиб қараб қолди.

Улар узоқ юришмади. Аёл унинг қўлидан ушлаб олганди – бор-йўғи шу. Таксида атир, мушк-анбар ва билинар-билинемас атиргул ҳиди

¹ Зўр (франц.).

димокка урарди. Такси қоп-қоронғи кўчадаги баланд кўпқаватли уй олдида тўхтади. Аёл ҳайдовчи билан ҳисоб-китоб қилди, сўнг яна Рудольфнинг кўлидан тутди-да, уйга етаклаб кирди. Улар баравар кадам ташлаб кўтарилмоқда эдилар. Аёл эшикни очди, Рудольфни қоронғи даҳлизга қўйиб юборди, кейин хонага олиб кирди ва “ширк” этиб чироқни ёкди. Рудольф хонани катталиги ва дид билан безатилганини кўриб ҳангу манг бўлиб қолди, ҳолбуки абажур билан қоронғилаштирилган лампа ёруғида ҳамма нарсани ҳам кўриб бўлмасди. Бу аёлнинг сахий мижозлари бўлиши керак, ҳойнаҳой, ўйлади Родольф:

– Ана энди... – аёл гап бошлаган ҳам эдики, шу аснода телефон жиринглаб қолди. У алдамаган экан, – дилидан ўтказди Рудольф, – унга ҳақиқатан ҳам қўнғироқ қилишлари керак экан. Гўшакни олсамми-олмасамми деб аёл бироз тараддудланди. – Худо хайрингизни берсин... У эшик томонни кўрсатди. – Бир ўзим қолмоқчи эдим.

– Ўз-ўзидан равшан.

Рудольф кўшни хонага чиқди, эшикни ёпиб қўйди ва чироқни ёкди. Бу унча катта бўлмаган, икки кишилиқ каравоти бор, яхшилаб тартибга солинган ўринли ётоқ бўлмаси эди. Эшикнинг нарёғидан аёлнинг товуши эшитилиб турарди. Рудольфга аёлнинг ҳамсуҳбатидан жажли чиқаётгандек туюлди, аммо сўзларни илғаб ололмаётганди. Рудольф катта каравотга ўйчан қараб қолди. Кетишга сўнгги имконият. Тушундим, қарор қилди у ва ечинди. У кийимларини стул устига наридан-бери иткитиб ташларди, аммо ҳамёнини олиб, бошқа чўнтакка солиб қўйди. Кейин ётди-да, адёлни устига тортиди.

Уни ухлаб қолди деса ҳам бўларди, кейин бирдан ёнида илиқ, хушбўй баданни ҳис қилди. Хона ичи қоронғи эди, унинг устида силлиқ ва таранг оёқ ётар, қорни устида эса юмшоқ қўл ҳаракат қиларди, қулоқларига эса қандайдир сўзларни шивирлаб лаблар тегар эди.

У ниҳоят ҳаракатсиз қотиб бармоқларини учи билан унга бунчалик лаззат бағишлаган, энди таниш бўлган баданга тегар экан, вақт қанча бўлганини ҳам билмасди. У ҳузур ва ёқимли илиқликни ҳис этди. Пуританлик тахтдан ағдарилди, унинг пуританча васиятлари эса кулгига қолди – ва Худога шукур қилди. У бошини кўтарди, бир тирсагига ён-бошлади ва эркалаб аёлнинг юзидан ўпди.

– Энди, ҳойнаҳой, жуда кеч бўлиб қолгандир, – шивирлади Рудольф. – Мен борай.

– Рулда эҳтиёт бўл, cheri¹, – уйқусираганича ҳаловат ила сўз қотди аёл.

– Ташвиш қилма, – деди Рудольф. – Мен бутунлай ўзимга келдим.

Аёл ўғирилди-да, тунги столдаги чироқни ёкди. Ўзининг яланғочлигидан мағрурланиб, Рудольф каравотдан турди. Аёл чироқни ёкмагани ва турмагани яхши эди. Шунда у камин устида юз, йўқ, минг франкни қолдира олар ва қоронғиликдаги бундай ишларда ўзининг тўпори америкача жоҳиллигини хаспўшлай оларди: аёл ухлаётган бўлар ва Рудольф хонадондан ва уйдан билдирмайгина чиқиб кетар эди – сих ҳам қуймасди, кабоб ҳам. Аммо чироқ ёниб турар, аёл жилмайганча уни кузатарди. Кутаяптими?

Нима ҳам қила оларди. Рудольф ҳамёнини олди.

– Минг франк кифоями? – сўради Рудольф, сўнгги сўзни бироз тутилиб айтаркан.

¹ Жоним (франц.).

Аёл ҳайрон бўлиб унга қаради, унинг юзида табассум ғойиб бўлганди. Шу топ у бирданига кулиб юборди. Аввал паст овозда кулди. Кейин эса хандон отиб кула бошлади. Аёл букчайиб, бошини қўллари орасига олди – қалин ялтироқ сочлари шаршарадай юзга отилиб тушди – у ҳамон кулар, сира ўзини тўхтата олмаётганди. Рудольф унга қаттиқ тикилиб тураркан, кўнглидан нега ҳам унинг тўшагида ётдим, нега ҳам уни столимга таклиф қилдим, умуман, Францияга қаёқдан ҳам келиб қолдим, деб пуншаймон бўлмоқда эди.

– Кечир, – ўзини англай бошлади у, – мен ҳеч бунақага ўрганмаганман...

Аёл бошини кўтарди ва Рудольф унинг табассумли чехрасини кўрди. Аёл турди, йигитни олдига келди ва унинг юзидан ўпди.

– Шўрликкина, – деди аёл, нафасини ростлаб. – Шунча қиммат туришимни билмай юрган эканман.

– Агар кўпроқ хоҳласанг... – оғзидан чиқиб кетди Рудольфнинг.

– Кўпроқ хоҳласанг, – жавобан деди аёл. – Ҳаммадан кўп демоқчимисан? Менга ҳеч ниманинг кераги йўқ! Азизим, жоним! Мени фоҳиша деб ўйлагансан, шунинг учун менга яхши муомала қилаяпсан, шундайми? Ҳамма мижозлар ҳам сенга ўхшаган бўлганида фоҳиша бўлмаган аёл қолмасди. Америкаликларни олдин ҳам ёқтирардим, энди эса уларни янада кўпроқ севаман.

– Эй Худойим, Жанна! – деди Рудольф ҳаяжонланиб. – Ҳаётимда биринчи марта шундай бўлиши, – иқроор бўлди у, аёлнинг яна хандон ташлаб кулишидан хавотирланиб.

– Қизик, америкалик аёлларнинг кўзи қаёқда экан? – ҳайрон бўлди аёл. У каравот чеккасига ўтиб ўтирди ва тўшакка қўли билан шапатилаб қўйди. – Бу ёққа кел, ёнимга ўтир, – деди у.

Рудольф аёлнинг ёнига келиб ўтирди. Аёл унинг қўлидан ушлади, энди синглиси сифатида.

– Агар шундан енгил тортаётган бўлсанг, cheri, – деди аёл, – тан олиб айтаманки, менда ҳам бу биринчи марта бўлиши. Мен ўзимни шунақанги дилгир, ёлғиз ҳис қилардимки, нахот бунга тушунмаган бўлсанг?

– Йўқ, – иқроор бўлди Рудольф. – Тўғриси айтсам, мен аёлларни яхши билмайман.

– Аёлларни яхши билмайман, – эркалаб эрмак қилди аёл. – Ичмайсан ҳам. Менга айнан бугун шундай эркак керак эди. Ўзим ҳақимда бироз сўзласам майлими? Менинг эрим бор. Эрим армияда хизмат қилади. У майор ва Вашингтонда ҳарбий атташе ёрдамчиси эди.

Шунинг учун инглизчани билар экан-да, дилидан ўтказди Рудольф. Демак, амалдорлар ҳам, конгрессменлар ҳам, мотеллар ҳам бўлмаган.

– Ҳозир эса у вақтинча Парижда хизмат қилаяпти. Олий ҳарбий мактабда, – давом этди аёл. – Вақтинча. – У қисқа ва кескин кулиб қўйди. – Уч ойдан бери ўша ерда у. Бу ерда, Ниццада, икки болам мактабга боради. Бугун улар бувисининг ёнида.

– Бўлмаса нега никоҳ узугинг йўқ, – деди Рудольф. – Унга кўзим тушмади.

– Мен уни олиб қўйган эдим. – Аёлнинг чехраси маъюсланди. – Бугун эрли хотин бўлишни хоҳламадим. Кундузи эримдан телеграмма олдим, унда кўнглироқ қилишимни айтганди; мен унинг нима демоқчи эканини дарҳол англадим. У ишим кўп, яна боролмайман, дейди, вассалом. Уч

ойдан бери шунақа – иши кўп. Афтидан у ерда Олий ҳарбий мактабда улар аллақандай бир нарсага тайёрланишяпти, ахир шўрлик майор уч ой давомида хотини билан кўришгани бир кунга Ниццага учиб келолмаса-я! Наҳотки эрим Парижда қандайдир урушга тайёрланаётганини билмасам? Жуда яхши биламан. Телефонда унга нима деганимни эшитгандирсан?..

– Йўқ, – жавоб берди Рудольф. – Сенинг гапларингни мен эшитганим йўқ... Сени жаҳли чиқаяпти деб ўйладим.

– Ҳа, суҳбатимиз у қадар дўстона эмас эди, – маъқуллади Жанна. – Биз айтишиб қолдик. Кўлимда никоҳ узугисиз қаҳвахонада пайдо бўлиб қолганимни энди англагандирсан?

– Сал-пал, – жавоб берди Рудольф.

– Сен кириб келиб ўтирганингда, мен ҳисоб-китоб қилиб, уйга кетмоқчи бўлиб тургандим, – паст овозда деди аёл. – Иккита эркак олдимга келган эди. Иккови ҳам савлатли, кўпни кўрган мухлислар... Америкада нима дейилади? Бир кунликми?..

– Бир кунлик томошачилар, – жавоб берди Рудольф.

– Худди шундай.

– Улар ҳеч бўлмаганда сени суюқоёқ деб билмаган-ку, – мунгли эътироз билдирди Рудольф. – Мени кечир.

Аёл унинг кўлини силади.

– Кечирадиган ҳеч нарса йўқ бунда, – деди аёл. – Бу окшомимизга кулгили руҳ киритади, холос. Сен кириб келиб ўтиргач, сенинг таг-тугли ва ҳурматли одам эканингни англадим ва кетказмасликка аҳд қилдим. – Аёл жилмайди. – Ҳар ҳолда бирданига эмас. Буни қараки, янглишмаган эканман. Бундан кейин тортинчоқлигингни ташла. – Аёл яна сингилдек унинг кўлини силаб қўйди. – Кеч бўлди. Кетишим керак деётганмидинг?.. Телефонимни ёзиб оласанми? Биз яна кўришамизми?

– Мен ҳам, ҳойнаҳой, ўзим ҳақимда баъзи нарсаларни айтиб берсам бўлармиди, – тилга кирди Рудольф. – Энг аввало, менинг исмим Жимми эмас. Билмадим нега шунақа... – У елка қисиб қўйди-да, жилмайди. – Мен уялардим. Тўғри килмаяпман дердим. Агар ўзимни бегона исм билан атасам, гуноҳимнинг ярми соқит бўлади деб ўйлардим. Балки эҳтиёткорлик қилганимдир: бирданига биз қачонлардир учрашиб қоламиз-да, ёнимда яна бир одам бўлади, шунда сен, “Салом, Жимми!” дейсан, мен эса “Кечирасиз, мадам, сиз мени бировга ўхшатаяпсиз”, дейман.

– Агар кундалик дафтар юргизганимда, – деди Жанна, – бугун бўлган гапларни битта қўймай ёзар эдим. Ҳамма-ҳаммасини ёзар эдим.

– Менинг исмим Рудольф, – давом этди у. – Исмим ўзимга ҳеч қачон ёқмаган. Болалигимдаёқ гарчи америкача жаранглайдими, йўқми, айтиш қийин бўлса-да, у америкача эмас деб билардим. Бу билан кимнинг нима иши бор, тўғрими? Аммо мактабда сен китоблар ўқигансан, қаҳрамонларни Гекльберри Финн, Дэниел Бун, Стидс Лониган деб аташган... Рудольф исми менга қанақадир оғир немис таомини эслатади. Айниқса уруш вақтида. – Рудольф ҳеч қачон ҳеч кимга ўзининг исмига муносабати ҳақида бир оғиз гапирмаганди, ҳатто ўзи-ўзига уни бу қадар аниқ таърифламаганди ва ҳозир бу ҳақида гўзал, бегона ёки деярли бегона аёлга гапираётганидан таажжубда эди, гапирганда ҳам осон ва ҳатто мамнуният билан гапирмоқда. У ғира-шира қоронғилик ичида қаравотда ўтирар ва бу аёл билан кўпроқ бирга қолишни истамоқда эди, кетмас-

лик учун бирон баҳона топсамикан, тонггача ҳали узоқ-ку, десамикан? Ҳолбуки, барибир кетишига тўғри келарди.

– Рудольф, – такрорлади Жанна. – Исмдаин исм, унча чиройли бўлмаса-да, аммо унчалик хунук ҳам эмас. Агар сени Родольфо дейишсачи? Қалай, шу дурустроқ-а?

– Анча дуруст.

– Жуда соз, – кулди аёл. – Ҳозирдан бошлаб мен сени Родольфо деб чақираман.

– Родольфо Жордах, – такрорлади йигит. Бу исм унга қандайдир журъат бағишлайди. – Менинг шарифим Жордах. Мен “Дю Кап” меҳмонхонасида кўнганман. – Кўприклар ёндирилди. Исм шариф ва манзил маълум. Энди улар бир-бирининг ҳукмида. – Яна бир гап. Мен уйланганман.

– Мен ҳам шундай деб ўйлагандим, – деди Жанна. – Лекин бу сенинг шахсий ишинг. Менинг никоҳим ҳам шахсий ишим.

– Хотиним мен билан Антибда туради. – Рудольф ҳам Жин билан муносабатлари симдай таранглигини тан олгиси келмаётганди. – Телефонингни берсанг.

Аёл турди, ручка ва қоғоз ётган столча олдига борди ва телефон рақамини ёзиб, варақни унга узатди; Рудольф уни яхшилаб тахлади-да, чўнтагига жойлади.

– Келаси сафар, – деди аёл, – сен меҳмонхонада номер олиб қўйишинга тўғри келади. Болаларим уйда бўлади.

Келаси сафар...

– Ҳозир эса мен такси чақираман, – деди Жанна. Улар меҳмонхона бўлмасига ўтишди, аёл телефон рақамларини терди-да, тез-тез бир нималар деди, бироз кутиб турди, маъқуллади: “Tries bien”¹ – ва гўшакни қўйди. Эшик олдида улар узоқ, самимий, мириқиб ўпишишди. – Хайрли тун, Родольфо, – деди аёл ва жилмайди. Унинг табассумини узоқ эслаб қолишини англади Рудольф.

У кўчага чиққанида такси подъезд олдида турар эди.

– “Негреско” меҳмонхонасига, – деди Рудольф, машинага ўтираркан.

Такси қўзғалганда у уйга қўз югуртирди. Тунда эслаш, яна топиш учун эслаб қолиш керак. Улар “Негреско”га етиб боришди ва ўнгту чапга қараб олиб, унинг машинаси турган жойда кўчани кесиб ўтишди. Рулга ўтириб, у бўм-бўш, кенг денгизбўйи кўчасидан Антиб томон секин ва эҳтиёткорлик билан юриб кетди.

Бандаргоҳнинг тўғрисида келганда, Рудольф яна ҳам секинроқ юрди, кейин шартта бекат томонга бурилди, ташқарига чиқди ва соҳил бўйидан тинч причалда “Клотильда” чайқалиб турган жойга юриб кетди. “Клотильда”нинг усти коп-коронги эди. Уэсли ва Куёнчани уйғотишга кўнгли бўлмади. Туфлисини ечиб, палубадан яқинда турган таги ясси қайикқа сакраб чиқиб олди ва товуш чиқармай эшакларни илгакларга жойлади. Тик ётган овоз чиқармай у яхтадан нарёкка сузиб кетди. Бандаргоҳ ўртасигача эшак эшиб борди, эшаклар устига ётиб олди-да, қайикни денгиз томонга бурди. Сувдан кучли қурум хиди келарди, қирғоқдан эса гулларнинг хуш бўйи димоқни қитиқларди. Нега шундай қилаётганини ўйламай, у қарийб беихтиёр ҳаракат қиларди. Эшакларнинг ҳар эшилишидан у жисмоний лаззатланар, қайик тумшугига урилиб,

¹ Жуда соз (франц.).

бўлиниб кетаётган тўлқинлар бу тунни тугаллашга муносиб мусиқага ўхшарди.

Қайиқ денгизга чиқишни билдирадиган қизил ва яшил чироқларга яқинлашиб келарди, чироқлари сийрак Антибнинг ноаниқ шарпаси аста орқага кетиб борарди. У ўз ҳаракатларига монанд тарзда эшкак эшиб, қувнар, завқланарди. Айнан мана шу эшкаклар укасининг қўлида неча марта бўлган экан? Томнинг кучли қўллари сайқал берган силлиқ ёғочни Рудольф қийинчилик билан ушлаб турарди. Эрталаб қўллари, хойнахой, кавариб кетса керак. Бу ёқимли эди.

“Томас, укажоним!” шивирлади у. Қайиқ очиқ денгизга чиқди ва тинч мавжлар узра чайқалар эди. У эшкак эшаркан, улар, кадрдон жигарлар, бир-бирининг ишончини оқлай олмаган, охирида низоларини унутган дамларни эсларди.

У отасини ўйлади, ақлдан озган шўрлик чол, у ҳам қоронғида эшкак эшарди, ўзининг сўнгги сафари учун бўронли тунни танлаганди. Ўз жонига қасд қилиш учун отаси куч топа олганди ва бу ёруғ дунёдан ўлиб кутулди. Аммо Рудольф бундай қилишга қодир эмас. У бутунлай бошқа одам, унинг вазифалари бошқача. У чуқур “ух” тортди, қайикни орқага бурди ва қайта “Клотильда” томон сузиб кетди. Унинг қўллари ёнарди.

Қайикни “Клотильда” куйруғига шовкинсиз боғлаб қўйиб, у арқонли нарвондан палубага кўтарилди, ундан пастга, курукликка тушди.

Туфлисини кийди – маросим тугади, хизмат ниҳояланди – машинага ўтирди ва ўт олдириш калитини буради.

У меҳмонхонага соат тўртда етиб келди. Идора ортида оғзини катта очиб эснаётган тунги портьедан¹ бошқа вестибюлда ҳеч ким йўқ эди. Рудольф ўзининг калитини олди ва энди лифт томонга йўл олган эди ҳамки, портье уни чақириб қолди:

– Мистер Жордах! Миссис Берк келишингиз ҳамонқ унга қўнғирок қилишингизни сўради. Бу жуда муҳим, – деди у.

– Раҳмат, – хорғин жавоб берди Рудольф. Ҳечқиси йўқ, Гретхен эрталабгача кутиб турар.

– Миссис Берк келганингиздан кейин қўнғирок қилинг деб мендан ҳам илтимос қилди. Қачон бўлса ҳам.

Унинг учрашувдан қочишга ҳаракат қилаётганини билиб қолибди, энди эҳтиёт чораларини кўришга тушибди.

– Тушунарли, – хўрсинди Рудольф. – Қўнғирок қилинг-да, айтинг унга – хотиним билан кўришганимдагина кираман. – Тун бўйи Ниццада қолиши керак бўлади. Ёки эрталабгача қайикда ўтириб чиқади. Уни кутаётган воқеа билан юзма-юз бўлиш учун куппа-кундузи бўлиши керак.

– Ҳа, яна, – қўшимча қилди портье, – бир ёш жаноб сизни излаб кетганди бу ерга. Мистер Хаббел деган. “Тайм” журналидан. У бизнинг телексдан фойдаланади.

– Агар у яна келса ва мени сўраса, айтинг, мен йўқман.

– Яхши. Хайрли тун, мсье.

Рудольф лифт тугчасини босди. У Жаннага қўнғирок қолмоқчи, хайрли тун тиламоқчи, унинг паст, хирилдоқ, аммо эҳтиросли овозига кулоқ солмоқчи ва тушида бирон яхши нарса кўриш учун ўтмиш ҳақида

¹ Меҳмонхона ходими.

эслай-эслай ухлаб қолмоқчи эди. Энди бу ҳақда ўйлайдиган ҳеч нарса қолмаганди. Оғир одимлаб ўзини қария ҳис қилганча у лифтга кирди, ўзининг қаватига кўтарилди ва қарийб шовқинсиз номер эшигини очди. Меҳмонлар бўлмасида ҳам, Жиннинг хонасида ҳам чироқ ёниқ эди. Том ўлдирилгандан кейин Жин қоронғида ухлашдан қўркадиган бўлиб қолганди.

– Рудольф? – чақирди у эшиги олдидан ўтиб кетаётган эрини.

– Ҳа, азизам, – “ух” тортди Рудольф. Хотинининг ухлаб ётишини шунақанги хоҳлаган эдики! Рудольф хонага кирди. Жин тўшакда ўтириб, ундан кўз узмаётганди. Стакан ёки шиша қидириб у беихтиёр нигоҳини столга қаратди. На стакан, на шиша кўринарди, юзидан ҳам ичмаганлиги билиниб турарди. Қаримсиқлиги шундоқ кўриниб турибди, дилидан ўтказди Рудольф, қаримсиқ. Юзи сўлғин, кўзлари нурсиз, бурмали тунги қўйлак – роппа-роса қирқ ёшни уриб қўйган аёл бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди.

– Ҳозир соат неча бўлди? – кескин оҳангда сўради хотини.

– Тўрт бўлди. Сен бўлсанг ҳалигача ухламабсан.

– Тўрт бўлди? Ниццадаги консулхона иши сенга кўпроқ чўзилгандек кўринмаяптими?

– Мен бугун оқшом ҳордиқ чиқаришга қарор қилдим, – деди Рудольф.

– Нимадан?

– Ҳамма нарсадан, – жавоб берди эр.

– Мендан, – алам билан таъкидлади Жин. – Сен бунга одатланиб қолгансан, тўғрими? Ҳаёт тарзингга айланган, шундайми?

– Балки муҳокамани тонггача қолдирармиз? – сўради Рудольф.

Хотин бурнини тортиб қўйди.

– Сендан атир ҳиди келаяпти. Буни ҳам эрталаб муҳокама қиламизми?

– Агар йўқ демасанг, – жавоб берди Рудольф ва эшик томон йўналди. – Яхши ётиб тур.

– Ёпма эшикни! – кичкирди Жин. – Қочадиган барча йўллар очик турсин.

Рудольф эшикни ёпмади. Хотинига ичи ачимаслиги ёмон-да.

Меҳмонлар бўлмаси орқали у ўзининг хонасига борди ва эшикни ёпиб олди. Сўнг унинг хонасидан йўлакка очиладиган эшикни очди ва ташқарига чиқди. У синглиси зарур деб билган иш бўйича Гретхен билан кўришиш кераклигини хотинига айтишни эп билмади.

Гретхеннинг хонаси йўлакнинг сал нарисиди эди. Рудольф тозалаш учун териб қўйилган туфлилар ёнидан юриб ўтди. Европа ҳар лаҳзада коммунист бўлай деб турибди, камбағаллар эса ўша-ўша ҳар тунда ўн иккидан олтигача бировлар пойафзалини тозалайди.

Эшикни тақиллатмоқчи бўлган эди ҳамки, Гретхен ўзи эшикни очди. У эгнига оч-зангори патли халат илиб олган эди – Жанна қўйлагининг рангида. Юзлари кичик ва қонсиз. Қора сочлари ва келишган қад-қомати уни Жаннага жуда ўхшатиб турарди. Дунёдаги жамики аёллар каби. Бу фикр унинг миясига биринчи марта келди.

– Кир, – деди Гретхен. – Қанақанги безовталанганимни билсанг эди! Қаерда эдинг?

– Гаплар кўп, – жавоб берди Рудольф. – Балки тонггача сабр қилармиз?

– Йўқ, сабр қилмаймиз, – жавоб берди Гретхен эшикни ёпиб, у ҳам бурнини тортиб қўйди. – Сиздан жаннатнинг хиди келаяпти, акажонгинам, – мийиғида жилмайди у. – Кўринишинг ҳам ҳозиргина аёл билан ётиб турганлигини айтиб тургандай.

– Мен йигит одамман, – деди Рудольф, унинг мурожаатини ҳазилга йўймоқчи бўлиб. – Йигитлар эса бундай нарсаларни муҳокама қилмайди.

– Аёллар эса муҳокама қилади, – деди Гретхен. Унинг гапларида барибир ҳам беадаб сўзлар йўқ эмас эди.

– Бас қилайлик бунақа гапларни, – деди Рудольф. – Мен ухламоқчиман. Сендаги муҳим нарса нима экан?

Чарчоқдан оёқлари кесилиб тушгандек, Гретхен катта ўриндикқа йиқилди.

– Бир соат аввал менга Дуайер кўнғироқ қилган эди, – равон оҳангда деди у. – Уэсли турмада экан.

– Нима?

– Уэсли Канндаги қамоқхонада экан. Муштлашиб қолибди, пиво шишаси билан уриб бир кишини ўлдириб қўяёзиди. Кейин полициячини урибди ва полиция уни тутиб қамоққа тикибди. Хўш, сен учун муҳим бўлишига шу етарли эмасми, акажоним?

4

Билли Эбботнинг ён дафтаридан

1968

Бугун Брюсселда ғалаёнлар бўлди ва бомбалар ёрилди. Ҳаммасига сабаб, фломандликлар фикрича, уларнинг болалари француз эмас, балки ўз она тилларида ўқишлари ва кўчаларнинг номлари ҳар иккала тилда ёзилиши керак. Бизнинг армия бўлинмаларида негрлар ҳам агар улар анъанавий африкача турмада юришга рухсат беришмаса, исён кўтариш ҳақида гап юриб қолганди. Одамлар ҳар қанақанги сабаб билан бир-бирининг гўштини ейишга тайёр. Шу сабабдан, бундай гаплар ҳар қанча қайгули бўлмасин, мен барибир ҳарбий либосда юраман, ҳолбуки бировларга тирноқча зарарим тегишини истамайман, ва назаримда, одамлар ҳар қандай тилда гапиришлари мумкин: фломанд, баск, серб-хорват ёки санскрит тилида. Мен фақат “Отанга балли” дейман.

Балки, менинг иродам сустдир?

Эҳтимол. Борди-ю, сен иродаси кучли одам бўлсанг, атрофингдаги ҳаммани ўзингга буйсундиришни хоҳлаб қоласан. Сенинг тилингда гапирмайдиганларни бўйсундириш қийин бўлса-да, иродаси мустаҳкам одамнинг жаҳли чиқа бошлайди, масалан, Европадаги америка туристлари каби; улар нима талаб қилинаётганини официант тушунмаганида томоқлари йиртилгудек қичқиришга тушадилар. Сиёсатда эса қичқирик ўрнига полиция кўздан ёш оқизувчи газдан фойдаланади.

Моника инглиз, француз, фламанд ва итальян тилларини биларди. Гелчада ҳам ўқишни биламан дейди, агар янглишмасам, юракдан у худди мен каби пацифист, лекин у НАТОда таржимон-да, хизмат бурчи бўйича

у бир жангари кайфиятдаги арбобларни бошқа арбобларга қарши қўйиш учун даҳшатли дўқ-пўписали сўзларни қалаштириб ташлашига тўғри келарди.

Рудольф таксида Канн префектураси биноси олдида етиб келганида Дуайер уни кутиб турарди. Ўз машинангдан кўра, ўйлади Рудольф, таксида келган маъқул. Борди-ю, полиция маҳкамасига келиб, Жонни озод этишларини талаб қила бошласа, унинг ичган-ичмаганини текширишлари мумкин. Дуайер деворга суяниб турарди ва эгнидаги қалин свитерга қарамай дағ-дағ титрар, юзи эса префектурага кираверишдаги ёник фонусларнинг хира ёруғида оч-яшил тус олганди. Рудольф таксидан тушди ва соатига қаради. Соат беш. Канн кўчалари хувуллаган эди – ундан бошқа ҳамма ё ишларини тугатган ёки ишларини эртага қолдирган эди.

– Худога шукур, шу ерда экансиз, – деди Дуайер. – Шунаканги расво тун бўлдики, нақ жонимни олаёзди!

– Қаерда у? – босиқ оҳангда сўради Рудольф, Дуайерни тинчлантиришга ҳаракат қилиб. У бир қўлининг қоқсуяк бармоқларини иккинчи қўли кафтига ишқалаганига қараганда ҳар лаҳзада жазавага тушиб кетиши ҳеч гап эмасди.

– Уларнинг ёнида. Камерада, хойнаҳой. Улар мени у билан кўришгани қўйишмади. Мен у ёққа киролмайман. Улар огоҳлантириб айтишдики, агар яна бир марта у ёққа тумшуғимни суккудек бўлсам, мени ҳам қамар эканлар. Франция полицияси билан гаплашиш – Гитлер билан гаплашишдай гап, – алам билан гапини якунлади Дуайер.

– У қандай? – сўради Рудольф совукдан ғужанак бўлиб олган Дуайерга қараб. Рудольф ҳам совкота бошлади. У кундузги кийимида эди, меҳмонхонани тарк этаётиб ўзи билан пальто олишни унутганди.

– Ҳозир қанақа – билмадим, – жавоб берди Дуайер. – Уни судраб келишганида ажабтовур эди, лекин у полициячини урди, кейин уни нима қилишди – бу ёғи Худога аён.

Шу яқин атрофда қахвахона бормикан, ўйлади Рудольф. Шунчаки ёруғроқ жой ва иссиқроқ чой бўлса. Аммо тор кўчада фақат кўзолмас фонус шуълалари кўринарди, холос.

– Ташвишланманг, Қуёнча, – юмшоқ оҳангда деди Рудольф. – Мен ҳозир ҳаммасини рисолага солишга ҳаракат қиламан. Лекин аввал менга айтинг-чи, нима бўлди?

– Биз шаҳарда кечлик овқат ейишга келишдик, – Дуайер гўё Рудольф уни айблаб, бегунохлигини исботлашини талаб қилаётгандай паст овозда гапирди. – Ахир шундай оқшомда йигитчанинг бир ўзини ёлғиз қолдириш инсофданми сизнинг-ча?

– Йўқ, албатта.

– Биз ичдик. Уэсли одатда мусалласни отам ва мен билан ичарди. Отам унга катталардай қуярди, биз унинг ёш бола эканини эсдан чиқариб қўярдик... Ахир ўзингиз биласиз-ку, Францияда... – У жимиб қолди, гўё Антиб ресторанида Уэсли билан бирга ичишган мана шу бир шиша мусаллас туфайли уни яна гуноҳкордан олиб, гуноҳкорга сола бошлагандай.

– Биламан, – деди Рудольф, асабийлашмасликка ҳаракат қилиб. – Хўш, кейин нима бўлди?

– Кейин йигитчамиз коньяк сўради. Икки кишилик. Нима қипти сўраса, дедим мен ичимда. Отасининг дафн куни... Ҳатто у меъёридан ошириб юборганида ҳам уни яхтагача элтиб ташлаш кийинчилик туғдирмасди.

Фақат у қайтишни истамади. У даст ўрнидан турди-да, “Мен Каннга бораман”, деб қолса бўладими. Мен унга: “Шундай бемаҳалда Каннда пишириб кўйибдим сенга?” дедим. У: “Мен тунги барда бўлмоқчиман”, деди. Худди шундай деди. Бўлармишлар. Мен “Атиргул эшиги”да бўлишни хоҳлардим. Коньяк ва бошқа ичкиликлардан унинг миясига нима бўлгани ёлғиз Худога аён. Мен уни унақасига ҳам, бунақасига ҳам авраб кўрдим. Нималар демадим. У бўлса мени бошлаб сўқди. Ҳаётимда биринчи марта. Шундагина уни бульдозер билан ҳам ўрнидан жилдириб бўлмаслигини англадим. У: “Сени бирга олиб бормаيمان. Бор, ухлаб, ўзингга келиб ол”, деди. Мен кўчада унга етиб олдим-да, кўлидан ушладим. Бу лаънатининг бир ўзини кўйиб юбора олмас эдим-да. Тўғрими?

– Албатта, – ҳорғин жавоб берди Рудольф. – Сиз мутлақо тўғри иш қилгансиз. – Кизиқ, Дуайернинг ўрнида бўлганида унинг ўзи нима қиларди? Ҳойнаҳой, кўйиб юборарди.

– Биз такси тутдик-да, “Атиргул эшиги”га кетдик. – Ғамданми, кўрққаниданми ёки кучсизликданми, Дуайернинг жағи очилган ва ўзини тўхтатолмасди. – Уэсли йўл бўйи чурқ этмади. Дераза олдида ўтириб олиб, ташқаридан кўз узмасди. Унинг нималарни ўйлаётганини ким билиб ўтирибди? Мен рухшунос эмасман, фарзанд кўрмаганман, умуман бировнинг дилидагини биров билиб ўтирибдим. – Худди кимдир самимийлигига шубҳа қилаётгандек, у яна ўзини оклай бошлади. – Мен уни жинни бўлганга чиқариб қўйдим. Унинг ўрнида ким ҳам бундай кунда жинни бўлмайди? Ҳойнаҳой бир нарса миясига қаттиқ уриб қолган: отаси олдидаги унинг биринчи бурчи булар бари бошланган жойга бориш ва кўриш бўлган. У поённи кўрди, ўзи хокни денгизга тўқди, ахир у буларни кўриши керак-да.

Ибтидо, ўйлади Рудольф, укасининг ўзбошимча феълини эсларкан. Канндаги тунги барда ибтидо бўлмаганди. Бунинг учун орқага қайтиш керак. Кўп йиллар орқага қайтиш керак.

– Хўш, балки бу ҳам унчалик ёмон фикр эмасдир, – давом этди Дуайер. – Ҳар нима бўлганда ҳам бир нарса аниқ: Том муштлашган югославни полиция қидираётган, у қотилликдан кейин эртаси куниёқ изсиз ғойиб бўлган. Бундан ташқари, биз Уэсли билан уни бир марта ҳам кўрмаганмиз, ҳатто агар у чироқ тагида биз билан ёнма-ён турганида ҳам таниёлмас эдик. Қувончли ҳол деб бўлмайди-ю, албатта, аммо зарари ҳам йўқ – бир-икки қадахни отиб оламиз-да, бориб ётиб ухлаймиз, ҳеч бўлмаганда эртасига бошимиз лўқиллаб оғримас, ахир.

– Ҳаммаси тушунарли, Куёнча, – совукдан титраб, маъқуллади Рудольф. – Бундай пайтларда бошқача йўл тутиб бўлмасди ҳам.

Дуайер тез-тез бош силкиди.

– Муштлашув нимадан бошланган эди ўзи? – сўради Рудольф. Дуайернинг окловини бошқа маҳалга қолдирса бўлади. Тонгги соат беш, совук. Уэсли маҳкамада, ва айни дақиқаларда унинг устида полициячилар меҳнат қилаётгани эҳтимолдан йироқ эмас. – Ким айбдор? Уэслими?

– Айбдор? Муштлашувда айбдорни аниқлаб бўларканми? – Дуайернинг лаблари титради. – Биз барда биров турдик, чурқ этмадик, икки қадахни урдик, балки вискидан учта ургандирмиз, ёнимизда басавлат бир инглиз турарди, бандаргоҳдаги қайсидир кемадан, шундоқ кўриниб турибди – денгизчи. У пиво ичар ва баланд овозда ўз жазман қизига америкаликлар ҳақида сўзларди. Эҳтимол, у қадар ёқимли хикоя эмасди, чунки

Уэсли бирдан унга томон ўғирилди-да: “Америкаликлар ҳақида ақиллашини бас қил!” деди.

Эй Худойим, дилидан ўтказди Рудольф, ватанпарварликни кўрсатиш учун жойи ва вақтини қаранглар.

– Бу инглизнинг гапига қараганда инглизлар фақат ўзлари учун эмас, балки америкаликлар учун ҳам жанг қилган эмиш. У пайтда Уэсли ҳали дунёга келмаганди, бу ишлар билан унинг неча пуллик иши бор, жин урсин. Эй Худойим, лоақал ўн инглиз бир овоздан америкаликлар кўрқок, суюқоёқ ва бузук деб қичқиришга тушганда ҳам, унинг ўз отаси ҳам ҳеч қанақа муштлашувга бош қўшмас эди. Уэсли эса бош қўшди. Мен унинг муштлашганини сира кўрмагандим, аммо Том менга у тўғрида гапириб берганди. Мен нима бўлишини тушундим, уни кўлидан ушладим ва: “Кетдик, болакай. Энди борайлик”, дедим. Бироқ шу топда ҳалиги инглиз – ўттиз ёшларда, вазни ўзиям икки юз фунт келар-ов, бунинг устига пивога тўйиб олган – унга бурилиб қараб деди: “Қани, ўғлим, ҳозир айтган гапларингни яна қайтар-чи?” Уэсли ҳам ўшандай паст овозда ва одоб билан такрорлади: “Жағингни тий, газанда, америкаликлар ҳақида кўп ақиллайверма!” Ҳатто ўшанда ҳам ҳаммаси жим ва тинч тугаши мумкин эди, чунки қиз инглизнинг енгидан тутиб, ялина бошлади: “Кетдик уйга, Арнольд”. Бироқ денгизчи юлқиниб, сўради: “Сен қайси кемадансан, ошна?” Шундай дея сокин пештахтадаги пиво шишаси томон интилди. “Клотильда”данман”, жавоб берди Уэсли, мен эса унинг таранглашганини сезиб турибман. “Бошқа кемадан топ, ўғилча, – кулди инглиз. – “Клотильда”да энди инглизлар бўлишига ишонч йўқ”. Менимча, мана шу кулги Уэслининг жон-жонидан ўтиб кетди. У бирданига отилди, биринчи бўлиб шишани тутди-да, инглизнинг бошига қарсиллатиб туширди. Қонга бўялган инглиз қулади, атрофдагилар қичқириб юборди. Уэсли эса – ўшанда унинг башарасини кўрсангиз эди – инглизни оёқлари билан тепкилай кетди. Бунақа муштлашувни у қаерда ўрганган экан! Оёқ билан дўппослаш – ўзингиз ўйланг! Яна телбаларга ўхшаб кулгани-чи. Мен унга осилиб олдим, уларни ажратмоқчи бўлдим, у эса мени танигани ҳам йўқ. Ёндаги столда икки нафар ҳарбий полициячи ўтирган эди, улар Уэслини ушлаб олди, лекин Уэсли улардан биттасига боплаб тепки туширган эди, у қаёққадир учиб кетди. Шунда иккинчи полициячи таёқчасини чиқариб, Уэслини энсасига боплаб туширди ва шу билан муштлашув тугади. Улар бирдан Уэслини судраб чиқишди-да, полиция машинасига ўтказишди: мени машинага қўйишмади, шунинг учун оёғимни қўлимга олиб маҳкамага учдим, қаршимдан эса сиренасини чалиб, чироқларини липиллатиб катта тезликда “Тез ёрдам” келарди. Ҳалиги инглиз ҳозир қай аҳволда экан? – хўрсинди Дуайер. – Ана шунақа гаплар, – хорғин якун ясади у. – Бор гап шу, ҳарқалай. Мен меҳмонхонага нега кўнғироқ қилганимни энди тушунгандирсиз?

– Кўнғироқ қилганингиз учун раҳмат, – Рудольф ҳам хўрсинди. – Шу ерда кутиб туринг. Мен ҳозир аҳволни билиб чиқаман.

– Мен ҳам сиз билан борардим, – деди Дуайер, – уларнинг баттар жаҳли чиқиши мумкин.

Елкасини тўғрилаб, Рудольф полиция маҳкамасига кириб келди. Чароғон ёруғдан кўзи камашиб кетди. Енгил костюмдалиги чакки бўлди-да, соқоли ҳам қиртишланмаган. Гретхеннинг айтишича, худди аёл билан ётиб тургандай кўринарди, бўлмаса ўзини тетик ҳис қилган бўларди.

У яна ўзидан ҳамон атир хиди уфураётганини эслади. Кийимларинг бир хол ва сендан хид анкияпти, кўнглидан ўтказди у идорага яқинлашаркан. Идорада соқоли кўкаргунча киртишланган қориндор полициячи савлат тўкиб, ўйчан унга қараб турарди.

Саёхатлар дунёқарашнинг қанақа кенгайтиришини кўр, ўйлади Рудольф жилмайиб, ёш полициячи жилмайишга умидланиб: жомеларга меҳр қўйсанг, европалик зобитнинг хотини билан ётасан, уруш вақтида чўккан кемаларда сузасан, чет эл расм-русумлари, бегона товарлар, ичимликлар, полиция маҳкамалари, крематорийлар ва ҳоказолар билан танишасан...

– Менинг исми шарифим Жордах, – аста деди у французчалаб. – Мен америкаликман... – полициячи Лафайет, Мариал кемаси, иттифоқчиларининг Францияга туширилиш куни ҳақида билармикан? Шундан миннатдор бўлишларига умид қилса бўларди. Башартиқи, у бор бўлса, албатта. – Билишимча сизларда жияним Уэсли Жордах бўлиши керак.

Полиция шунақангиз тез жавоб бердики, Рудольф уни тушунолмади.

– Сал секинроқ гапирсангиз, илтимос, – деди у. – Мен французчани яхши билмайман.

– Эрталаб саккизда келинг, – шошмай гапирди полициячи.

– Мен уни ҳозир кўрмоқчи эдим, – талаб қилди Рудольф.

– Мен сизга айтдим-ку, эрталаб саккизда, – атайлаб дона-дона қилиб деди полициячи ва кўриб қўйинг дегандай саккизта бармоғини кўрсатди.

Йўк, Лафайет ҳақида ҳам, иттифоқчиларнинг туширилиши ҳақида ҳам полиция ҳеч нимани билмас эди.

– Балки унга тиббий ёрдам керакдир? – сўради Рудольф.

– У энг яхши тиббий ёрдам билан таъминланган, – яна дона-дона қилиб деди полициячи. – Эрталаб саккизда келинг, Франция вақти бўйича. – Шундай деб у кулиб қўйди.

– Бу ерда инглизча гапирадиган ҳеч ким йўкми?

– Бу полиция маҳкамаси, мсье, – деди полициячи. – Сиз Сорбоннада эмассиз.

Рудольф жиянимни гаровга олиб чиқиб кетсам бўладими, деб сўрамоқчи эди, бироқ буни французчада қандай айтишни билмасди. Ҳар йил Каннга эллик минг нафар америка ва инглиз сайёҳлари ташриф буюрарди; нахотки булардан биронтаси инглиз тилини ўқитиш вазифасини зиммасига олмаса?

– Мен бошлиғингиз билан гаплашмоқчиман, – сўзида туриб олди Рудольф.

– Ҳозир у киши йўк.

– Унда бошқа бирортаси билан.

– Бошқа биронтаси – мен-да. – Полициячи яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Кейин хўмрайди ва бирданига ўзининг табиий ҳолатига қайтди. – Қани, туёғингни шиқиллатиб қолинг-чи, мсье, – жиддий оҳангда деди у. – Хонани тозалашимизга ҳалакит берманг.

“Пора берса-чи, олармикан?” – ўйлади Рудольф. Аммо у бу тунда пулни керакли жойга сарфламай хатога йўл қўйди. Иккинчи хато унга қимматга тушиши мумкин.

– Боринг, боринг, мсье, – тоқатсизлик билан йўғон қўлини силтади полициячи. – Ишим кўп.

Мағлуб бўлиб, Рудольф кўчага чиқди.

– Хўш, нима бўлди? – отилиб келиб деди Дуайер.

– Ҳеч нима, – жавоб берди Рудольф. – Эрталаб саккизда келинг дейишди. Биронта меҳмонхонага борайлик. Икки соатга Антибга бориб юрамизми?

– Ҳа, лекин мен “Клотильда”ни қолдириб кетишга қўнглим бўлмаяпти, – деди Дуайер, – Ҳозир, биласиз-ку, ҳар нарса... – У фикрини тугатмади. – Эрталаб эса мен шу ерда бўламан.

– Ўзингиз биласиз, – жавоб берди Рудольф.

У бамисоли марафон пойгасида югурган одамдек қаттиқ силласи қуриганди. Эрта тонгда у Антибдаги адвокатига қўнғироқ қилади. У қария Тедди Бойланни эслади. Рудольф туғилган Порт Филиппдаги ғишт заводи эгаси Тедди Бойланни у билан яқин дўст деса ҳам бўлади ва қайсидир маънода таълим олишда унга ёрдамлашган ҳам. Тедди Бойлан уни адвокатлик йўлидан боришга маслаҳат берганди. Дунёни бошқаришга интиланлар учун, хойнаҳой, бундан яхши маслаҳат бўлмаса керак. Бир вақтлар ўзи ҳам шуларнинг бири бўлганди. Аммо энди ундай эмас. Агар у Бойланнинг гапига кирганида ва адвокат бўлиб ишлаганида ёноклари кўкиш мана бу полициячи унинг устидан кулишга ва уни маҳкамадан қовушини тўғрилаб қўйишга ҳадди сиғармиди? Уэсли ҳам мастлар муштлашувида тепки еган полициячининг ихтиёрида панжара ортида ўтирган бўлармиди? Балки, Том ҳам тирик қолармиди ёки бўлмаса итдай ўлиб кетмай, жилла курса бошқалар олдида, анча дуруст ҳолатда дунёдан ўтармиди. Соат тонгги тўртда бу мияга не хаёллар келмайди!

Рудольф бўм-бўш кўчадан шошмай кетиб борарди, ҳозир бу кўчада на фоҳишалар, на қаллоб-қиморбозлар, на “Тез ёрдам” машинаси кўринарди. У “Карлтон” меҳмонхонасига боради-да, у ерда номер олади ва бир неча соат ухлайди. Дуайер эса такси топади-да, “Клотильда”га етиб олади.

Уни қалтаклаганларида ва оғриқдан қимир этмай ётганида оташ камарадаги йиғма каравотда ётганча эҳтимол юзлаб марта ўзини ана шундай ҳис қилган бўлиш керак, деб ўйлади Уэсли. Бу фикр нимаси биландир унга ёқимли эди, бу уни отаси билан яқинлаштиради, жомедаги дуолар эса бундай қилолмасди. У тинчланди, босилди. Уни инглиздан ажратиб қўйишганидан хурсанд бўлди ва ишқилиб бу итваччани ўлдириб қўйган бўлмай-да, деб тавалло қилди.

Агар бу итвачча ўлиб кетмаган бўлса, Руди амакиси уни бу ердан чиқариб олади. Мистер Руди Жордах ҳар қандай қўнғилсизликни тўғрилаб юборади. Уэсли беихтиёр жилмайди, ҳолбуки жилмайиш худди жонини суғургандек оғриқли бўлди.

Бироқ табассум тез ғойиб бўлди. У ўз отасини жуда оз кўрган. Зулматли уйчадаги узун суҳбатлар ниҳоясига етди. Улар Уэслининг онаси у билан биргаликда қочиб кетиб, уни бир беўхшов мактабдан бошқасига ўтказаверган ва шунда отаси уларни ташлаб кетгани, қанақадир саёқ фоҳиша билан илакишгани, балки у аллақачоноқ ўлиб кетгани ҳақида ҳикоя қилган йиллардаги хотираларни эсларди; ҳа-да, агар у каби яшаса – ичса, такасалтанглик қилса, бузук йўлларга юрса, муштлашса, пулини совурса ва ўзига душманлар орттурса ўлиб кетиш ҳеч гап эмас. Онаси ҳали кўп нарсаларга жавоб бериши керак бўлади.

Хўш, унинг ўзи-чи? Ўшанда сал эҳтиёткорлик қилганда, улар ўша сузиб кетаётган ҳодага урилиб кетмас ва таъмир учун Антибга қайтишларига тўғри келмасди; ҳозир Италия кирғоқ бўйи ёқалаб юришган, Портофино,

Эльба, Сицилия ёнидан ўтишган, ҳамма пастда ухлаган, отаси эса паст хиркироқ товушда унга “Клотильда Деверо” ҳақида ҳикоя қилган бўларди, уларнинг яхтаси унинг семиз амакиси Ҳарольднинг уйида оқсоч бўлиб хизмат қилган қизнинг шарафига шу ном билан аталган эди.

Агар борди-ю, Уэсли чақалоқдай ухламаганида қадам товушларини эшитарди – ота уларнинг овозини, қанчалик чарчаган, қанчалик каттик ухлаган бўлмасин, уйку орасида эшитарди – ва Жин Жордахни қутқариш учун отаси бир ўзи кетаётганини кўрган бўларди; у отаси билан кетган бўларди, балки отасини полицияни чақиришга мажбур қилар ёки ҳеч бўлмаганда ёнида бўларди – шунда югослав муштлашишдан маъно йўқлигини англади.

Мен кимни алдаяпман, ўйлади Уэсли. Агар бу воқеа бу ерда содир бўлмаса, Портофинодами, Элобидами ёки Сицилиядами содир бўлар эди. Барибир Жин Жордах барибир машмашага илакишиб қолган ва бошқаларни ҳам тортиб кетган бўларди. У аввалбошданок Рудольфга ёкмаганди, у отасига шундай деди. Отаси эса бундай жавоб қилганди: “Тўғри, у анча мураккаб аёл. Мен унга уйланмаган бўлардим, аммо Рудлининг фикри бошқача эди. Жин бой, чиройли, ақлли. – У елка қисиб кўйди. – Ҳойнаҳой, бой, чиройли ва ақлли хотининг бўлса, унинг муздини тўлаш керак бўлади”. Лекин музд тўлаш фақат отанинг зиммасига тушади. Ота ўз ҳаёти учун асло кўркмасди, у ўзига ҳаддан ташқари каттик ишонади. “Аёллар туфайли ўзимнинг бошимга не савдолар тушмаган. – Сўнг коронғида маъюс жилмайиб, ўғлига Огайо штатидаги Элизиумда турадиган эгизак қизлар ҳақида ҳикоя қилиб берди. Қизлар ундан иккиқат бўлишганини айтишган, уни эса вояга етмаган қизларни зўрлашда айблаб, камокка тиқишган. – Энди ўйлаб қарасам, – донишмандона кўшиб кўйди Том, – гарчи у вақтларда бунинг маъносини тушунмаган бўлсам ҳам қилмишимга яраша жазо олган эканман. Мен, ҳойнаҳой, сени огоҳлантириб қўйишим керак эди, аммо сен кулоқ соладиган болалардан эмассан-да, тўғрими, Уэсли?”

“Ҳа, мен кўзимга қараб юришни билмайман”, жавоб берди Уэсли. У аёллар билан дон олишга улгурган эди, уларнинг эрлари иккинчи сафарда ҳам бортда бўлиб, буни отаси билишига у заррача шубҳа қилмасди.

“Менимча, бу иш сенга ёқаркан”, курукқина қилиб деди Том.

“Кўп қатори”, жавобан деди Уэсли.

“Мен ҳам шундай”, иқрор бўлди Том. Кейин у Бойланнинг уйи олдидаги майсазорда у билан бирга хочни ёққан ва охирида уни сотган болани эслади; ўзининг менежери Шульцни; Ревир-клубда беш минг долларни дўқ-пўписа билан тортиб олган одамни; кеманинг йигирма етти аъзоси кўзи олдида ҳамирдай ийлаб ташлаган ва ўз жонига қасд қилган Фильконеттини эслади. Отасини қўмсаган ва охири уни топган ўсмир у ҳақда ёлғон, у, Том унга мос кела олмайдиган, шу боисдан ҳам ўғлини муқаррар ва аччиқ тушкунликдан қутқариб қолиш учун уни ўзига мослайдиган илоҳий тасаввур ҳосил қилиши мумкин.

Унинг маслаҳатлари амалийлиги билан ажралиб турарди: “Сен денгизни севасан, ҳаётингни у билан боғла. Бунда иш ҳам бор, дам ҳам оласан ва ранг-баранглик ҳам бор, вазият ҳар доим бир хил бўлиб турмайди унда, тоза ҳавони айтмайсанми. Эртами, кечми, сен ҳам “Клотильда”лик бўласан, балки ундан яхшироғи насиб этар. Сен энди ўз кеманг ҳақида ҳамма нарсани билсанг ва жон-жон деб унинг атрофида парвона бўласан

– худди мен билан Дуайерга ўхшаб. Сенга бир нарсани маслаҳат бераман: йўловчиларда адашма. – Том мийиғида кулиб қўйди. – Балки бундай нарсалар ҳақида отангнинг гапириши ножоиздир, аммо Уэслининг шаҳватга ўта мойиллигини кўра-била туриб индамаслик ҳам инсофдан эмас. Мустақил ҳаракат қил, чунки бировга ўлиб-кутулиб ишлашдан ёмонроқ тузоқ йўқ. Ҳамма нарсани ўрган. Бошидан оёғигача. Сенинг ўрганадиган одамларинг бор; мен, Қуёнча, Кент. Жиҳозга хасислик қилма. Борди-ю, бирон сабаб билан сен ёллаган йўловчи ўзингга ёкмай қолса, кейинги бандаргоҳда тушириб юбор. Йўловчилардан биронтаси ёнида гиёҳвандлик моддаси бўлса, ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай бортдан иргитиб юбор. Иложи бўлса йўловчилар билан ичма. Ичгинг келса – ўзингни қилар ҳам қаҳат эмас. Зикналик қилма. Бу дарров билинади. Агар денгизнинг кўриниши сенга ёкмаса, бандаргоҳга бор ва қулоқ тут: кимдир Римга, Каннга ёки Афинага муҳим тадбиркорлик учрашувига ёки қизи билан кўришувга кеч қолаяпти. Миш-миш, ғийбатларга илакишма. Ортга чекинма, аммо ўзингни-ўзинг балога қўйма...”

Булар ҳаммасини тасмага ёзиб олиш керак эди, ўйлади Уэсли, ҳар куни кечкурун ётишдан олдин эшитарди.

“Бортда қуролсиз юрма. Ҳар нарса бўлиши мумкин. Ўқланган бўлсин. Бирдан керак бўлиб қолса-чи? Қурол-яроққа хасислик қилма ва қуролинг ёнингда бўлсин”.

“Клотильда”да қуролни қаерда сақлайдилар?

Қуёнча, ҳойнаҳой, билади, аммо ўлгудай дамдуз. Қурол керак бўлганида ёнида бўлмагани-чи. Отаси панжара билан тўсилган қоронғилик ичида бир нималарни ғўлдирагани-ғўлдираган эди. Унинг овози босиқ, ҳатто қувноқ эди, аммо сўзларини англаб бўлмасди.

Уэслининг боши ғувуллаб кетди, туманда кема қуйруғи ортида қолиб кетган ҳалқага ўхшаган отасининг овози тина бошлади ва у ухлаб қолди.

5

Билли Эбботнинг ён дафтаридан

1968

Мен отамни яхши кўрардим, зеро, у заиф одам эди. Мен уни кечирганман. Аммо нимагадир онамга меҳрим унча баланд эмасди, зеро, у кучли аёл, мен уни кечиролмайман. Келаси асрда Брюссель харобаларини кавлаш чекига тушган қадимшунос бу ҳақда ўйлаб кўрмасин. Бизлар ота-онамиз ҳақида тез-тез ўйлаймиз. Мен эсам – икки отам тўғрисида ўйлайман. Уильям Эббот, менинг пуштипаноҳим қувноқ ва дилбар бекорхўжа бўлган эди ва ҳойнаҳой, ҳозир ҳам шундайдир.

Онамнинг иккинчи эри Колин Берк ажойиб, лекин худбин, истеъдодли одам эди; у актёрларни бор кучи билан ўйнатишни биларди. Унинг экранда олов ловуларди. Мен уни яхши кўрардим, у билан фахрланардим, катта бўлганимда худди унга ўхшаган одам бўламан деб орзу қилардим. Билмадим. Мен Вилли Эбботга ўхшаб ўсдим, аттанг унга хос бўлган жозибадор сифатлардан айримлари менга ўтганини айтмаганда, мен уни ҳам яхши кўрардим.

Уни кўп марталаб маст ҳолда ўринга ётқизганман.

Бугун гаровга беш партия теннис ўйнадим ва барини ютдим.

У консулхонага, Ниццага яна бориб келди, икки марта Грасдаги Уэслини кўчиришган камоқхонада бўлди ва уч марта адвокатга бориб учрашди. Консул хижолат тортарди-ю, аммо аниқ бир маслаҳат беролмаётганди. Уэсли ҳақида бундай деб бўлмасди – у чурқ этмас, пушаймонликдан асар ҳам йўқ эди, ўзини ёмон тутмасди ва кўпроқ ўзининг эмас, камерадошлари қисматига қизиқарди, улардан бири жавоҳирот ўғирлаган, иккинчиси ўғирлаган чекларни кўрсатарди, учинчиси эса қалбаки санъат асарларини яшаш билан шуғулланган. Ҳибсга олингандан буён Уэсли соқолини олдирмаганди, сап-сарик калин туклар уни бўрига ўхшатиб қўйганди; жиноятчилар ичида у ҳеч нарсаси билан ажралиб турмасди. У кириб келганида Рудольфга у билан гаплашишга рухсат берилган мўъжазгина хонада тезаги чала олинган ёввойи ҳайвон қиёфасидагидек бадбўй ҳид анқир эди. Бу ҳид Рудольфни ўтмишга, новвойхона устидаги хонага, у Том билан ётган тўшакка олиб кетди, ўшанда иккови ҳам ўспирин эди, Том кўчадаги муштлашувлардан сўнг уйга ярим тунда келарди. У дастрўмолини олдида, бурнини қоқмоқчидек ҳаракат қилди; Уэсли мийиғида кулиб унинг қарши томонидаги бўялмаган, эски русумдаги тирналган столга ўтирди. Гуллари билан машҳур Грас шаҳрининг полицияси уларни ўз ихтиёрига бериб зўр марҳамат кўргазган кун эди.

Рудольф бу ишга жиддий тус берди, токи болакай ўз аҳволининг жудаям жиддийлигини англаб етсин. Полиция адвокат орқали Рудольфга шуни маълум қилдики, бу ҳодиса ҳазилакам оғир иш эмас – пиво шишасини хавфли қурол деб ҳисоблаш ҳам мумкин, Уэсли камоқда ҳеч бўлмаганда бир неча ҳафтагача ўтиришига тўғри келади.

Рудольф яна Нью-Йоркдаги адвокати Жонни Хитга бир неча марта телефон қилди, у айтдики, агар у французлардан ажралиб ололса, унда Томнинг ишларни ҳар эҳтимолга қарши, Нью-Йоркда мархумнинг Қўшма Штатлардаги, маълум бўлишича, сўнгги турар-жойида тўғриласа бўлади, – аммо бунга талайгина вақт талаб этилади деди.

Пешонамизга қоғозларга кўмилиш ҳам ёзилган экан-да, кўнглидан ўтказди Рудольф. У Жонни Хитнинг бидирлашларига жим қулоқ солиб турди, адвокатнинг айтишича, аниғи, суд Кент Жордах, мархумнинг хотинини, унинг инглизлардан келиб чиққанига қарамай мерос маъмури этиб тайинлайди ва мулкнинг учдан бир қисми, ҳар эҳтимолга қарши, унга тегади, учдан икки қисми эса – ўғлига, гарчи унинг иккиқатлиги ишни мураккаблаштирса ҳам, – унга шундай туюлиб кетдики, “Клотильда” устидаги барча йўловчилар билан суд ҳужжатлари, қарорлар ва фармойишлар билан океан тубига ғарқ бўлиб кетмоқда. Балоғатга етмагани боис ўғли ўн саккизга киргунича васийликда бўлади ва нима учун Рудольф эркак қариндошлардан энг каттаси ва яқини бўлиб бу вазифани зиммага олмас экан? Мерос солиғини тўлаш учун мархумнинг мулкни, эҳтимол, тугатишга тўғри келар, бу эса йил давомида “Клотильда”ни сотиб юбориши керак дегани. Аммо, огоҳлантирди Хит, ҳозирча аниқ бир нарса айтолмайман, ким биландир маслаҳатлашим зарур деб айтди.

Рудольф Уэслига ўзининг Хит билан суҳбатлашгани ҳақида ломлим демади. У шунчаки уни хафа қилишмаяптими ва унга нималар кераклигини сўради, холос. Уэсли совуққонлик билан унга ҳамма қатори

карашаётгани ва унга ҳеч нима керакмаслигини айтди. Бу йигитни ҳеч тушуниб бўлмади-бўлмади-да, жаҳли чикиб ўйлади Рудольф, нимагадир ҳар доим душманларча кайфиятда бўлади. Шу туфайли Рудольф ўзини камокхонага ташрифларини иложи борица қисқартиришга ҳаракат қиларди.

Бироқ у чарчаган аҳволда меҳмонхонага қайтганида уни ёкимсиз учрашув кутиб турарди. Тўғриси айтганда, ҳатто жуда хунук воқеа. Жин батамом жиннига айланган эди. У уйга интиларди, уни, ўзи айтганидек, озод қилишларини талаб этарди – эҳтимол, “Дю Кап” меҳмонхонасига унинг бутун тарихи давомида биринчи марта камокхона деб аташган бўлса керак. Нима учундир унинг миясига бир нарсa маҳкам жойлашиб қолганди: унинг кечикаётганига айнан Рудольф айбдор, вассалом ва у паспортим полицияда деб юз марта қайтарса ҳам хотини жиғибийрони чикиб чийиллаб берарди.

– Жин урсин ўша томи кетган укангни! – қичқирди у сўнгги жанжал вақтида. – Бировларнинг ишига тумшуғини суқиб нима қилади? Мени зўрлай қолишсин эди. Буни қаранглар-а! Францияда америкалик аёл билан қачонгача ётиб-туради? Аллақачон уйда ўтирган бўлардим.

Хотинини чийиллоқ овози қулоғини тешиб юбораёзди, кўз олдида эса Жин улар эндигона турмуш курган пайтларда қандай бўлса ўшандай намоён бўлди: қувноқ, чиройлиқкина, ишқий ишратлар чоғида жоннинг роҳати; улар тушдан кейин денгизга қараб очиладиган хонада бундай ҳолатларга берилишарди (у ҳозир ҳам ухлаётган ўша хонада эмасмикан?) Рудольф, Жин иқрор бўлганидек, куёв тўйгача меҳнаткаш деб билган келин ундан бойроқ эканини ва унга яхта олиб бермоқчилигини эслади... Йўқ, яхшиси – эсламаслик керак.

Уэслининг сал бўлмаса одам ўлдириб қўйишини билгач, Жин узил-кесил шундай қарорга келдики, бутун фожиани сабаби унинг мастлигида ва руҳий бузилишида эмас, балки барча Жордахларга хос зўравонликка мойилликда эди.

– Уни-буни қўйингу, – чийиллади аёл, – мен бўлай ёки бўлмай, ҳар икковининг феъли шунақа, ўзимнинг ҳам, отамнинг ҳам, аввал-бошданок уларни Худо уриб қўйган. Бу уларнинг қонида бор.

Гретхен ҳам тахминан шундай деганди, эслади Рудольф ва у шунинг орқасидан синглиси билан айтишиб қолганди. У Уэслини камокхонада кўрди. Уэслининг томирида биргина Жордахлар қони оқмаётганди. У опаси Терезани эслади, қачон қараманг, тумшайган, қовоғидан қор ёғади, аммо қомати келишгангина эди. Ким билсин, бу бадбўйлик, бу бўрилардай башарани қайси сицилия қароқчисидан орттириб олган экан? Бу айбни, агар бу ростданам айб ҳисобланса, инсоф билан ўртада тенг бўлишиб олиш лозим бўлади.

– Ўша жинни отангни ҳам биламан мен, – қичқирди Жин, жиноятга оёғи билан булганган немис аждодларини ҳам эслаб. – Қизик, сен ва ано-ви эркатой сингилчанг икковинг бу ёруғ дунёда қандай тирик юрибсанлар. Айтганча, ўша сингилчанг – эри қанақа қилиб ўлганди?! Уни ҳам ўлдириб кетишган-ку!..

– У йўл ҳалокатида нобуд бўлган, – оқлашга ҳаракат қилиб кўрди Рудольф.

– Ўлдиришган, – ён бермасди Жин. – Отаси сенга ўхшаган одамнинг боласи қанақа ҳаёт кечиришини ўйласанг, даҳшатга тушасан...

Хотинининг ташланишлари Рудольфнинг тинкасини курипти. Мантиқан фикр қилганда у ўзини анча бардам ҳис қилар эди, аммо мантиқнинг йўқлиги уни кўрқувга солар, хижолат чекар, ночор қилиб кўярди. У хонадан чиққанда Жин каравотга юзтубан ётиб олди-да, худди ёш болалардай йиғлаб юборди:

– Уйга кетаман, уйга кетаман...

Гретхен жим эди, аммо у ҳам аста-секин безовталана бошлади, уни иш кутарди, унга Нью-Йоркдан бир эркак киши қўнғироқ қилди, унинг учун ложувард соҳили ўз файзу кўркини аллақачон йўқотиб улгургани ва Рудольф унинг чин сингиллик меҳри туфайлигина кетмаётганини биллиб турарди. Яна бурч сабабли.

Бир куни улар ёлғиз қолганда Гретхен аста сўради.

– Руда, ҳеч ҳаёлингга шунчаки ўйиндан чиқиш ўйи келганми?

– Яъни?

– Ҳаммасидан воз кечиш. Ахир бу ерда сени ҳеч қандай дахлинг йўқ-ку. Кўч-кўронингни кўтариб, жўнавориш, бўлди. Улар эса сенсиз ҳам бир амаллаб ўзларини ўнглаб олади, барибир.

– Йўқ, – жаҳли чиқиб деди Рудольф, – бундай фикр ҳеч қачон миямга келган эмас.

– Сенга қойил қоламан, акажон, – деди Гретхен, аммо овозини оҳангидан унинг заррача қойил қолмагани сезилиб турарди. – Қойил ҳам қоламан, таажжуб ҳам қиламан.

– Дарвоқе, сен ўзинг ҳам кўч-кўронингни кўтариб кетаверишинг мумкин.

– Биламан, – жавобан деди Гретхен. – Умуман аср охиригача шу ердан жилмасликка аҳд қилганман. Сен-чи, керак бўлса, ҳойнаҳой, қоларсан?

– Яна бир гап – сенга ачинаман, акажон, – қўшимча қилди Гретхен, – ҳозир яхшиси, денгизга бораман-да, офтобда тобланаман.

Кейт ўзининг меҳмонхонасидан ҳозирча қўнғироқ қилгани йўқ. Бунинг учун Рудольф ундан миннатдор эди. Аммо у Кейтнинг олдида бориши ва нима қилиш керагу ва унинг учун нимани англатишини унга сўзлаши зарур дақиқаларни юрагини ҳовучлаб кутарди.

Бечора Куёнча Дуайер, ўйларди у, эски шаҳарнинг адвокат идорасига олиб борадиган тор кўчаларидан нечанчи марта битта-битта одимлаб юраркан. Собик улфат, собик шерик – қонун бўйича ҳам, одат бўйича ҳам ундан ҳеч нарса талаб этилмайди: дўстлик ва кўп йиллик биргаликдаги Фемида тарозисидagi патчалик ҳам тош босмайди. Рудольфнинг руҳий мувозанатини тутиб турган ягона нарса – бу меҳмонхонада Жанна билан ўтказган икки оқшом эди, холос. Севги ёки бурчнинг ҳеч қанақанги муаммоси йўқ бу ерда – бегона шаҳарда бир-икки соатга ижарага олган ғира-шира хонада унутишга имкон берувчи беташвиш ҳузур, вассалом. У аслида Ниццадаги икки ғаройиб оқшом туфайлигина шу ерда доимий қолиб кетишга тайёр эмасди? Иккиёклама зино ўйини туфайли деб! У ёлғонлигига қодир эканлиги учун унга ҳам қойил қолишгани, ҳам ичлари ачигани учунми?

Адвокат идорасига яқинлашгани сайин унинг қадамлари оғирлашиб борар, чараклаган куёшдан эса терга ботгани.

Адвокат идораси қалъа девори ёнидаги ўз уйида жойлашгани, у оддийгина тош турар-жойлардан иборат бўлиб, чўтирлашиб кетган. Унинг ғамгинлигини тушунса бўлади, қўнгилдан ўтказди Рудольф, чолнинг

кўлини қисиб кўяркан, у ушбу хона соҳиби бўлишдан олдин нималар орқали ўтиб кетганини тасаввур қилиш қийин эмасди.

– Менда сизга аталган ғоятда муҳим янгиликлар бор, – деди адвокат, Рудольф қаршидаги катта ялтирок ёзув столига ўтиргач. У инглиз тилида секин, аммо тўғри гапирарди. У Англиядаги урушда бир неча йил иштирок этганди – бунини у Рудольфга аввал-бошдаёқ айтиб улгурганди. Унинг овози ширали чиқарди. – Энг аввало, сизнинг рафиқангизга доир масала. Унинг паспорти менда. – У стол ғаладонини очди, хиёл эгилди, паспортни олди ва столдан Рудольф томонга суриб қўйди. – Полиция Дановични топибди, янада батафсилроқ сўроқ қилишмоқчи бўлган одам – шу. Менга сўроқ... ҳм-м... қизиққонлик билан ўтганини маълум қилишди. Турли жинойтлари учун полиция Дановични бир неча марта асирга олган, аммо, афсуски, бир марта ҳам иш охиригача олиб борилмаган. Бундан ташқари, унинг жинойтлари нишонаси тасдиқ топмаган. Бутун кунни у Лиондаги тиш шифокори ҳузурида ўтказган. Беморларнинг рўйхат дафтаридagi қайд шуни тасдиқлайди.

– Хўш бу нимани билдиради?

– Бу шуни билдирадики, – елкаларини қисди адвокат, – токи полиция ё тиш шифокори алдаётганини ёки Дановичнинг у топширган, буйруқ қилган ёки қотиллик содир этишга келишиб олган ҳамтовоқлари бўлганини исботламагунча Дановични ҳибсга олиш мумкин эмас. Айни дамда унга қарши жинойт изи йўқ. Полиция, маълумки, сўроқни давом эттиришни хоҳлаши мумкин, аммо ҳозирги вақтда Деновични тутиш учун уларда асос йўқ. Борди-ю, агарда... – У жим бўлиб қолди.

– Борди-ю, агарда?

– Агарда, рафиқангиз уни зўрлашда айблашни хоҳласа.

Рудольф “ух” тортиб юборди. У Жиннинг икки дунёда ҳам бундай қилмаслигини жуда яхши биларди.

– Хотиним бир нарсанигина хоҳлайди, – уйга кетса бўлгани.

– Мен уни яхши тушунаман, – бош ирғади адвокат. – Бундан ташқари, унинг гувоҳлари йўқ.

– Ягона гувоҳ укам эди, – деди Рудольф. – Аммо у энди ҳаёт эмас.

– Бундай ҳолда, менимча, рафиқангизнинг тезроқ уйга кетгани дуруст. Қанақа синовлар эвазига эканини тасаввур қила оламан...

“Йўқ, тасаввур қилолмайсан, чол”, ўйлади Рудольф. У Жиндан кўра кўпроқ ўзи ҳақида ўйларди.

– Бундан ташқари, зўрлаганликда айблаш чоғида айбдорликни исботлаш жуда қийин, – деди адвокат. – Айниқса, Францияда.

– Америкада ҳам, – жавобан деди Рудольф.

– Бу шундай жинойтлардан бирики, бунда конун ҳар доим ҳам устун келавермайди, – жилмайди қария. У адолатсизликка аллақачон кўникиб бўлганди.

– У эртагаёқ бу ердан учиб кетади, – деди Рудольф.

– Энди... – адвокат меҳр билан столнинг ялтирок сиртини силаб қўйди, унда адвокатнинг оппоқ қўли оқ доғ бўлиб акс этди; битта муаммо усталик билан ўз ечимини топди, – ...сизнинг жиянингиз хусусига келсак, – у зимдан Рудольфга қараб қўйди. – У жудаям киришимли эмас. Жиллакурса мен билан. Ва, индаллосини айтганда, полиция билан ҳам. Балки, у сизга бирон нима айтгандир?

– Менга ҳеч нима демади, – жавоб берди Рудольф. – Баъзи нарсаларни биламан, аммо бу... – У елка қисиб қўйди. – Аммо бу судда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

– Демак, ҳимоя йўқ. Айбни юмшатувчи ҳолатлар мавжуд эмас. Куч ишлатиб хужум қилиш эса Франция қонунчилигида ғоят жиддий жиноят ҳисобланади. – Адвокат оғир нафас оларди. Ё астмамикан, ўйлади Рудольф, ё бўлмаса Францияда тамаддун учун ўз гурурини шундай усуллар билан ифода этарди, бу ерда пиво шишаси билан уриш ҳаддан ташқари катта жиноят саналади, айни вақтда америкаликлар ҳалигача бир-бирларини қўлларига илинган нарса билан айлантириб соладилару, тагин жазосиз қолаверадилар. – Бахтимизга, – давом этди адвокат нафасини ростлаб, – инглиз хатардан холи. Бир неча кундан кейин у касалхонадан чиқади. У ҳам маҳаллий полиция билан бир неча марта тўқнаш келган, шу боис унинг полицияга мурожаат қилиши амримаҳол. Бундан ташқари, *juge d'instruction*¹ йигитнинг ёшини ва яқинда бошига тушган мусибатни ҳисобга олиб, инсонпарварлик нуқтаи назардан саккиз кунда тайёрагоҳга элтиб қўйишини зиммага олди. Кечирасиз, французчада шунақа дейилади, бу ҳафта давомида дегани. – Адвокат яна жилмайди, ўзининг она тилини азбаройи яхши кўрганидан. – Нималигини мендан сўраманг. – У яна стулни силади, Рудольфнинг қулоғига енгил ва курук шитирлаган овоз чалинди. – Борди-ю, йигитча ўқишни давом эттириш учун Францияга қайтишни истаса, масалан... – У дастрўмолига аста бурун қокди, бу билан у, муаммонинг унчалик катта эмаслигини одоб билан тушунтирмоқчи бўлди. – Бир-икки йилдан кейин, ишонаманки, буларнинг бари эсдан чиқиб кетади ва мен унга чегарадан ўтишга рухсат олишга ёрдам бераман.

– Хурсандман, – жавобан деди Рудольф. – Унинг отаси ва мистер Дуайернинг сўзларига қараганда, унга бу ернинг мактаби ёқиб қолган ва у жуда яхши ўқиган экан.

– У ҳеч бўлмаганда *baccalaureat*² олиб бўлгунча лицейда ўқиб турса бўларди. Ҳозирги вақтда бусиз иш юритиб бўлмайди.

– Мен бу ҳақда ўйлаб кўраман. Ва, албатта, бола билан гаплашаман.

– Жуда соз, – деди қария. – Умид қиламанки, дўстим, сизга садоқат ва ҳаққонийлик ила қилган хизматимдан рози бўласиз, ва бу... бу... – у биринчи марта инглизча сўзни эслолмай қолди, – бу *place*³ ва бу туманда унча катта бўлмаган обрўйимдан фойдаланганимни эътироф этишга изн бергайсиз.

– Сиздан ғоят миннатдорман, мсье, – ташаккур билдирди Рудольф. Ҳеч бўлмаганда у энди француз адвокатига қандай мурожаат қилишни оз-моз билиб олганди. – Бу қандай амалга оширилади? Уни қандай қилиб чегарагача элтиб қўйилади? – У ковоғини уйди. – Бунини сўраганимнинг боиси шундаки, танишларимдан биронтаси ҳали ҳеч қачон чегарага элтиб қўймаган.

– Арзимаган нарса, – қўлини силтаб қўйди қария. Унинг учун бу ҳамирдан қил суғургандек осон иш эди. – Борди-ю, сиз болага чипта билан Ницца тайёрагоҳига келиб турсангиз, уни полиция нозири ҳамроҳлигида у ерга олиб кетишади ва хорижга учадиган самолётга чиқишда ёрдам беришади. Керак бўлса, Қўшма Штатларга. Нозир ҳарбий либосда бўлгани

¹ Суд терговчиси (франц.).

² Бакалавр унвони (франц.).

³ Ўлка (франц.).

боис, ҳеч ким уларга эътибор бермайди – уни амакиси ёки оила аъзоларидан бири, болани кузатгани ва *bon voyage*¹ тилагани келган деб ўйлайди.

– Бу ҳақда болага айтилганми? – сўради Рудольф.

– Шахсан мен бугун эрталаб унга ҳаммасини айтганман, – жавоб берди адвокат.

– У нима дейди?

– Ҳар доимгидай – чурқ этмайди.

– У мамнун кўринармиди ё хафами? – иккиланди Рудольф.

– Мамнун ҳам, хафа ҳам эмас.

– Тушунарли.

– Мен Ниццага хизмат қиладиган Америка компаниялари жадвалига қизиқиб кўриш учун ўзимда журъат топдим. Энг қулайи, менимча тўққизу ўттизга учиб келадиган самолёт эди.

– Мен тайёрагоҳда бўламан, – деди Рудольф. У Жиннинг паспортини олди ва чўнтагига солиб қўйди.

– Мен сизни мактаб қўйишим керак, мистер Жордах, – қўшиб қўйди қария. – Бу дахшатли воқеалар вақтида сиз ўзингизни босиқ ва мардонаворларча тутганингизга раҳмат айтаман.

– Миннатдорман сиздан. – Унинг чиройли кабинетидан чиқишим биланок, хаёлидан ўтказди Рудольф, бор хотиржамлигимни бой бериб, мардонаворларча босиклигимдан асар ҳам қолмайди. У ўрнидан тура бошлади ва бирдан боши айлангандай бўлди, хушдан кетаёзди. Йиқилиб тушмаслик учун у қўли билан деворни ушлашга мажбур бўлди.

– Еган овқатингиз ёқмадими? – хайрон бўлиб унга қаради қария.

– Ҳали овқатланганим йўқ. – У етти кундан бери оч-наҳор юрар эди.

– Соғлиққа эҳтиёт бўлиш керак, – деди қария, – айниқса, мусофирликда.

– Қилган хизматингиз учун сиз менга ҳисоб юборишингиз учун Кўшма Штатлардаги манзилимни берайми?

– Бунга зарурат йўқ, мсье, – хотиржам жавоб берди қария. – Хизматкор ҳаммасини жобажа қилган, ҳисоб қабулхонада сизга мунтазир. Франклар билан бўлган можаролар боис ўзингизни қийнаманг. Менга доллар ҳам бўлаверади, борди-ю, чекни Женева банкига ўтказиш сизга малол келмаса, унинг манзили ҳисобда ёзиб қўйилган.

Соҳт-сумбатидан салобат ёғилиб турган, касбига бўлган талабчанлик қаршисида мижозни бош қийимини ечишга мажбур қилган, денгизга қараган ва ўн саккизинчи аср мебелли билан жиҳозланган, шунингдек, Швецария банкида солиқ олинмайдиган кабинет соҳиби бўлмиш кекса адвокат аста-секинлик билан бир жойга бориб қолганини унутмаган ҳолда ўрнидан кўтарилди-да, Рудольфнинг қўлини сиқди ва уни эшиккача кузатиб қўяркан, деди:

– Enfin² шахсан сизга ва оилангизга яна бир бор таъзия изҳор қилишга изн беринг. Умид қиламанки, содир бўлган барча ишлар сизнинг ер қурасидаги энг гўзал бурчакка яна кадам ранжида қилишингизга асло монелик қилмагай.

Келинг, энг асосийсидан бошлайлик, хаёлдан ўтказди Рудольф. У адвокат идорасидан чиқди-да, бандаргоҳ томон одимлаб кетди. У қалъа де-

¹ Оқ йўл (франц.).

² Сўхбатимиз сўнгида (франц.).

вори ёкалаб, Пикассо суратлари бўлган Гримальди музейи ёнидан юриб ўтди. Энг аввало бемаъни янгиликларни тўхтатиш керак, яъни Дуайер ва Кейт билан кўришмоқ керак. У кеча Хит билан бўлган суҳбат ҳақида уларга сўзлаб беришга мажбур. Сирли битишувда ҳеч қанақа англашил-мовчилик, ҳеч қанақа гумондорлик бўлмаслиги учун ҳар иккаласига ба-равар айтиб берса яхши бўларди. Кейин эса яхши ҳисоблар билан Жин ва Гретхеннинг олдига боради, уларга уйга кетишлари мумкинлигини маълум қилади. Шу барча одамлар иштирокидаги учрашув истиқболи уни қаноатлантирмаётганди. Кейин яна бир марта қамокхонада бўлишига тўғри келарди – Уэсли Америкада қаерда, қанақа ва ким билан яшайди – буни ҳал қилиш керак. Бу суҳбат – энг қийини. Болақай соқол-мўйловини қиртишлаб, яхшилаб чўмилиб олса яхши бўларди.

Рудольф тўхтади ва денгизга қаради. Фаришталар қўлтигининг нари-ги тарафида Ницца ётарди. Фаришталар қўлтиғи. Ном танлашда франк-лар у қадар чуқур ўйлашмайди. Масалан, Антиб. Юнон кўчқиндилари уни Антиполис, яъни “Шаҳарнинг қарши томони” деб аташган. Қайси шаҳарнинг? Африканча галерада минг мил масофани босиб ўтиш керак бўлади. Балки юнонлар уйлари соғингандир? Унинг ўзи ҳеч қанақа уйни соғинмаган. Бахтиёр юнонлар! Ўшанда қонунлар қанақа бўлган? Ўшандаги сотилмайдиган ҳакамлар фикрича, одамнинг бошига пиво ши-шаси билан урган болақай учун адолатли жазо қанақа бўлган экан-а?

У яна бандаргоҳга олиб борадиган қалъа ёқасидаги йўлдан одимлаб кетди. У Дуайердан Кейтни топиб келишини сўрайди ва улар бирпас қаҳвахонада ўтиришади, чунки Кейт “Клотильда”ни бошқа кўринишни хоҳлаганлигини айтганди. Балки энди у фикридан қайтгандир. Зеро, у ўта таъсирчанлиги билан ажралиб турмасди, аммо Рудольф – бу Рудольф, ҳарҳолда ортиқча қистовга олмайди.

Бандаргоҳга шундоқ кираверишда денгизчилар учун чоғроқ қаҳва-хона бор эди. Айвондаги мўъжазгина столда Дуайер ва Рудольфга орқа ўтириб аллақандай бир аёл ўтирарди. У Дуайерни чақирди, аёл қайрилиб қаради ва у Кейтни таниди. Кейт озиб кетганди, ё бўлмаса қора кўйлақда шундай кўринарди. Офтобда куйган жойлари оқариб кетганди, сочлари ҳам апил-тапил таралган. У ғазаби ёки шунга ўхшаган бир туйғу тошиб келганини ҳис қилди. Унинг жонини жабборга бериб, унга ёрдам беришга ҳаракат қилаётганини билади-ку. Ҳаттоки қаерда яшашини айтиш унга малол ке-либди, энди бўлса офтобшувовда Дуайер билан ўтирибди – гўё ўз ишлари устида гаплашаётган эр-хотиндай. Кўришиш учун Кейт ўрнидан турган эди, Рудольфнинг ковоғи осилди.

– Бир дақиқа ёнларингизга бориб ўтирсам майлими? – сўради Рудольф. Дақиқалар ҳам ҳар хил бўлади.

Дуайер индамай қўшни столдан бир стулни тортди. У ҳар доимгидай янги, калта ва кўкрагига яхта номи ёзилган оқ свитерда эди, энг енгил вазндаги боксчининг офтоб урган қўлларидаги мушаклар дириллар эди. У қалби билан мотам тутди.

– Нима ичамиз? – сўради Дуайер.

– Ўзингиз нима ичасиз?

– Пастис.

– Йўқ, бу менга бўлмайди, – рад этди Рудольф. – Бир қадах коньяк бера оласизми?

Дуайер коньяк олиб келгани қаҳвахонага кетди. Рудольф Кейтга қаради. Кейт унинг қаршисида қимир этмай ўтирар, чехраси маъносиз эди. Мексика деҳқон аёлининг ўзгинаси, ўйлади Рудольф, ишларини тугатиб, эрининг даладан қайтишини кутганча улар кулбалари девори ёнидаги офтобшувокда шундай ўтиришади. Кейт кўзларини ерга қадади, унга қарашни истамади, ўзининг оддийгина фикрини гувала девор билан ўраб олди. Рудольф унинг ёмон кўришини чуқур ҳис қилди. Кейтнинг “Клотильда” билан кетишидан олдинги хайрлашув бўсаси ўйинмиди, ё? Ёки Рудольф дил-дилдан самимий бўлгану, кейин Кейт бундан афсус чеккандир?

– Уэсли қалай? – сўради Кейт, ўша-ўша кўзларини кўтармай. – Куёнча менга ҳаммасини айтиб берди.

– Ёмон эмас. Унга бир ҳафтадан кейин Францияни тарк этишига рухсат беришди. Аникроғи, у штатларга йўл олса керак.

– Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. – Унинг овози сокин ва лоқайд эди. – Унга шуниси маъкул. Бу ерда саланглаб юришидан маъно йўқ.

– Шу муштлашуви чакки бўлди-да, – деди Рудольф. – Қандай аҳмоқлик! Бундан нима барака топди, билмайман.

– Балки у отаси билан видолашгандир, – тусмоллаб деди Кейт.

Рудольф айтган сўзлардан ўзи уялиб кетди ва у жимиб қолди. У ўзини бамисоли ўша кунгидек, консулхонадан чиқатуриб кўчанинг ўзида йиғлаб юборгандагидек ҳис этди. Ҳозир юзлари ҳўл эмасми, ишқилиб?

– Сиз уни мендан кўра яхшироқ биласиз, – ниҳоят нидо солди Рудольф ва мавзуни ўзгартиришга қарор қилди. – Сиз ўзингиз қалайсиз? – сўради Рудольф. Кейт жаҳл билан “ҳи!” деб қўйди.

– Ёмон эмас, чидаса бўлади, – жавоб берди Кейт. – Куёнча мени ўзига шерик қилмоқчи.

Балки, улар турмуш қуришар, дилдан ўтказди Рудольф. Уларнинг зуваласи бир жойдан олинган. Иккаласи ҳам биргина аёвсиз мактабдан ўтишган. Кейтни ўзи айтганидек, иккаласи ялақай мағиз бўлар эди.

– Мен сизни кўнғироқ қиларсиз деб ўйлагандим, – ёлғонлади Рудольф. Кейт кўзларини кўтариб, унга қаради.

– Сизни қаердан топишни билар эдим, – бир хил оҳангда деди жувон, – агар сиз билан хайрлашишни истаганимда.

Куёнча коньяк ва яна иккита пастис олиб келди. Уларнинг қадахларга қандай сув қуйишларини ва пастис сарғиш қаймоқрангига киришини томоша қилди.

– Келинг, бу қадахни... – Рудольф беихтиёр қадахни кўтарди. Кейин жимиб қолди, ночор кулиб қўйди. – Йўқ, яхшиси ҳеч нима учун кўтарайлик. – Коньяк ўткир экан, азбаройи томоғи ловулаганидан сал бўлмаса ўкчиб юбораёзди. – Мен сизлар билиб қўйишингиз лозим бўлган бир янгиликни айтмоқчиман... – Худди идора олчоқлари олдида нутқ сўзлаётгандек гапиришни бас қил, танбех берди у ўзига. – Яхшиямки, икковларингизни биргаликда учратиб қолдим... – Хит унга айтган нарсанинг маъносини иложи борица осонроқ тушунтиришга ҳаракат қилди. Улар одоб билан, аммо лоқайд кулоқ солиб турардилар. Рудольф сал бўлмаса: “Наҳотки ўз келажагингиз сизларни қизиқтирмаса?!” деб қичқириб юбораёзди.

– Мен анавиндай... нимайди, бўлишни хоҳламайман... – паст овозда деди Кейт.

– Мерос маъмури, – огоҳлантирди Хит уни, ҳакамлик чеки айнан унга тушишига ишора қилиб.

– Мерос маъмури, – такрорлади Кейт. – Бунақа нарса менинг тушимга ҳам кирмаган. Бундан ташқари, мен Англияга кетмоқчи бўлиб юрибман. Батга. У ерда ойим бор, боламга нафақа олиши мумкин, ишга кирсам, ойим энагалик қилади.

– Қанақа ишга? – сўради Рудольф.

– Мен ресторанда официант эдим, денгиз даъватига “лаббай” дегунимга қадар, – киноя қилди Кейт. – Официантлар ҳар доим керак бўлади.

– Мархумнинг ишлари изга тушганда, – деди Рудольф, – пуллар қолади. Сиз ишлашингиз шарт эмас.

– Унда мен нима қилай? – сўради Кейт. – Кун бўйи телевизор кўраманми? Йўқ, бекорга ялло қилиб юриш кўлимдан келмайди. – У шундай кескин оҳангда гапирдики, гўё Рудольфнинг ўзини ҳам, унинг хотинларини ҳам ана шундай такасалтанглар деб билишига очик-ойдин шама қилди. – Борди-ю, қанақадир пуллар қолгудек бўлса, буни кўп деб билмайман, анави барча адвокатлару бало-баттарлардан кейин мен уларни боламнинг ўқишига тугиб қўяман. Агар болам киз бола бўлса, унинг ўқишига ҳам ҳожат қолмайди, онаси қанақа эди – стол тузатиб, стол йиғар, кема кирхонасида хонимларнинг кўйлагини дазмоллар эди дейишарди.

Кейт билан баҳслашишдан наф йўқ эди.

– Агар сизга бирон нарса керак бўлиб қолса, – энди ҳаммасидан умид узиб, таклиф қилди Рудольф, – марҳамат, менга айтинг.

– Менга ҳеч нарса керак бўлмайди, – деди Кейт, яна кўзларини ерга тикиб қўлларидаги қадахни айлантира туриб.

– Қаёқдан билиб ўтирибсиз, – жавобан деди Рудольф. – Бирдан Америкага боргингиз келиб қолар.

– Мени Америка қизиқтирмайди, – ён бермай деди Кейт. – Америкада менинг устимдан кулишади.

– Уэсли билан кўришиш-чи?

– Эҳтимол, – рози бўлди жувон. – Аммо борди-ю, у мени кўргиси келиб қолса, Америкадан Лондонга ҳар куни самолёт учади.

– Барибир ҳам, – давом этди Рудольф, овозида ялиниш оҳанги сезилиб қолмасликка ҳаракат қилиб, – токи мерос ишлари тугамас экан, сизга, эҳтимол, пул керак бўлар.

– Йўқ, – шарт кесиб деди Кейт. – Менинг жамғармаларим бор. Мен Томни худди аввалгидай менга маош тўлаб туришга мажбур қилгандим, ҳолбуки биз битта тўшакда ётар эдик ва охири турмуш қуришга қарор қилгандик. Мен унга айтар эдим: севги – бу бир нарса, иш – бошқа нарса. Ҳаёт ҳақидаги ўз тушунчасини бу тақлид мағрурона баён қилиб бўлгандан кейин у ниҳоят қадахни кўтарди-да, бир неча қултум ютди.

– Ўзингиз биласиз, – Рудольф жаҳли чиққанини яшира олмади. – Сиз шундай гапираяпсизки, гўё мен сизга қон душманман.

Кейт мексикалик деҳқон аёлга ўхшаб унга маъносиз тикилиб қолди.

– Наҳотки мен сизни ўзимнинг душманим деган хулосага сабаб бўлувчи бирон нима айтган бўлсам? Куёнчани алдаб бўлмайди.

– Мен, нафсиламрини айтганда, у қадар яхши эшитолмадим, – хижолат ичида сўз қотди Дуайер.

– Сиз-чи? – Рудольф Дуайер томон бурилди. – Сизга ҳам пул керакми?

– Мен ҳар доим тежаб ўрганганман, – жавоб берди Дуайер. – Том доим мени хасис ва қурумсоқ деб мазах қиларди. Раҳмат, аммо менинг пулим бор.

Бутунлай мағлуб бўлган Рудольф коньякни охиригача сипқорди.

– Ҳеч бўлмаганда менга манзилларингни беринглар, – илтимос қилди у. – Токи мен сизлар билан доимий алоқада бўлай.

– Уэслининг манзилини шу ерда, бандаргоҳда қолдиринг, – деди Кейт. – Мен ўзим вақт-бевақт хат ёзиб тураман ва унга откриткани юборишади. Унинг укаси ёки синглиси – унга хабар беришим керак-ку.

– Уэслининг қаерда бўлишини мен ҳали билмайман, – деди Рудольф. У хириллаб қолганди. Коньякдан ва манови қайсарлар билан суҳбат учун бор кучини сарфлашга тўғри келганидан унинг томоғи кичишмоқда эди. – Менинг манзилимга ёзинглар, унга хатни беришга ҳаракат қиламан.

Кейт унга узоқ қараб қолди, кейин яна қадахни лабига олиб борди ва бир неча қултум ичди.

– Хотинингиз хатларимни ўқишини хоҳламаган бўлардим, – деди у қадахни столга қўйиб.

– Хотиним менга келган хатларни очмайди, – жавоб берди Рудольф. У энди ўзини базўр тутиб турарди.

– Худога шукур, лоақал шунга қолганда у саришта экан, – жавоб берди Кейт ва кўзлари ваҳшиёна чакнаб кетди. Ёки унга шундай кўриндимикан?

– Мен ёрдам беришга ҳаракат қиламан, холос, – ҳорғин деди Рудольф. – Мен ўзимни шунга масъул деб биламан... – У жимиб қолди, аммо гишт қолипдан кўчган эди.

– Сиздан ғоят миннатдорман, – жавоб берди Кейт, – аммо менинг олдимда ҳеч нимага масъул эмассиз.

– Бу ҳақда гапиришнинг ҳолати йўқ деб ўйлайман, мистер... Руди, – гапга аралашди Дуайер.

– Бўпти, гапирмаймиз. Мен Антибда яна камида бир ҳафта бўламан. Англияга қачон қайтасизлар, Кейт?

Кейт тиззаси устидаги қўйлагини силади.

– Ашқол-дашқолларимни йиғиб бўлгандан кейин.

Рудольф унинг Уэсли “Клотильда”дан олиб чиққан, сунъий чармдан қилинган ягона эски жомадонини эслади. Ашқол-дашқолларини тўплаш учун унга ҳойнаҳой чорак соат кетарди, ундан кўп эмас.

– Сизнингча бунга қанча вақт кетади? – сабр билан такрор сўради Рудольф.

– Айтиш қийин, – жавоб берди Кейт. – Бир ҳафтами. Иккими. Мен биров билан хайрлашмай кетолмайман.

– Аммо менда жилакурса, сизнинг манзилингиз бўлиши керак, – таслим бўлмаётганди Рудольф. – Бирдан нотариусда имзо чекиладиган қандайдир қоғоз чиқиб қолар...

– Қаерда яшашимни Куёнча билади, – жавоб берди Кейт.

– Кейт, – охиста деди Рудольф. – Мен сизнинг дўстингиз бўлмоқчиман.

– Менга вақт беринг, – бошини ирғаб, совуқ жавоб берди жувон.

Ўшанда, “Клотильда”нинг кают-компаниясида жувон шунчаки ҳеч нарсани сезмаган эди, шунинг учун ҳам хайрлашаётган уни ўпиб қўйганди. Шу ҳафта ичида Кейтнинг ҳаммадан кўнгли қолган эди. Аммо бунда Кейтнинг айби нимада?

– Сиз-чи? – Дуайерга юзланди Рудольф. – Антибда қанча вақт бўласиз?

– Буни сиз яхши билишингиз керак, Руди, – жавоб берди Дуайер. – То тепиб ҳайдамагунларича мен “Клотильда”ни тарк этмайман. Яқин кунларда қисмларни олиб келишади, ҳаммаси енгилланади, кейин кема докда кам деганда уч кун туради, албатта унгача суғурта тўлаб юборилса... Биласизми нима: агар савоб иш қилмоқчи бўлсангиз, суғурта пулини олишга ёрдамлашиб юбора олмайсизми, а? Уларга “бўл-бўл” деб турмаса бўлмайди, бўлмаса улар ишни аччиқ ичакдек чўзиб юборадилар. Улар билан сиз мендан кўра яхшироқ гаплашасиз. Шунинг учун агар...

– Суғурта-пуғуртангизни мен бошимга ураманми, – сабр-косаси тўлиб кетди Рудольфнинг. – Ўзингизга сийлов.

– Қуёнчага бунақа қаттиқ гапирманг, – хотиржам деди Кейт. – У шунчаки кемани тартибга келтириб қўймоқчи бўлаяпти, сотганда эски кир тоғорадай кўринмасин.

– Кечирасизлар, – деди Рудольф. – Бу вақт ичида ишларим шунақанги бошимдан ошиб...

– Албатта, албатта, – маъқуллади Кейт. Гап оҳангидан унинг жиддий айтаяптими ё киноя қилаяптими, билиб бўлмасди.

– Мен меҳмонхонага боришим керак, – Рудольф ўрнидан турди. Қанча тўлашим керак?

– Э, нима деяпсиз, қўйсангиз-чи, – шошиб деди Дуайер. – Мен тўлайман.

– Ишлардан сизни вокиф қилиб тураман, – ваъда берди Рудольф.

– Сиздан беҳад миннатдор бўлар эдик, – жавоб берди Дуайер. – Кетишидан олдин мен Уэсли билан кўришмоқчи эдим.

– Унда тайёрагоҳга келишингизга тўғри келади, – деди Рудольф. – Уни тўғри тайёрагоҳга олиб келишади. Қамокхонадан ўша ерга олиб келишадиган полициячилар, – киноя билан деди Дуайер. – Уларни кўлидан осонлик билан чиқиб бўлмайди. Уэслига айтинг, мен тайёрагоҳда бўламан.

– Яхши қолинглар, – хайрлашди Рудольф. – Саломат бўлинглар.

Улар ҳеч нима деб жавоб беришмади, жим ўтиравердилар – қадахлар стол устида турарди, – энди қадахлар сояда қолган эди, чунки куёш қиёмга келиб, кўчани нариги томонидан бино ортига яширинганди. Рудольф уларга қўл силкиб қўйди-да, эртанги рейсга чипта олиб қўйиш учун сайёҳлик агентлиги томон жадал одимлаб кетди. Хотинли эр – улар ростданам турмуш қуришса яхши бўларди. “Менга нима бўлаяпти, ўзи? алам билан ўйлади у пишлокфурушлик дўконлари ва рўзнома киосклари ёнидан ўтиб борар экан. – Ҳаммасининг ғамини ейдиган менда бундай ишонч қаердан пайдо бўлди? Ҳамма-ҳаммасининг-а! Мен итлар пойгасидаги нодон тозига ўхшайман. Ўзимнинг ҳам, бировнинг ҳам, ҳар қандай одамнинг олдида масъулият ҳиссини сезганим ҳамон унинг ортидан ҳалаканинг итидай югуришга тушиб кетаман, бу худди ясама куён ортидан қувлаган ит ҳолига ўхшайди – қувиб етолмаслиги олдиндан аёну, аммо қувлайверади. Ёшлигимда яна қанақа касалликни юктириб олган эканман? Тиниб-тинчимасликми? Кибр-ҳавоми? Атрофдагилардан ёқмай қолишдан кўркувми? Яхшиямки, урушда иштирок этиш насиб қилмаган: мени биринчи куннинг ўзидаёқ ўз аскарларимиз отиб ташлаган бўларди – уларнинг чекинишига ҳалакит берганим учун ёки қамалга тушиб қолган тўп учун ўқ-дори келтиришга журъат қилганим учун. Келаси йилда –

ўзига-ўзи вазифа қилиб қўйди у, – ҳаммаларини биттама-битта ўзидан узоқроқ бадарға қилишни ўрганиши керак бўлади”.

6

Билли Эбботнинг ён дафтаридан

1968

Моника бугун менинг тинкамни куришиб юборди. У француз тилидан инглиз тилига қилинган таржима матнини текширарди ва бирдан кўзларини кўтариб, деди: “Мен ҳозиргина пайкаб қолдимки, инглиз тилида ҳам француз тилида ҳам бошқа кўплаб тилларда ҳам “эга бўлмоқ”, “бўлмоқ”, “бормоқ” ва “ўлмоқ” феълларининг бари нотўғри экан. Улардан фақат “ўлмоқ” феъли оз-моз қоидалар бўйича тусланар экан. Бу шуни билдирадики, инсоният ўзини-ўзи энг асосий омилларда: яшаш, эга бўлиш, ҳаракат, ўлишда ўзини ночор ҳис қилар экан. У фаол иш-ҳаракатларидан бўйин товлашга, қутулишга, ўзини олиб қочишга интиларкан. “Ўлдирмоқ” феълини олиб кўрайлик – феълдайин бир феъл. Бу ерда ҳаммаси равшан ва аниқ. Хўш, сенингча, бунда бирон маъно борми?”

Мен яхши, мен таржимон эмасман, дедим. Аммо унинг маъноси мени ўйлашга мажбур қилди ва мен ярим тунгача ухламадим, ўзим-ўзимнинг тилларга бўлган муносабатим ҳақидаги ўйларга берилиб ётдим.

Меҳмонхонага қайтиб келгач, Рудольф Грехенни барда топди. У коктейл ичар ва теннис либосидаги бир йигит билан гап сотиб ўтирарди. Сўнгги кунларда у кетишга ружу қўйганди, бу унинг учун хос бўлмаган одат эди, ва тўғри келган эркак билан апоқ-чапоқ бўлиб кетаверади, киноя билан ўйлади Рудольф, бу унинг табиати учун жудаям хосу мос эди. Тунда эшикнинг нарёғидан синглизининг номери томон юриб кетаётган одам овози кулоғига чалингани рост эдими? Аммо Ниццани эслаб, у синглизидан хафа бўлишга ҳаққи йўқлигини ҳам ўйлади. Тўғри-да, агар дилхушликлар ёлғизликни унутишга ёрдам берса, бунинг нима айби бор?

– Акам Рудольф Жордахни таништиришимга изн беринг, – деди Грехен, акаси улар ўтирган столга яқинлашаркан. – Бэзил... исми шарифингизни унутибман, жоним.

Ҳайнаҳой, кам деганда уч коктейлни уриб олишган, ўйлади Рудольф, “жоним” деган одамнинг исми шарифини эслолмаслик шундан дарак берарди.

Йигит ўрнидан турди. У узун бўйли, хушқад, актёрга ўхшарди, сочлари ялтиратиб бўялган.

– Берминг, – хиёл эгилиб, ўзини танитди меҳмон. – Синглингиз менга сиз ҳақингизда гапирган эди.

“Берминг, Бэзил Берминг”, ўйлади Рудольф, жавобан бош ирғаб. “Ким экан бу Бэзил Берминг” дегани? Талаффузига қараганда, инглиз бўлиши керак.

– Биз билан бирга ўтирмайсизми? – сўради Бэзил Берминг.

– Фақат бир дақиқа, – бир қадар илтифотсиз деди Рудольф. – Синглим икковимиз баъзи бир нарсаларни гаплашиб олишимиз керак.

– Акам муҳокама деса ўзини томдан ташлайди, – дангалига деди Грехен. – У билан гап талашаман деб овора бўлиб юрманг.

“Йўқ, уч стакан эмас, тўрт стакан коктейль”, бир тўхтамга келди Рудольф.

Официант келди.

– Нима ичасиз, сэр? – таъвозе билан сўради Бэзил Берминг, актёрлар инглиз касаба уюшмаси аъзоси, у шубҳасиз, воситали мактабни тугатганини тушунган ҳолда тил устида кўп ишлаган эди.

– Сиз нима ичаётган бўлсангиз, мен ҳам шуни.

– Худди ўшандан учта, – деди Бэзил Берлинг официантга.

– У мени коктейлга бўқтирмоқчи, – фироқ билан деди Гретхен.

– Кўриб турибман.

– Рудольф – оиласидаги бош ҳушёр, – афтини буриштириб деди Гретхен.

– Кимдир ўшандай бўлиши керак.

– Эй Худойим, ҳозир бошланади, – “ух” тортиб деди Гретхен. – Бэзил...

Шарифингиз нимаиди, жоним?..

У атайлаб шундай қиляпти, ўйлади Рудольф. Менга ўчакишяпти. Мен бугун ҳаммасининг кўзидаман.

– Берминг, – ўшандай таъвозе билан такрорлади йигит.

– Мистер Берминг – актёр, – деди Гретхен. – ўхшашликка қойил қолмай илож йўқ, – хиёл соддалик, хиёл сархушлик билан тан берди у. – Бу ерда, барда, дунёнинг бир чеккасида мутлақо тасодифан учрашиб қолдик ва маълум бўлишича, биз икковимиз ҳам кинода ишлар эканмиз, а? – Йигитнинг ғашига тегиш учун у инглизча йўсинда гапиришга ҳаракат қилар, аммо йигит, афтидан, хафа бўлишни хаёлига ҳам келтирмасди.

– Йўқ-е, ростданми? – инглизнинг овозида ҳайрат бор эди. – Шунақа денг? Бу ёғини ҳеч ўйламаганимни қаранг.

– Ие, бу мактов эмас-ку, ахир! – Гретхен шўхлик билан худди акаси экани эсида йўқдай Рудольфнинг кўлидан туртиб қўйди. – Мен сизларга даҳшатли бир сирни очишим керак, – у Бэзил Бермингга жилмайиб қўйди ва яна бир қултум ичди. – Мен кино юлдузи эмасман.

– Йўғ-е, ишонмайман! – ясама ҳайрат билан деди Берминг.

Тезроқ бу ердан даф бўлишим керак, ўйлади Рудольф, акс ҳолда швецардан ёрдам сўрашимга тўғри келади.

– Ҳа, – давом этди Гретхен, – мен кадр ортидаман. Мен тирноқлар остидаги мотамсаро қизалоқларданман. Ацетат тасмаларига кўмилиб ётаман. Мен монтаж билан шуғулланаман. Мана, сиримни очдим-да қўйдим. Мен оддий хокисор монтажчиман.

– Сиз ўз касбингизни шарафлаяпсиз, – деди Бэзил Берминг.

Бировларнинг хушомадига гувоҳ бўлишдан Яратганнинг ўзи сақласин, кўнглидан ўтказди Рудольф, Гретхен: “Сиз ғоят илтифотлисиз”, деди-да, Бермингнинг қўлини силаб қўйди. Қизик, тўшакда ўзини қандай тутаркин, кўп эркалар билан бўлганмикан ва ҳозир нечтайикин. Сўраса, у айтишдан ҳам тоймайди.

– Гретхен, – мурожаат қилди унга Рудольф, синглиси бошини эгиб, актёрга жудаям мулозимлик билан қараб турганди. – Мен тепага чиқишим ва хотинимга нарсаларни тезроқ йиғиши мумкинлигини айтиб қўйишим керак. Унинг паспорти менда, хойнаҳой у эртагаёқ учиб кетмоқчи. Аммо аввал сен билан гаплашиб олишим керак.

Гретхен афтини буриштирди. Рудольф унга тарсаки тортиб юбораёзди. Бугунги барча воқеалардан сўнг у ўзини базўр тутиб турарди.

– Ичиб қўйинг, жоним, – деди Гретхен Бермингга. – Акам – ишчан одам, гулдан-гулга учадиган меҳнатсевар болари.

– Албатта, албатта. – Актёр ўрнидан турди. – Бориб, кийимларимни алмаштирай. Мен уч партия теннис ўйнадим, агар кийимларимни алмаштирмасам, шамоллаб қолишим турган гап.

– Меҳмондорчилигингиз учун ташаккур, – деди Гретхен.

– Қўйсангиз-чи, нималар деяпсиз!

Дуайер ҳам: “Нималар деяпсиз!” деганди, эслади Рудольф. Бугун ҳамма жудаям одобли бўлиб кетган, алам билан дилидан ўтказди у. Бир мендан бошқа.

– Кечкурун кўришамизми, Гретхен? Кечлик овқатда? – сўради Берминг; найнов, аммо оёқлари ингичка ва томирдор, ичида айтди Рудольф. Яхшиси уни теннис хонасида кўрганим маъкул, қасоскорона ўйлади у.

– Эҳтимол, – жавоб берди Гретхен.

– Сиз билан танишганимдан хурсандман, сэр, – Рудольф бир нима деб минғирлади. Бамисоли, бир оёғини гир тортиб кетаётган қариядек уни “сэр” деб агар эканми, айнан шу ёшда жоиз бўлгани каби ўзининг баджаҳл тутишга йўл қўйиб берса бўлади.

Ака ва сингил дик-дик сакраб, жадал одимлар билан паркетдан юриб ўтаётган актёр ортидан қараб қолди.

– Эй Худо, Гретхен, – шикоятмуз деди Рудольф, актёр кўздан ғойиб бўлгач, – бунақа одамларни қаердан топасан-а?

– Йилнинг мана шу фаслида танлашга кўпда ҳожат қолмайди, – деди Гретхен. – Қўлга илинганига шукур қил. Хўш, қанақа кўнгилсизликни менга айтиш учун бетоқат бўлаётувдинг? – Рудольф қарасаки, у ҳечам ширакайф эмас.

– Инид борасида, – жавоб берди ака – Сен эртага Жин ва Инид билан бирга учиб кетсангизлар демокчийдим, унга қараб турармидинг. Ёки тўғрироғи, ҳар иккаласига ҳам.

– Эй Худо, – “ух” тортиб юборди Гретхен.

– Қизимни Жинга ишоналмайман, – тунд ҳолда давом этди Рудольф.

– Сен ўзинг учмайсанми?

– Йўқ. Менинг ҳали ишларим кўп. Сизлар Нью-Йоркка етиб келганларингизда улар билан бирга менинг хонадонимда туринглар демокчи эдим.

– Худо хайрингизни берсин, Руди, – ёлворди Гретхен, – мен энагалик қиладиган ёшда бўлсам ҳам гўргайди.

– Сенга шунча яхшиликлар қилганимдан кейин ҳам... – жаҳли чикди Рудольфнинг.

Қўпол сўз айтиб юборай деб Гретхен бошни орқага ташлади ва кўзларини юмди.

– Мен учун қилган яхшиликларингизни ҳар куни миннат қилавермасанг бўларди, – кўзларини очмай, тишлари орасидан деди Гретхен.

– Ҳар куни? – синглисига қарата деди Рудольф, – буни охирги марта сенга қачон айтгандим?

– Овоз чиқариб айтишинг шартмас, акажонгинам. – У кўзларини очиб, қаддини ростлади. – Бўпти, жанжал қилмайлик. – У ўрнидан турди. – Энагаликка розиман. Ҳарҳолда қотиллик ўз оиласи бағрида эмас, балки фақат рўзномаларда содир бўладиган жойга қайтиб боришдан хурсандман. Самолёт қачон учади?

– Ўн биру ўттизда. Сенинг чиптанг менда.

– Ҳаммасини ўйлаб қўйгандирсан?

– Ҳа. Ҳаммасини.

– Сен бўлмаганингда мен нима ҳам қила олар эдим, акажонгинам. – У жилмайди, бироқ Рудольф унинг зўраки жилмаганини кўрди. – Ярашми?

– Яраш, – жавоб берди Рудольф.

Лифтга бораверишда у калитни олгани портъе олдида тўхтади.

– Сиз йўғингизда, мистер Жордах, – деди портъе, – бир хоним кирди ва сиз учун хат қолдирди.

Портъе унга калит билан хатни тутқазди. Хатнинг устида унга таниш бўлиб кўринган аёллар ёзуви билан Рудольфнинг фақат исми қайд этилган эди. Лифтда у хатини йиртиб очди-да, ичидан бир варақ қоғоз олди.

Хат Жаннадан эди.

“Меҳрибон америкалигим!

Илтимос, менга қўнғироқ қилма. Сен, ҳойнаҳой, негалигини билсанг керак. Иложим бўлган заҳоти мен ўзим сенга қўнғироқ қиламан. Бир ҳафтадан кейин. Ёки икки ҳафтадан кейин. Шундай бўлиши ҳам мумкин-ки, Парижда урушдан бутунлай воз кечишади. Умид қиламанки, Антибда вақтинги кувноқ ўтказасан ва қайтишга шошилмайсан. Сенсиз мен жуда зерикаман. Борди-ю, менга жуда хат ёзгинг келса, Ниццадаги Бош почтаamt идорасига ёз. Умид қиламанки, хатда хатолар йўқ.

Рулда эҳтиёт бўл.

Жанна”.

Рудольф хатни ғижимлади ва чўнтагига тикди, лифтдан чиқиб, номер эшиги олдига борди ва кулф тешигига калит солди.

Жин дераза олдида туриб, денгизни томоша қиларди. Рудольф кириб келганида у қайрилиб қарамади. Ёзлик бўз қўйлақда унинг ёш ва келишган қад-қомати оқшом осмони узра қора кўланка бўлиб кўринар эди. У Рудольфга университет балларида рақс тушадиган коллеж қизларини эслатиб юборди, у ерда Рудольф пул ишлаш учун оркестрда труба чаларди. Бўсағада тик турган ва ҳимоясиз ёшликнинг бу рўёсини кўрганча Рудольф раҳму шафқатнинг талаб этилмаган, кераксиз жунбушини ҳис этди.

– Хайрли кеч, Жин, – деди у ва хотини томон одимлади.

Жин аста унга ўғирилди. Рудольф унинг елкасига тушган майин сочи орасталанигини, юзи упа-элик қилинганини пайқади. Қачонлардир бўлиши аниқ катта ёшдаги аёлдан ном-нишон йўқ эди.

– Хайрли кеч, – ғамгин жавоб берди Жин. Унинг овози ҳам одатдагидек чиқарди; дарвоқе йўқ – одатда ичкилик, ғазаб ёки ич-этини ейиш туфайли хириллаб эшитиларди.

– Мана, марҳамат, – у хотинига паспортини берди. – Бугун буни адвокатга қайтаришибди.

– Раҳмат, – деди жувон.

– Мен эртанги самолётга чипталар олдим. Учишинг мумкин.

– Раҳмат, – яна миннатдорлик билдирди Жин. – Сен-чи?

– Мен бу ерда яна камида бир ҳафта бўламан.

Жувон бош ирғади, паспортни очди, ўзининг фотосуратига қаради ва ғамгин бош чайқаб, паспортини столга ташлади.

– Камида бир ҳафта, – такрорлади Жин. – Сен, ҳойнаҳой чарчагандирсан.

– Ҳечкиси йўқ.

Рудольф оромкурсига чўкди. Фақат энди у ҳақиқий чарчокни ҳис этди. Уйқусини мазаси бўлмай, тун ярмида ёмон тушлардан уйғониб кетарди.

– Инид қандай? – сўради Рудольф.

– Ёмон эмас, – жавоб берди Жин. – Бугун мен уни Жуан-де-Пэнга олиб бордим ва унга болалар ичкўйлаги олдим. Кийим шунчалик ярашдики, ойна олдидан кетмайди. У ҳозир энагаси билан овқатланаяпти.

– Хайрли тун тилагани мен сал туриб кираман, – деди Рудольф. У ёка тугмасини ечди, галстугини ёйиб юборди. – Гретхен сизлар билан учиб кетади, – деди Рудольф.

– Бу унчалик шарт ҳам эмасди, – йўлига айтиб қўйди Жин. – У шу ерда қолишни истаган бўлса ҳам керак. Об-ҳавога гап йўқ, уни пляждан бир хушсурат йигит кузатиб қўяётганини кўргандим.

– У тезроқ Нью-Йоркка учиб кетиши керак, – деди Рудольф. – Мен ундан сен ва Инид билан тура туришини илтимос қилдим, то миссис Жонсон Сент-Луисдан қайтгунича.

– У биз билан туrolмаса керак, – эътироз билдирди Жин. – Инидга ўзим ҳам қараб тура олардим. Бошқа қиладиган ишим ҳам йўқ-ку. – Яна жимлик чўкди, бу ҳам кўнгил учунми ёки пўписами?

– Менимча, ёнингда Гретхен бўлгани яхши, – эҳтиёткорлик билан деди Рудольф.

– Ўзинг биласан. Лекин бир ҳафтагача ичмаслигим мумкинлиги ҳам сенга аён.

– Биламан, – тасдиқлади Рудольф. – Аммо айтадилар-ку, ўзини асраганни Худо асрайди, деб.

– Мен ўзимни ўйлаб айтаётувдим, – яна хотиржам, адоватсиз оҳангда деди хотини. – Бошимизга тушган кўргиликларни назарда тутгандим.

– Бошимизга тушган мусибатларни ўйлаб дийдиё қилиб юраверамизми? – сўради Рудольф. Унинг олдиндан тайёрлаб қўйилган нутқларни тинглашга тоқати йўқ эди.

– Мен ўзимни ўйлаб айтгандим, – равон, очикчасига, холисонилло такрорлади жувон. – Сенинг толеингни деб ва Иниднинг толеини деб биз ажрашишимиз керак.

Ниҳоят-е, дилидан ўтказди Рудольф. Яхшиямки, бу гапни биринчи бўлиб айтмади.

– Бу суҳбатни сал кейинроқ қолдира турсак, нима дейсан? – эркалаган оҳангда сўради Рудольф.

– Ихтиёринг. Менинг сенга фойдам тегиши амримахол. Унга ҳам. Мен сенга ортиқ керак эмасман... – Жин қўлини кўтарди, ҳолбуки Рудольф унинг гапини бўлишни ҳаёлига ҳам келтирмаганди. – Менинг хобгоҳимга кадам қўйганингга бир йилдан ошиб кетди. Илтимос, тан ол.

– Бунақаси етти ухлаб тушимга кирмаган, – деди Рудольф.

– Сен пахтадан ҳам оппоқсан, жонгинам, – деди Жин. – Ўзи кўп йиллардан бери кўзингга тикандай қадаламан. Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганида, аллақачон мени ташлаб кетарди. Ҳеч ким уни нотўғри қилибсан демасди. – Жувон лабини буриб жилмайиб қўйди.

– Балки, Америкага қайтгунимизча сабр қилармиз... – деб гап бошлаган эди, шу заҳоти ўзини елкасидан оғир юк тушгандай ҳис этди.

– Мен бугунги ишни эртага қолдирмасак дегандим, – эътироз билдирди Жин, у қадар кескин кетмаган ҳолда. – Мен ўзимиз ҳақимизда кун бўйи

ўйладим, бир ҳафтадан ошдики, ичкиликдан бир томчи оғзимга олганим йўк, шу боис ҳеч қачон ҳозиргидек эс-хушим жойида, хотирам мустаҳкам бўлган эмас. Наҳотки нима ҳақда ўйлашимга тирноқча қизикмасанг?

– Айтганингга кейин пушаймон қилиб юрмасанг дейман.

– Пушаймон эмиш! – худди эрини ўзидан нари ҳайдагандек Жин кўлини кескин силкиди. – Мен айтганларимдан ҳар доим пушаймон еб келганман. Қилган ишларимдан ҳам. Яхшилаб кулоқ сол, азизам. Мен ичкиликбозман. Мен ўзимдан нафратланаман, аммо мен пиянистаман ва шундай бўлиб қоламан. Буни тузатиб бўлмайди, – деди бедаво.

– Шу пайтгача ўзимиз ҳам бепарво бўлиб келдик, – деди эр. – Сен бўлган муассасаларда, афтидан, сенга дурустроқ қарашмаган. Шундай бошқа клиникалар борки...

– Америкада мени ҳар қанақа клиникага юборишинг мумкин, – деди хотин. – Ҳар қандай руҳий касаллик шифокори тушларимни кавлаб кўрсин. Керак бўлса, менга кўрганимда қайт қилиб юборадиган антабусни ҳам беришсин. Барибир ичавераман. Шаллақи хотиндай сенга бакиравераман, шармандангни чиқаравераман... Эсингдадир буни қандай уддалаганим, кўп марталаб... Кечирим сўрайман-да, яна ўшандай қилавераман, билан рулга ўтираман-да, қизимнинг ҳаётини хавф остига қўйиб, бошқа ҳеч нарсани ўйламай, фақат шиша кидираман, бир ажойиб кунда ўлиб кетгунимча шундай қилавераман. Қани эди ўша кун тезроқ кела қолса, чунки мен ўз жонимга қасд қилишга ҳам ярамайман, шунинг учун ҳам ўзимни ёмон кўриб кетаман...

– Илтимос, Жин, ундай дема, – деди эр. У ўрнидан турди-да, хотинининг олдида борди, бироқ худди тегиб кетишидан кўрққандай, хотини орқага тисарилди.

– Ҳозир кайфим йўк, – деди у, – бир ҳафтадан кўпроқ бўлди – ичмаяпман, шу боис, кел, бу ажойиб, тасодикий пайтдан фойдаланиб қолайлик, кўзимизни катта очиб қарайлик ва бутун дунёни танг қолдириб, оқилона хулосалар чиқарайлик. Мен аллақайларга, масалан, Мексикага бадарға бўлай, кўздан йўқолай. Анча олис-а? Испаниягами? Биласан-ку, испанча гапиришни қотириб қўяман. Швейцариягами. У ерда менга айтишдики, ғаройиб шифохоналар бор экан, икки-уч ой ичида сизни онадан қайта туғилгандай қилиб қўйишар экан.

– Яхши, – рози бўлди эр. – Вақти-вақти билан икки-уч ойга кетиб тур. Биз ажрашамизми, йўқми, бундан қатъи назар.

– Мен ўзимни ишлашга қодирдай қилиб кўрсатишга уринмайман. – Битта фикрга маҳкам ёпишиб олган одамнинг бир маромдаги овозини ҳеч нарсга тўхтата олмасди. – Тўғри, марҳум дадажоним туфайли еганим олдинда, емаганим кетимда, ҳатто исрофгарчилик билан яшашим ҳам мумкин. Фақат маблағни Иниднинг номига ўтказишга ва васийликни расмийлаштиришга ёрдам бер, чунки бирдан мен ичиб қўйишим мумкин ёки аллақандай хушрўй итальян йигити учраб қолар-да, мени алдаб-авраб, бисотимдаги бор маблағимни олиб қўяр. Сен азбаройи мени ёмон кўрганинг ва битта ўзимни бу қоронғи ва хатарли дунёда сарсон бўлиб юришим учун қўйиб юборганингда дарғазаб бўлмаслигинг учун мен биронта кўхликкина, кучга тўлган ёш аёлни топаман-да, уни ўзимга улфат қилиб оламан, бўкиб ичиб, ўзимни билмай қолган пайтларимда ёнимда бўлади... Ёки керак бўлганда менга эркак ҳам топиб берар...

– Жим бўл, етар! Етар! – унинг гапини бўлди эр.

– Жахлинг чикмасин, жонгинам, – кулди аёл. – Ҳақиқат шундан иборатки, азизам, мен ҳаётдан чарчадим. Ҳатто конфедератлар қўшини аскарлари ҳам пировард-оқибатда таслим бўлди. Мен энди ўйин қилолмайман. Пичоқ бориб суякка қадалди. Кўриб турибсанки, мен унча-мунча нарсаларни хотирлайман. Адойи тамом бўлганман. Ортиқ курашолмайман. Сен билан, ичкилик билан, айбдорлик ҳисси ва никоҳимиз гуноҳи билан курашолмайман, токи бу сўз ҳар иккимиз учун ҳеч қандай маънога эга бўлмай қўя қолсин. Ҳар замон-ҳар замонда, мен яхши ҳолатда бўлганимда улфатим ҳамроҳлигида Индини кўргани бораман. Бунда сен иштирок этишинг шарт эмас. Бугун, илтимос, ҳеч нарса дема, аммо эрталаб, ишни самолётга ўтказганимда нима таклиф қилганимни эсла ва менинг тарки дунёчилигим билан фахрлан. Фикримдан қайтиб қолмасимдан олдин гапимга кўн, акс ҳолда бир умрга бўйнингга тошдай осилиб ўтаман.

– Менга қара, – гап бошлади эр, – кетишингда бу қайғули муҳитдан чиқиб оласан, сен...

– Орамиздаги гап-сўзлар билан сенинг ҳаётингни ҳам расвосини чиқардик, – давом этди хотин. – Ахир сен ёшармаяпсан-ку. Сен камин олдида ўтиришинг ва яна эллик йил оловга қарашинг керак эмас, ҳаракат қилишинг керак. Бугунги кунга раҳмат де. Менинг таклифимни рад этма. Унинг қанча вақтгача кучини сақлаб қолиши номаълум. Ҳозир эса, мен билиб турибман, кунинг узок ва оғир ўтди, соқолингни олмоқчисан, иссиқ душда ювинмоқчисан, кийим алмаштирмоқчисан, мартини ичиб, кечлик овқат емоқчисан. Ювиниб олгунингча мен мартини буюриб қўяман. Қўркма, Нью-Йоркка етмагунимча бир томчи ҳам ичмайман. Вужудимда мўъжизавий ирода кучи хуруж қилиб туради. Кейин эса, марҳамат, мени кечки овқатга таклиф қил. Биз икковимиз бўламиз, фақат сен ва мен, ҳар хил нарсалар тўғрисида гаплашамиз, масалан, бундан кейин сен қандай яшайсан, Инид қаерда ўқиши керак, охир-оқибатда сен қанақа хотинга уйланишинг керак, бу ерда, Ложувард соҳилда сен ким билан ухлайсан. Вақт алламаҳал бўлиб, икковимиз ҳам чарчаганимиздан биз ўзимизнинг ажойиб, ҳаддан ташқари қиммат хонамизга қайтамиз ва менинг тўшагимда сен билан ётишимга ижозат бергайсан, чунки мен эртага Америкага учиб кетаяпман, сен эса об-ҳаво бузилгунга қадар бу ерда мен чувалаштирган чигалларни ёзиш билан банд бўласан.

Рудольф ўрнидан турди, хотинининг олдига борди ва уни кучоқлади. Хотинининг бадани титрар эди. Унинг юзи ловулар, бамисоли безгак тутгандай бир аҳволда эди.

– Мени кечир, – шивирлади у ва юзини эрининг кўксига босиб, қўллари билан кучоқлади. – Ҳойнаҳой, бу гапларни сенга анча олдин айтишим керак эди... балки тўйимиздан олдинми... менимча, ўшанда мен бутунлай бошқача эдим.

– Жим-м, – ноилож шивирлади Рудольф. – Уйга борганимда, мени айтди дерсан, ҳаммаси бошқача бўлади.

– Мен уйга кетганимда, – жавоб берди хотин, – фақат бир нарса ўзгаради. Мен бир кунга катта бўлиб қоламан. – У эрининг қўлидан сирғалиб чиқди-да, базўр жилмайди. – Нега энди қувончни ҳис қилмаслигимиз керак экан. Энди эса душга бор. Чўмилиб чиққанимда менинг булбулигўёлигим би-

роз тинган бўлади, столда эса ҳамма нарса тартиб билан туради. Сенга улфат бўламан, аммо мен фақат кока-кола ичаман.

Душда чўмилаётганида Рудольф йиғлаб олди. Уларнинг биргаликдаги ҳаётининг қайсидир палласида, афтидан, Жинни кутқариб қолса бўларди. Аммо у ҳаддан ташқари банд эди, бошқа ишлар туфайли бош қашишга кўли тегмасди, халоскорлик йўли ҳали очик бўлганида бу паллани илғаб олиш ва ёрдамга етиб келишга унинг бандлиги халақит берди.

Нима учундир сувнинг тушиши уни кийнаб юборди. У ё жуда иссик бўлиб кетар, гоҳ муздай бўлиб қоларди.

Рудольф душдан чиқди, пахмоқ сочик билан артинди, ўзини катта тошойнага солиб қарар экан, ёрига бевафоликда айбдор бўлган вужудининг мушакдор бўлганидан уялиб кетди.

У шошмай кийинди. Қимматбаҳо, ажойиб тикилган кийим баданига ёқимли тегарди. Бадан учун бундан ортиқ ҳаловат бормикан! Унинг нафис кўйлаги, юмшоқ кашмири пайпоғи обдон дазмолланган, фланел шими, ялтираб артилган туфлиси ва лоппа-лойиқ қилиб тикилган йўл-йўл пиджагини кийди. Энди Гретхен уни яқинда аёл билан ётган деб айтолмасди.

Рудольф меҳмонлар бўлмасига кириб келганида мартини каравот ёнидаги столда муҳайё эди, Жин эса Антиб ярим оролида ғарб сари кетган турфа рангдаги шуълалар аро димокни қитикловчи хушбўйликлар олдида турарди. Фақат миттигина чироқ милтилларди. Жин кўлида кока-колали бокал ушлаб олганди. У эрининг қадам товушларини эшитиб ўгирилиб қаради.

– Сен душдалигингда Гретхен кўнғироқ қилди. Мен ўзимиз овқатланмоқчимиз деб жавоб бердим. Қарши эмасмисан?

– Йўк, албатта.

– Уни қандайдир шериги таклиф қилганмиш. Гапининг оҳангидан шуни англадим.

– Мен ўша шеригини кўрдим, – жавобан деди Рудольф.

– Қани бўлмаса... – Жин стаканни кўтарди. – Нима учун ичамиз? – Жин жилмайди. Хонадаги ғира-ширада у чиройли ва ёш кўринарди. – Айтайлик, ажрашиш учун! – Шундай дея у бокалдаги ичимликни охиригача сипқорди.

Рудольф қадахни стол устига қўйди.

– Мен сал туриб ичаман, – деди у. – Бориб Инидга яхши ётиб тур деб кўяй.

– Боракол, – жавобан деди Жин. – Биласанми, менимча, фаранг оқсочининг маошига озгина кўшмаса бўлмайди. У шунақанги меҳрибон ва сабрлики, Инидга ҳар томонлама яхши қараяпти.

– Бирга кирайлик бўлмаса?

– Йўк, – жавоб берди Жин. – Шу башарам билан қизимга қандай кўринаман?

– Бораману қайтаман.

– Шошилмасанг ҳам бўлаверади, – жавобан деди Жин. – Олдимизда бутун тун турибди.

Йўл-йўл ичкийимдаги Инид овқатланиб бўлаёзган эди. Рудольфнинг кириб келганини кўриб, қизалоқ жилмайди. Энага инглизча гапиришни билмаса-да, шунга қарамай улар, афтидан, бир-бирини жуда яхши тушунар эди. Инид ўқий бошлагандан кейин бу салоҳият йўқолади, алам би-

лан ўйлади Рудольф. У қизалоқнинг бошидан ўпиб қўйди, энага билан саломлашди.

– Бунақа қўйлақда ўтирганимиз учун айбга буюрмайсиз, жаноб. Инид чўмилиб олган, аммо пиджагини кийишни хоҳламади. У бугун мана шу қўйлақда ухлайман деди. Сиз ҳам бунга йўқ демассиз? Мен ҳам майли дея қолдим...

– Розиман, розиман. – Энага қаерда ён беришни яхши билади. – Қайтанга яхши ухлайди шунда. – Кейин у эрталаб қизалоқнинг буюмларини яхшилаб тахлаб қўйишни буюрди, чунки у Нью-Йоркка учиб кетади. Унгача бу ердаги ишларимни бир ёқлик қиламан-да, ҳатто корсикалик французлар билан гап сота оладиган даражада француз тилини ўрганиб оламан. Начора, бир ёмоннинг бир яхшиси бор, дейдилар-ку.

– *Ricu, monsieur*¹, – жавоб берди энага.

Рудольф қизига диққат билан разм солди. Қизи кап-катта бўлиб қолибди, соғлом, кувнок. Куёшда юрганида юзларига қизиллик югуради. Нима ҳам дердик, яна бир яхшилик аломати. Ҳарҳолда саёҳатимиздан кимдир фойда кўраяпти-ку. Инид худди бу ҳам бир ўйиндек, овқатни шапир-шупур туширарди, кейин бирдан энаганинг қўлидан тутди ва Рудольф Нью-Йоркка келгач, миссис Жонсон билан ҳисоб-китоб қилишни дилига туғиб қўйди. Миссис Жонсон ҳар жиҳатдан яхши аёл, аммо ёши эллиқдан ошгани боис ўйинларга хуши йўқроқ эди.

Рудольф қизининг бошидан яна бир ўпиб қўйди-да, хиёл эгилди. Инид: “Яхши ётиб тулинг, дадажон”, деди-да, сули бўтқаси юқини қолдириб, Рудольфнинг юзидан чўлпиллатиб ўпди. Иниддан совун ҳиди анқиди: ёнида энага бўлмаганида у қизини стулдан оларди-да, маҳкам бағрига босарди.

– Яхши ётиб тур, денгизчи болажоним, яхши тушлар кўр, – деди у бунинг ўрнига ва хонадан чиқиб кетди.

Кечлик овқат қулинг ўргулсин бўлибди, денгиз узра ой пирпиарди, ресторан деярли хувуллаб ётарди ва официантлар завқ билан уларнинг столи атрофида парвона бўлишарди. Жин эридан буюрилган бир шиша мусаллас устига – фақат ўзи учун – яна бир шиша қўшишни талаб ётарди ва эри бунга рози бўларди. Бу уларнинг гаплашадиган гаплари кўплигидан далолат берарди, булар бари кувнок ва енгил мавзудаги нарсалар бўлганидан суҳбат равон, тинч кечди, нокулай жимиб қолишлар ҳам бўлмади. Жин ликопчага эгилганида, Рудольф унинг майин сочларига ҳаваси келиб, ичида ўйлади: “Бизлар резина зотиданмиз, ўз қиёфамиздан чўзилиб чиқамиз, кейин эса – яна ўшандай, аввалги ҳолатимизга қайтамиз, бутунлай бўлмаса ҳам – қарийб”.

Қоп-қора денгизга қараган, олислардан кўзга элас-элас чалинувчи оролчаларга томон тикилганча катта дераза олдида ўтириб, улар шошилмай қаҳва хўплар эдилар. Улар бир-бирига (бунга Рудольф шубҳа қилмасди) ғоят меҳрибон ва иноқ кўринардилар.

Кейин улар аста меҳмонхона томон юриб кетдилар ва хоналари олдига келгач, Жин деди:

– Ёт, жоним. Мен ҳозир келаман.

Рудольф ечиниб, қоронғида уни кутарди. Эшик аста очилди, шитирлаш эшитилди. Жин халатини ечгач, эрининг ёнига келиб ётди. Рудольф

¹ Яхши, мсье (франц.).

уни кучоклади, хотинининг бадани иссиққина эди, у титрамаётганди. Улар ҳаракатсиз ётардилар, қачон кўзлари илинганини билмай қолишди.

Иўлакнинг тўридаги хонада эса Гретхен ўзини қўйишга жой тополмай тўлғонарди. У бир ўзи ухларди – кечки овқат тўйимли, мусаллас тўкин бўлганди. Танобийдаги қарийб энг хушрўй йигит эътиборли эди, кейин астойдил ундашга ўтди. Гретхен сал бўлмаса “ҳа” деб юбораёзди. Аммо барибир ҳам “ҳа” демади. Уйкуга кетиш олдидан: ҳар нарсани алжиравермагин, шайтонвачча акажоним. “Ҳа, сен унақаларни жуда тез топасан”, дегандинг-а? – ҳозир мен бир ўзим бўлмаслигим аниқ эди, дея ўйлади у.

7

Билли Эбботнинг ён дафтарида

1968

“Тайм” журнали Европа нашрининг янги сонига тасодифан дуч келдим. Бирдан “Жиноят” бўлимида Жордахлар ҳақидаги мақола кўзимга ташланди – хонадонимиз борасидаги унча ёқимли бўлмаган ҳикоя ва яланғоч аёлниинг фотосурати. Талончилик, қотиллик ва шармандалик ҳақидаги қисқа, аммо таъсирчан тафсилотлар.

Мен бу мақолани қирқиб олдим-да, ўзимнинг қайдларимга тиркаб қўйдим. Агар Худо лойиқ кўрган бўлса, у зуриёдларимга уларнинг шажарасига қисқача далилий изоҳ бўлиб хусумат қилади.

Ўз вақтида Гретхендан кўчиб келиб қолган ва кейинчалик Гудзондаги мўъжазгина шаҳарда яшовчи, ўз жонига қасд қилган новвойнинг учала боласини, сизнингча, қаерда учратиш мумкин? Фараз қилинги, Ривьера яқинидаги яхтада учратасиз. Яқинда Антиб бандаргоҳдаги Томас Жордах ўлдирилгандан кейин ўтмишда ўрта вазндаги боксчи сифатида яхши танилган Томми Жордан, франция жиной ишлар полицияси досъесидан яна бир қанча исми-шарифлар қалқиб чиқди: Рудольф Жордах, Томнинг акаси, миллионер, Унтби шаҳрининг айбсиз мэри, Нью-Йорк штати, Жордахнинг ўғли – Уэсли; Жин Прескотт Жордах, Рудольфнинг хотини ва Ўрта Ғарбдаги Прескоттлар фармацевтика сулоласи меросхўри, Гретхен Берк, иккала Жордахнинг опа-синглиси ва театр ҳамда кино режиссёри Комен Беркнинг беваси.

Антиб манбалари маълумотларига кўра Жордах ўз тўйидан кейин кўп ўтмай, Каннинг ғоят шубҳали тунги баридан ўзининг ширакайф қаллиғини бандаргоҳ безориси панжасидан юлиб олгандан сўнг муштлашувда ҳалок бўлган.

Муҳташам “Дю Кап” меҳмонхонасида яшайдиган Жин Жордахнинг сўзларига қараганда, унга ичгани барга кирганида ҳужум қилишган. Шу ерда пайдо бўлган Жордах қаллиғига тегажқлик қилган одамни ўласи қилиб дўппослаган. Эртаси куни Жордах ўзининг яхтасида ўлдирилган эди.

Франция полицияси вакиллариининг айтишича, уларда шубҳа остига олинган қатор шахслар рўйхати мавжуд экан.

Бахтимга, мақолада мен ҳақимда бир оғиз ҳам сўз йўқ. Шу боис таниқли режиссёр ва Эббот шарифли ҳеч нимада ном чиқаролмаган рек-

лама тўқийдиганнинг собиқ хотини миссис Брек билан қариндошлигини биров билишига ҳечам кўзим етмайди. Албатта, Моника билиб олар эди, чунки онаси ҳақида унга кўп нарсаларни сўзлаб берганман, аммо бахтимга Моника “Тайм”ни ўқимайди-да. Бу журнал, унинг фикрича, фақат омма дилхушлиги учунгина мўлжалланган бўлиб, унда ҳақиқатдан номнишон йўк.

Гоҳо мен ўйлаб қоламан: журналист бўлишга бир уриниб кўрсаммикан? Мен қизиқувчан актёрман, бу эса журналист учун ғоят аҳамиятли бўлган жиҳатдир.

Моника уйда йўк. Столда эса хатча ётибди. У бир неча кун бўлмайди. Мониканинг фикрича, эркаклардан кўра аёлларга кўп нарса қилиш жоиз саналади.

Мен уни ҳалитдан соғина бошладим.

Юкларни уларга деб портъе буюртма берган лимузинга кўчириб ўтказишди. Гретхен, Жин ва Инид орқа ўриндиққа жойлашишди. Иниднинг кўзлари жикқа ёш эди, чунки у яқинда француз энагаси билан хайрлашиши керак. Рудольф чипталар жойидами-йўқлигини учинчи марта текширди ва хайдовчи унга олдинги эшикни катта қилиб очди, аммо шу тоб меҳмонхона эшиги олдида бир машина келиб тўхтади. Машинадан ўрта бўй, тўладан келган, эгни афтодаҳол, сочларига оқ оралаган бир аёл, рулдан эса семиз микти одам тушиб келди.

– Сиз Рудольф Жордахмисиз? – сўради аёл у томон йўналиб.

– Ҳа. – Аёлнинг қандайдир танишлиги бор эди.

– Сен, ҳойнаҳой, мени эслолмасанг керак, – деди аёл. У семиз микти одамга ўгирилди.

– Айтгандим-ку сенга, мени эсламайди деб.

– Ҳа, айниқса биз, – тасдиқлади эркак.

– Мен эса сени эслайман, – деди аёл Рудольфга. – Жуда яхши эслайман. Мен Томнинг хотиниман, Уэслининг онаси. Мен ўғлимга келган эдим. – У қўлида осилиб турган каттакон сумкага эгилди-да, ундан “Тайм”нинг бир нусхасини чиқарди ва уни Рудольфнинг бурни тагида силкитди.

– Э Худойим! – “ух” тортиб юборди Рудольф. У журналист ва телексни бутунлай эсидан чиқариб юборган эди. Журналист эса, афтидан, унутиб юбормаганди уни. Бечора Уэсли, унинг исми бир ҳафтадирки, миллионлар мулкига айланди ва яна кўп йиллар қаерда бўлмасин, унга қизиқиш билан қарайдилар ва “Кечирасиз, сиз ҳов ўша фалончимисиз?” деб сўрашади.

– Бир қарай-чи, нима деб ёзилибди, – журналга қўлини чўзди Рудольф. Журналист Уэсли камоққа тушганидан олдин келганди, аммо, ўз-ўзидан равшан, ўз ҳикоясини охиригача етказмагунча тиниб-тинчимасди. Уэслининг мия чайқалиши билан касалхонада ётган акамиз билан муштлашувини “Тайм” қанақа рангу бўёқларда тасвирлашини кўз олдида келтириб, ковоғини уйди.

Тереза тисарилиб, журнални орқасига яширди.

– Бориб, журнални ўзинг сотиб ол, – деди у. – Бу ерда нималар деб ёзишганига қараб, гап нимадалигини ўзинг билиб олаверасан. Сен ва сенинг эшакмия еган яланғоч хотининг.

Э, Худо улар эски фотосуратни кавлаб топишибди-да! Борди-ю, бир ажойиб кунда ер куррасидаги барча рўзномалар архивлари куйиб кулга айланганида борми, инсоният учун бу энг бахтли воқеа бўларди!

– Бу ерда ҳаммаси ёзилган, – ичиқоралик билан деди Тереза. – Бу гал собиқ эргинамни пул ёрдамида қўллашнинг уддасидан чиқолмадингми, а? Ниҳоят, у қилиғидан топди!

– Кечирасиз, Тереза, – деди Рудольф. Томнинг унга қандай уйланиши мумкинлигига сира ақли бовар қилмаётганди. Ҳойнаҳой, никоҳдан ўтиш пайтида у ё гирт маст бўлган, ёки наша чекиб олган. Рудольф уни уч йил муқаддам Хитнинг идорасида охирги марта кўрганида – хотини Ринога бориши ва ажралиши учун унга пул берганида унинг сочи сариқ бўлиб, йигирма фунт енгилроқ эди. Аммо ўшанда ҳам ҳозиргидан бироз қари кўринарди. – Кечиринг, ростдан танимадим. Ўзгариб кетибсиз.

– Шунақа-да, танимайсиз-да. – Аёл ичиқоралигини яширмаётганди. – Эрим билан таниш – мистер Крейлер.

– Салом, мистер Крейлер.

Жавобан эркак нимадир деб ғудраниб қўйди.

– Ўғлим қани? – кескин овозда сўради Тереза.

– Руди, – чақирди уни машинадан Гретхен, – кеч қолишимиз мумкин. – Акасининг бу одамлар билан суҳбатини у эшитмаганди.

Субҳидам анча салқин бўлса ҳам Рудольф қизиб кетмоқда эди.

– Кечиринг мени, миссис Крейлер, – деди у, – биз тайёрагоҳга шошилаётган эдик...

– Жуфтақни ростлаб қоламан демоқчимисан, мистер Жордах? – деди Тереза найча қилиб ўралган журнал билан унинг юзига нуқиб. – Океан оша йўлни босиб келибману тагин сени осонгина қўлдан чиқариб юбораманми?

– Мен ҳеч қаёққа учмайман, – Рудольф ҳам овозини кўтариб гапирди. – Оиламни кузатиб кўяману қайтаман. Икки соатдан кейин худди шу ерда кўришамиз.

– Ўғлим қани, шуни билмоқчиман, – кисталанг қилди Тереза уни енгидан ушлаб, машинага чиқармай.

– Мен сизга айтсам, у қамоқхонада.

– Қамоқхонада! – чийиллади Тереза ва қўлини томоғига олиб борди. Унинг ҳаракатларидан Рудольф англадики, бу ҳақда журналда ҳеч гап ёзилмаган.

– Ўзингизни қўлга олинг! – кескин деди Рудольф. – Унга ҳеч нима қилгани йўқ.

– Эшитмаяпсизми, Эдди? – тиниб-тинчимаётганди Тереза. – Ўғлим панжара ортида, у бўлса ҳеч нима бўлгани йўқ дейди.

– Эшитдим унинг нима деяётганини, – овоз берди мистер Крейлер.

– Шу ҳам оила бўлдики? Болангни уларнинг қўлига бериб қўй, – давом этди Тереза ўшандай чийилдоқ овозда, – бу ёқдан бердинг, у ёқдан полицияга тушиб ўтирибди. Яхшиямки, унинг дадажонисини тинчлантиришган, бўлмаса, унинг қаердалигини мен қаёқдан билардим, уни нималарга айлантириб қўйишлари бир Худога аён эди... Биласанми, қамоқда кимлар ўтиради... – Аёл Рудольфни қўйиб юборди, бир қадам ортга чекинди ва санъаткорона тарзда кўрсаткич бармоғини чўзиб титроқ овозда қичқирди: – найранглнинг, пораларинг ва ифлос ишларинг билан балки сен ўтиришинг керак эди!

– Жим бўласизми, йўқми? – деди Рудольф, машинага ўтиришга ҳаракат қилиб, – мен сизга ҳаммасини тушунтираман. – Кейин ҳайдовчига юзланди: – Allons¹.

Аёл олдинга ташланди-да, яна Рудольфнинг енгидан ушлаб олди:

– Йўқ, осонликча қўйиб юбориб бўпман, мистер.

– Қўйворинг, нодон аёл экансиз, – Рудольфнинг жаҳли чиқди. – Самолёт кутиб турмайди, бундай қичқириқларингиз ҳеч кимга керакмас.

– Эдди! – чийиллади Тереза. – Ниҳотки уни шундоқ қўйиб юбораверамиз.

– Менга қаранг, мистер Жордах... – гап бошлади эркак киши.

– Мен сизни билмайман, сэр, – жавоб берди Рудольф, – илтимос, аралашманг. Агар мен билан гаплашишни хоҳласангиз, қайтиб келгунимча кутиб туринг. – У Терезанинг қўлини ўзининг енгидан қўполлик билан силтаб ташлади ва хайрлашгани чиқиб келган портъе таҳдидли қиёфада аёл томон хезланди.

Рудольф тезда машинага ўтирди-да, эшикни ёпди. Ҳайдовчи ҳам рулга қапишиброқ олди-да, моторни ўт олдирди. Улар дарвозадан чиқаётганида Тереза тик турганича ғазаб билан журнални силкитар эди.

– У ерда нима бўлди? – сўради Гретхен. – Бу хотиннинг нима деганини эшитмадик.

– Бир чақага қиммат гаплар, – қайтариб ташлади Рудольф. – Бу Уэслининг онаси.

– Жуда ўзгариб кетибди! – деди Гретхен. – Тағин ёмон томонга. Унга нима керак экан?

– Агар гапини тўғри англаган бўлсам, – жавоб берди Рудольф, – унга пул керак. – Гретхенни бир четга чакириб ундан “Тайм” журналининг Жин қўлига тушиб қолмаслигини кузатиб туришни тайинламоқчи бўлди.

Аэровокзалнинг очиқ айвонидан Рудольф самолётнинг кўтарилишини томоша қилади. Улар тинчгина хайрлашдилар. Рудольф биринчи имкониятданоқ Нью-Йоркка қайтишга ваъда берди. У бугунги камтарона хайрлашувни тайёрагоҳда ҳукм сурган байрам шодликлари билан тинглашга ҳаракат қилмаётганиди, ўшанда улар учиб келиб, Том ўзини қайлиғи билан уларни кутиб олганиди, бандаргоҳда эса “Клотильда” денгизга чиқишга тайёр бўлиб турарди, у ороллар оралиғидаги сув йўлларида ўтиб, уларни Каннга, чўмилиш ва тантанали зиёфатга элтиб қўйиши керак эди.

Самолёт кўздан ғойиб бўлди. Рудольф хўрсиниб қўйди-да, рўзномалар дўконидан “Тайм”ни сотиб олишни ўйлаб тоқатсизланиб аэровокзал биноси орқали ўтиб келди. Унда нима ҳақда гаплашишдан қатъи назар, бу хикоя, ўз-ўзидан маълумки, унга хурсандчилик келтирмайди. Қизик, кўнглидан ўтказди Рудольф, доимо улар – арбоблар, вазирлар, актёрлар ва ҳоказолар ҳақида ёзадиган бу одамлар тонг билан қўлларига рўзнома олишга ўзларини қандай мажбур қилишдийкин-а?

Меҳмонхонада уни семиз, сочига оқ оралаган аёл ва унинг калтабақай эри кутиб турганини эслаб, у яна хўрсиниб қўйди. Шундай бир тасқара-ю тараққос хотин ўзига қандай қилиб эр топа олди экан? Тағин иккинчиси. Дарвоқе, агар “Тайм”даги бу одам ҳалигача Антибда бўлса, ундан рўзномадаги суратни кидириб топишни илтимос қилиш керак, унда Терезани – қалбаки исм остида, албатта, – фоҳишахонадаги бос-босдан кейин

¹ Кетдик (франц.).

полиция қўлга олади. Иккала сурат ҳам бир-биридан аҳамиятли. Бечора Уэсли.

Учрашувни чўзиш ниятида у ҳайдовчидан уни Ниццага олиб боришни илтимос қилди. Улар Жанна яшайдиган кўчадан ўтишди. Борди-ю, Жанна болалари ёки зобит эри билан тўсатдан уйдан чикиб келса, Рудольф нима қилишини билмасди. Ҳойнаҳой, ҳеч нарса. Аммо Жанна чиқмади.

– Меҳмонхонага ҳайда, – деди Рудольф, – айланма йўл билан, денгиз ёқалаб.

Антибга кираверишда улар бандаргоҳ ёнидан ўтишди. Рудольфнинг кўзи “Клотильда”га тушди, палубада кичкинагина одам қораси ивирсирди – Дуайер. Рудольф ҳайдовчидан машинани тўхтатишни илтимос қилмади.

– Мен ўз ҳуқуқимни биламан, – уқтирди Тереза. Улар учовлон меҳмонхона бағридаги унча катта бўлмаган майсазор майдончада ўтириб олганди. Рудольф меҳмонхона вестибюлига кириб келганида эр-хотин уни бетоқатлик билан кутиб ўтирарди. Улар юзма-юз ўтиришарди, олазарак кўзлари адоватдан ёнарди, вужудларидан меҳмонхонани беғам мижозларига нисбатан унсиз гина-кудурат ёғиларди, мижозлар эса кўнгил олиш иштиёқида уларнинг ёнгинасидан теннис кортигами ё сузиш ҳавзасигами ўтиб борарди. Парк йўлида Рудольф уларга Уэслини полицияга қандай тушиб қолгани ва энди Америкага жўнаб кетиши кераклиги тўғрисида хикоя қилиб берди. Улар Рудольфнинг гапларини қовоқларини уйиб тинглашди ва Тереза бундай деди:

– Биз мистер Крейлер билан яшайдиган Индианаполисда адвокатнинг ёнида бўлдик ва мен улардан оналик ҳуқуқини билиб олдим. – Терезанинг ойнани игна билан ишқалагандай чиқаётган овози Рудольфнинг қаттиқ ғашини келтирмоқда эди. – Уэсли ҳали балоғатга етмаган, отаси оламдан ўтгани боис, адвокатнинг гапига қараганда, мен унинг қонуний васийси бўларканман. Адвокат шундай деди, тўғрими, Эдди?

– Ҳа, адвокат шундай деди, – тасдиқлади мистер Крейлер. – Шундай деди.

– Мен уни қамокдан чиқариб оламан-да, – давом этди Тереза, – рисоладагидай уйга олиб кетаман, у ерда у ҳақиқий насроний бўлиб вояга етади.

– Сиз кечирган ўшандай ҳаётдан сўнг динни ўз холига қўйишимиз маъкулдай бўлиб кўринмаяптими?

– Уялмасдан очиғини айтавер. Менинг қандай ҳаёт кечирганимни мистер Крейлар беш қўлдай билади. Тўғрими, Эдди?

– Тўғри, – бош ирғаб қўйди Эдди ва унинг икки қатлам бақбақаси бош ирғашга монанд тарзда силкинди.

– Мен суюқоёқ эдим ва бунини тан олишдан кўркмайман, – қарийб ғурур билан деди Тереза. – Аммо энди кўзим очилди. Арши аълода фақат тавбасига таянган бандагина жаннати бўлади... – аёл сукут сақлади. – У ёғини ўзинг биласан, сен ҳам ва бутун оилангиз ҳам аллақачон Худони эсдан чиқариб қўйганингизга сира шубҳа қилмайман.

– Афсуски, – ёлғон гапирди Рудольф, – у ёғига нима дейилганини эслолмайман.

– Аҳамияти йўқ, – тезгина уни қайириб ташлади аёл. – Мистер Крейлер – мармон ва у сабабли мен динга кириб черков кучоғига қайтдим. Билиб қўйганинг яхши: мен энди сочимни бўямаяпман, борди-ю, лоақал

бир галгина менга эътибор берганингда эди, менинг на спиртли ичимликлар, на қаҳва, на чой ичганимга кўзинг тушган бўларди.

– Табриклайман сизни, Тереза, – деди Рудольф. У аллакаерда мармонлар мазҳаби бошқа насроний мазҳабларга қараганда анча тез ўсар экан деб эшитувди, аммо Терезани ўз сафларига қабул қилиб, мармонлар ўз тўрларини жуда кенг ташлаб юборганларини чуқур ҳис қилишлари тайин. Солт-Лейк Ситидаги ибодатхонада “охират куни авлиёларининг” насронийлар черкови пешволари Терезани ўзларининг табаррук жамоаларига қабул қилаётганда унга нечоғлиқ шубҳа билан қараганларини кўз олдида келтирди. – Аммо бунинг Уэслига қандай алоқаси борлигини сира тушунмаяпман.

– Жуда алоқаси бор. У иймон йўлига қайтади. Мен Жордахларни биламан, бунга ишонавер. Сизлар ҳамма ёқни фахш ва гуноҳ ботқоғига боттидингиз.

Терезанинг сўзлари, ўзича таъкидлади Рудольф, янги мазҳабга ўтиш билан анча ўзгариб қолибди. Аммо бу яхшиликкамикин?

– Уэслининг тунги бардаги муштлашуви учун бир неча кунга қамоққа олиниши сабаби тагида менинг душманлигим ётибди, деб ўйламайман, – деди у. – Сиз ҳам бир нарсани билиб қўйинг, – қўшимча қилди у, ўзини тутолмай, – борди-ю, мен фахш ва гуноҳ ботқоғига ботган бўлсам, бу менинг асосий машғулоти бўлмаган.

– Мен ҳеч кимни айблаётганим йўқ, – деди Тереза, гарчи унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатидан айблов хиди келиб турса ҳам, – аммо бу нарсани инкор этолмайсан – у сенинг қарамоғингда эканида сен унга амаки ва оила бошлиғи бўласан, у сал бўлмаса одам ўлдириб қўяёзган...

– Бўпти, бўпти, – ҳорғин жавоб берди Рудольф. У аёлнинг кетишини, ўзининг бакалоқ диндор, оғзи ирвайган эри билан гумдон бўлишини жуда хоҳлаётган эди, бироқ Уэслининг индианаполислик манави таъвияларнинг қўлига тушиб қолишини эслаб, кўнглига ғулғула оралади. Бунинг қандай олдини олиш мумкинлигини тасаввур қилолмаётганди, аммо шунга қарамасдан қўлидан келган ҳар қандай ишни қилиш ниятида эди. – Нима демокчисиз, хўш? – Рудольф уларга очиғини айтди, олти кундан кейин Уэслини америка самолётига чиқариб юборишади, деди, бироқ уни бир йилга яхши мактаб-интернатга жойлаштиришни, кейин эса ўқишни давом эттириши учун Францияга қайтариб юборишини, унинг ўзи ҳам (шахсий манфаатлар юзасиданми ёки қариндошлик бағрикенглиги вазиданми) Францияга қайтишни ва унга болакайдай кўз-қулоқ бўлиб туришни айтди.

– Нима демокчиманми? – такрорлади Тереза. – Демокчиманки, у рисоладагидек одам бўлиб ўссин, ўрмондаги ваҳший ҳайвонлардек бўлмасин, отаси ўшанақа одам эди.

– Сиз бир нарсани яхши биласиз, албатта, – деди Рудольф, – агар у Қўшма Штатларда қолиб кетса, икки йил ўтар-ўтмас уни армияга чақиришади, Вьетнамга бориб тушади ва ўлиб кетади.

– Ҳаммаси Худонинг қўлида, – жавобан деди Тереза. – Ё гапим нотўғрими, Эдди?

– Ҳаммаси Яратганнинг инон-ихтиёрида, – тасдиқлади мистер Крейлер. – Менинг ўғлим ҳам армияда, бу билан фахрланаман. Ёруғ оламдаги барча бандалар каби болакай ҳам тақдирдан қочиб қутулолмайди.

– Менинг ўғлим бировларнинг меҳрига зор эмас, – деди Тереза.

– Сен нима дейсан, деб Уэслининг ўзидан бир оғиз сўраб кўриш керак-масмикан, ҳўш?

– У менинг ўғлим, – жавоб берди Тереза, – ундан сўраб ўтиришимга ҳожат йўқ. Бу ерга келганимдан мақсад – уни лакиллашиб кетишмасин ва қонуний улушини еб қўйишмасин деган ҳавотирда эдим, бу улуш унга ота мулки ҳисобидан теккан. – Э-ҳа, гап бу ёқда экан-да, ўйлади Рудольф, мана энди ҳаммаси аён бўлди.

– Журналда қайд этилган мана шу башанг яхта сотилиши ҳамонок, – ўшандай чийилдоқ овозда давом этди Тереза, – ўғлимсиз бир иш қилмасликлари учун тиш-тирноғим билан курашаман, бу ёғидан кўнглинг тўқ бўлсин. Адвокатимиз эса ҳар бир қоғозни синчиклаб кўриб чиқади, билсангиз, мистер Жордах.

– Ундай ҳолда, – Рудольф ўрнидан турди, – бундан кейинги суҳбатимиздан фойда йўқ деб ўйлайман. Уэслининг ўғай онаси ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, адвокат ёллади ва бу икки адвокат ўзаро тил топишиб олиши аниқ. Менинг эса вақтим йўқ. Яхши қолинглар.

– Кетмай тур, – кўрқиб кетди Тереза. – Қаёққа шошаяпсан?

– Ётиб дам олмоқчиман, – деди Рудольф. – Эрталабдан бери тик оёқдаман.

– Нега қаерда кўнганимизни сўрамайсан? – кичқирди аёл. Бу қадар шубҳали ва осонлик билан қозонилган ғалаба – ҳойнаҳой бу душманнинг айёрлиги эди – бирдан унинг кўлидан сирғалиб чиқиб кетмоқда эди. – Бизнинг Америкадаги манзилимизга ҳам қизикмадингиз? Мистер Крейлернинг Индианамолисида обрўйи зўр. Унинг ўз бизнеси бор. У алкоғолсиз ичимликларни қуйиб сотиш билан шуғулланади. Унинг кўлида уч юз одам ишлайди. Унга ташриф қоғозингдан бер, Эдди.

– Овора бўлманг, мистер Крейлер, – деди Рудольф. – Менга бу ерда ҳам, Индианаполисида ҳам манзилингиз керак эмас. Сизларни кўришга тоқатим йўқ, – ўзини тутиб туролмай деди у.

– Мен болажонимни бориб кўрмоқчиман, – ингранди хотин. – Шўрлик болажонимни қамоқхонада қай аҳволга солишганини билмоқчиман.

– Албатта, – деди Рудольф. – Албатта бориб кўринг, бу шарт. – Нима учундир Хитнинг идорасида у Терезага ажрашиш учун пул берганида бу аёлнинг оналик меҳри унчалик кучли эмасди, зеро, унинг номига ёзилган чекка кўзи тушгани ҳамон у ўйламай-нетмай уни оналик ҳуқуқидан маҳрум этувчи ҳужжатга қўл қўйиб юборганди.

– Мен уни бутун қонун-қоидалари билан асраб олмоқчиман, – гапга аралашди мистер Крейлер. – Миссис Крейлер уни Жордах фамилиясини унутишини истади.

– Буни Уэсли ва онаси ҳал қилиши керак, – деди Рудольф. – Бироқ кейинги кўргани борганимда бу истагингизни унга етказишим мумкин.

– Қачон борасан қамоқхонага? – сўради Тереза. – Сен у билан юзма-юз ўтириб гаплашишингни, юрагини заҳарлашингни истамайман... Мен сен билан бораман.

– Йўқ, мен билан ҳеч қаерга бормайсиз, – жавоб берди Рудольф. – Қамоқхоналарга мен одатда ҳамроҳсиз бораман.

– Лекин мен французчалаб гаплашолмайман, – деди аёл. – Полициячилар унинг онаси эканлигимга ишонишмасачи?

– Бу ёғини ўзингиз биласиз, миссис Крейлер, – деди Рудольф. – Ортиқ сизни ҳам, эрингизни ҳам кўришга тоқатим йўқ. Ўша адвокатингизга ай-

тинг, у Уолл-стритдаги “Хей, Берроуз ва Гордон” хукукшунослик идораси билан боғлансин. Сиз, менимча, у ерда бўлгансиз, миссис Крейлер.

– Аблах! – Терезанинг оғзидан мармонларга ярашмаган сўз отилиб чиқди.

– Яхши қолинглар, – жилмайди Рудольф. У бош ирғаб қўйди-да, кетди, пак-пакана, бақ-бақалоқ эр-хотин эса қайинлар орасидаги очиқ жойда тутақиб қолаверди. Рудольфнинг қазабдан тийрагани етмай, Грас камокхонасида ўтирган шўрлик болақайнинг бошига тушган ташвиши ва чорасизлигини ўйлаб, баттар қайғуга ботди. Уэслини она кучоғидан юлиб олиш учун бекиёс микёсдаги ишларни қилиш талаб этиларди, бугун эса у ҳатто бу борадаги биринчи кадамни қўйишга ҳам ўзини мажолсиз ҳис қиларди.

Гарчи миссис Тереза Крейлер ашаддий насроний бўлса-да, ҳавода пул ҳидини сезгани ҳамон унинг олдинги касбига хос бўлган хулқ-атвор меъёрлари миясига урди. Эй Худо, энди нималар кутаётганидан Кейтни огоҳлантириб ҳам қўйиши керак.

У нарсаларни тез саришталади. Портъе унга Сен-Поль-де-Вансдаги “Коломб д’Ор” меҳмонхонасида номер буюртма қилди. Грисдаги меҳмонхона камокхонага яқин эди, у ўша ерга деярли ҳар куни бориб турарди. Сен-Поль-де-Ванс Жаннага яқин эди. Рудольф Сен-Поль-де-Вансни танлади. “Дю Кап” меҳмонхонасида қолишга энди ҳожат йўқ эди, аммо ундан чиқиб кетишга барча асослар бор. У портъедан унинг номига келган барча хатларни янги жойга етказиб туришни, аммо унинг қаерда адашаётгани ҳақида ҳеч кимга лом-мим демасликни илтимос қилди. У ўзининг янги қўналғаси ҳақида Жаннага Ниццадаги Бак почтамтига йўллангач сўраб олинадиган хатлар орқали маълум қилди.

Ҳисоб-китоб қилиш учун пастга тушгач, – унинг жомадонларини машинага ортиб бўлишганди, – Крейлерлар кетганига ишончи комил бўлиб, енгил нафас олди. Кейин ҳисоб варақчасини олди-ю, “ох” деб юборди. Ложувард соҳилида ҳатто мусибатнинг нархи ҳам осмонда! Бу дунёдаги энг яхши меҳмонхоналардан бири бўлса ҳам буни энди елкаминг чуқури кўрсин. Ҳа, шундай.

Аввалига у бандаргоҳга борди. Уни қаердан қидириб топишларини Дуайер ва Кейт билиб олиши учун шундай қилиши керак. Рудольф яхта бортига кўтарилганда Дуайер тумшукдаги мис бўлимини ишқалаб йилтиратарди. Рудольфга кўзи тушиб, қаддини ростлади-да, унга қўлини узатди.

– Ишлар қалай? – сўради Рудольф.

– Унча яхши эмас, – елка учирди Дуайер. – Мурват билан ўқдан ҳамон дарак йўқ. Уларни Италиядан сотиб олишган, италияликлар эса ҳисоб тўланмагани боис чегарадан мол олиб ўтишга рухсат беришмаяпти. Мен ҳар куни суғурта компанияси билан телефонда музокаралар олиб бораяпман, аммо улар шошилмаяпти. Улар ҳеч қачон шошилмайдилар. Фақат тўлдириш учун менга янги-янги қоғозлар жўнатишади, холос, – хафа бўлиб қўшимча қилди Дуайер. – Унга Том имзо чексин деб талаб қилишади. Италияликлар, афтидан Францияда ҳеч кимнинг ўлишга ҳаққи йўқ деб ўйлашса керак. Тагин бу хужжатларнинг барчасини уларнинг тилига ўгириш керак. Яхшиямки, шаҳарда бир таниш официант аёл бор,

у италян тилини билади, фақат бизнинг ишимизда ҳеч нарсани тушунмайди, турли жиҳозлар, юрар оловлар, денгиз саржини, сузар парчалар ва шунга ўхшаш бало-баттарларни италянча қанақа бўлади деб ҳар кимлардан сўрашга тўғри келади. Шуларни кўриб, нақ жинни бўлай дейман.

– Бўпти, Қуёнча, – деди Рудольф дод солиб юборишдан ўзини тийиб. – Барча қоғозни менга келтиринг. Бу иш билан ўзим шуғулланаман.

– Катта раҳмат сизга, Руди, – енгил хўрсинди Дуайер.

– Мен Сен-Поль-де-Вансга кўчиб ўтаяпман, – деди Рудольф. – “Колломб д’Ор” меҳмонхонасига.

– Тўғри қиласиз. Сиз нархи бир дунё турадиган меҳмонхонада яшашингиз керак. Атрофингизни ўраб турган мана бу улкан яхталар, қимматбаҳо меҳмонхоналарга қараб туриб, одамлар шунча пулни қаердан топаркин-а, деб хайрон бўласан, киши. Мен, масалан, ҳеч тушунмайман.

– Қуёнча, – нима учунлигини билмаган ҳолда бирдан Рудольф ўзини оқлашга тушди, – ёшлигимда, у ёғини сўрасангиз, сизнинг танишларингиз орасидаги энг қашшоқдан қашшоқрок эдим.

– Ҳа. Том менга айтган эди. Тиним билмай ишлаган экансизлар. Ўз аравасини ўзи тортиб кетганларга сира давом йўқ. Мен уларга “отанга балли” дейман. Менимча, бисотингиздаги бор бойлигингизни ҳалол ишлаб топгансиз.

– Бисотимдаги бойлигимда тирноқча ҳаром учраса, жон-жон деб ундан воз кечган бўлардим.

– Нимага шама қилаётганингизни билиб турибман.

Бир нафас орага ноқулай жимлик чўкди.

– Мен Кейтни шу ердан топаман дегандим, – деди Рудольф. – У билиши керак бўлган бир можаро содир бўлди, у қалай?

Дуайер ўйланиб қолди, кейин журъатсизгина деди:

– У кетди. Бугун эрталаб Англияга учиб кетди.

– Сизда унинг манзили борми?

– Ҳа, бор, – эҳтиёткорлик билан жавоб берди Дуайер.

– Менга беринг-чи уни, – деди Рудольф. Сўнг Дуайерга Крейлерларнинг ташрифи, Кейт тўқнашиши мумкин бўлган ёки ҳеч бўлмаганда уни Кейтнинг номидан ҳал этиш ишлари тургани ҳақидаги қисқача маълумот бериб ўтди.

– Том ўзининг шу хотини ҳақида менга гапирган эди, – аста бош ирғаб деди Дуайер. – Ўлғудай жанжалкаш эканми?

– Бу унинг асосий “фазилати” эмас, – жавоб берди Рудольф. У кўрдики, Дуайер Кейтнинг манзилини беришга тайсаллаяпти.

– Қуёнча, – деди у, – сизга савол бермоқчиман. Мен Кейт учун, Уэсли учун ва ҳарҳолда, сиз учун ҳам қўлимдан келганича ҳаракат қилаётганимга ишонарсиз?

– Менга ҳеч нарса керак эмас, – жавобан деди Дуайер. – Кейтга келсак... – У ғалати тарзда, қарийб аёлларча қўлларини ёйиб қўйди, гўё вазиятни Рудольфга тушунтириш унга қийиндек. – Ўша куни у сиз билан жуда қўпол муомала қилди, буни биламан. Йўқ, унинг сиздан асло жаҳли чиққани йўқ. Айтмоқчиманки, у... – Яна ўша ҳаракат. – Шунчаки у... – У муносиб сўз айтолмаётганди. – Унинг кўнглини чўктиришган. Лекин у ақлли аёл. У яхши бўлиб кетади. Айниқса энди, уйга, Англияга қайтганда. Сизда ёзишга бирон нима борми?

Рудольф чўнтагидан ён дафтари ва ручкани олди. Дуайер унга манзилини айтиб турди.

– Телефони йўқ, – деди Дуайер. – Менинг билишимча, қариндошларининг ошиб-тошиб ётган пуллари йўқ.

– Бирон нарсa билганим заҳоти мен унга хат ёзаман, – деди Рудольф. У атрофга кўз югуртириб чиқди, чиннидай топ-тоза қилиб артилган палу-бани, ялтираган тўсиндеворни ва мис бўлагини кўрди. – Яхтада ҳаммаси жойида, – деди у.

– Тартиб-ку ўз йўлига, аммо ҳамма ишни бирданига қилиб бўлмайди, – жавоб берди Дуайер. – Мен уни таъмирга роса икки ҳафтадан кейин олиб боришга келишгандим. Унгача анови иккита дардисар Италиядан келиб қолиши керак.

– Қуёнча? – сўради Рудольф, – сизнингча, “Клотильда” қанча туради? Қанчага беришади?

– Кема қанча туради-ю қанчага бериши бошқа-бошқа нарсалар, – жавобан деди Дуайер. – Борди-ю, унинг дастлабки нархини ҳамда Том иккаламизнинг барча ишимизни қўшиб ҳисоблаганда барча таомлар ҳамда сиз унинг тўйига совға қилган янги радар – тўғри, ҳали уни ўрнатиш ҳам керак, – манави ерда юз минг доллар чиқар. Аммо борди-ю, тез сотиш керак бўлиб қолса, сиз айтгандек, мулк тақсимоти ҳақида бизга тушунтиришларича, шу ойнинг ўзидаёқ, мавсум эса тугай деб қолди ва бутун киш бўйи яхтага қараб туришга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ, уларни одатда баҳорнинг охирида сотиб олишади, – яъники, агар тез сотиш керак бўлса, мавсум оралиғида ҳам, одамлар сизнинг тез сотиб юборишга шошаётганингизни билиб қолганда, шунда, табиийки, улар ёкангиздан олишади-да, нари борганда сиз улардан эллик минг оласиз, холос. Аммо мен сизни шундай қилинг деб зўрламайман. Сиз юришингиз, у ёк-бу ёкка қарашингиз, бу ердаги, Канндаги ва Сен-Тропедаги долларлар билан гаплашингиз керак бўлади. Тушундингизми? Балки улар ичида яхтани тузукрок нархга сотиб олишни хоҳловчилар чиқиб қолар.

– Сизга ҳали ҳеч ким мурожаат қилмадими? – унинг сўзини бўлди Рудольф.

– Йўқ, – бошини чангаллади Дуайер. – Ишонасанки, Антибда харидорнинг ўзи йўқ. Қотилликлару мана бу ишлардан кейин. Менимча, кемага бошқа ном бериб, шартта бошқа бандаргоҳга суриб бориш керак. Керак бўлса, бошқа мамлакатга. Италиягами, Испаниягами, бошқа биттасигами, ё Пирейга бўлса ҳам майли, бу Грециядаги шаҳар... Гап кемага қолганда одамлар иримчи бўлиб кетади.

– Қуёнча, – деди Рудольф, – фақат аччиқланманг, лекин сиз билан бир нарсани гаплашиб олмоқчиман. То кема сотилгунча кимдир унда доим туриши керак бўлади...

– Албатта.

– Бу одамга ҳақ тўлаш керак, шундайми?

– Ҳа, – хоҳламайгина тасдиқлади Дуайер.

– Бундай ҳолда қанчадан тўлашади одатда?

– Бу, – малоллик билан жавоб берди Дуайер, – топширилган ишга, кишининг малакасига, шунга ўхшаган нарсаларга боғлиқ.

– Хўш, масалан, агар бошқа кемада бўлганингизда, сиз қанча олган бўлардингиз?

– Биласизми, борди-ю, мени олдинроқ ёллашганда эди – ҳозир ҳамма иш ўринлари банд – менга, эҳтимол, ойига эллик доллардан тўлаган бўлишарди.

– Жуда соз, – суюниб кетди Рудольф. – Сиз ойига эллик доллардан оласиз.

– Мен шунчадан берасиз деб сўраганим йўқ-ку, – жиддийлашди Дуайер.

– Биламан, сўраганингиз йўқ. Аммо шунчадан оласиз.

– Эсингизда бўлсин, мен сўраганим йўқ. – Дуайер қўлини чўзди ва Рудольф унинг қўлини қисиб қўйди. – Афсус, – қўшиб қўйди Дуайер, – сизнинг биз билан Кейтга, болакайга ва “Клотильда”га қанчалик ғамхўрлик қилаётганингизни Том билсайди.

– Мен ҳам бунақа мақтовни сўрамагандим, – жилмайди Рудольф.

– Бортда, янглишмасам, яна озгина виски бор эди, – шама қилди Дуайер.

– Келинг, ичамиз, – рози бўлди Рудольф.

– Виски ичишни менга синглингиз миссис Брек ўргатди... Гретхен... – деди Дуайер, улар кема қуйруғига ўтишгач. – У сизга ҳеч нима демаган миди?

– Йўқ. У ишқий сирларингизни овоза қилмайди.

Бироқ Дуайернинг жилмаймаётганини кўриб, у Гретхен ҳақида ортик сўз айтмади.

Улар руль уйчасига киришди-да, илиқ вискидан ичишди. Муз йўқлиги учун Дуайер узр сўради.

Кетар олдиан Рудольф деди:

– Агар олдинроқ кўришолмасак, демак, мен сизни тайёрагоҳда, Уэсли учиб кетаётганида учратаман. Эсингиздан чиқмадимми?

– Менда ҳаммаси ёзиғлик, – жавоб берди Дуайер. – Мен унинг нарсаларини йиғаман-да, уларни ўзим билан олиб келаман. – У жилмайиб, йўталиб қўйди. – Унинг бутун бир жилд фотосуратлари бор экан. Яхта суратлари, биз кирган бандаргоҳ, унинг ва отасининг, менинг ва Кейтнинг суратларимиз... Ҳар хил суратлар. Уларни ҳам нарсаларга қўшиб қўяйми? – У стаканни лабига олиб борди. Ва кўзларини юмиб, шундай тусда ичдики, бу нарса унинг учун ҳеч нимага арзимайдигандек.

– Қўшиб қўйинг, – жавоб берди Рудольф. – Хотиралар юракка оғир ботса-да, аммо улар зарур.

– Яна ичасизми?

– Йўқ, ташаккур, – жавобан деди Рудольф. – Ҳали овқатланганим йўқ. Балки бирга тушлик қилармиз?

– Раҳмат, Руди, – бошини чайқади Дуайер, – мен овқатланиб олганман. – Дуайер ўз меъёрга хиёнат қилмайди, тушунди Рудольф. У кунига бир мартагина илтифот қилиши мумкин, ундан кўп эмас.

Дуайер латта билан столда стаканлардан қолган думалоқ хўлни артди-да, кема тумшуғига йўл олди. Рудольф эса “Котильда”дан қирғоққа тушди.

Янги меҳмонхонада рўйхатдан ўтгач, Рудольф худди Ренуар асаридан келиб тушгандек водийга қараган айвонда овқатланиб олди, кейин эса Антибга, кекса адвокатга телефон қилиб, “Клотильда”нинг соти-

лишини маълум қилди, сўнг адвокатдан яхта эгаларининг майфайлари тўғрисидаги маълумотни тақдим этишни илтимос қилди.

– Агар сизга юз минг доллардан ортиқ таклиф қилишмаса, менга айтинг. Уни ўзим сотиб оламан.

– Бу сиз томонингиздан зўр олийжаноблик бўлур эди, – деди адвокат. Гўшак хириллаб, овоз ёмон эшитилаётганди.

– Чин тадбиркорларга хос ёндашув.

– Тушунарли, – жавобан деди адвокат. Бу ёлғон эканини иккови ҳам биларди. Бунинг аҳамияти йўқ.

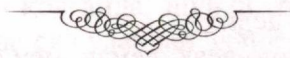
Сўнг Рудольф Нью-Йоркка Жонни Хитга телефон қилди ва у билан узоқ сўзлашди.

– Дунёнинг ишларини қаранг! – деди Хит. – Бўпти, чора кўраман. Адвокат Крейлерлардан хатни кўзим тўрт бўлиб кутаман-да энди.

Кейин Рудольф чўмилиш кийимини кийди ва ҳовузнинг у қирғоғидан, бу қирғоғига қирқ марта сузиб ўтди. Мияси бўм-бўш эди, бадани эса сувдан чиққандан кейин, ширин чарчоқдан ёкимли зиркиарди.

Муздек пиводан хўплаб-хўплаб у ҳовуз чеккасида узоқ ўтирди. У ўзини шу қадар яхши ҳис этаётгандики, бир чети ўзини нимададир айбдор сезмокда эди. Қизиқ, ўйлади у шундай фикри учун ўзини қойиб, борди-ю, бирдан телефон қилиб қолишса ва бортида унинг боласи бўлган самолёт денгизга кулаб тушгани ҳақида хабар беришса, у нима қиларди?

(Давоми келгуси сонда)

SHE'RIYAT MINTAQALARI

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ

Рус тилидан
Икром ОТАМУРОД
таржимаси

ҲАҚИҚАТ БИЛАН ОҒРИГАН ШОИР

1971 йилнинг сентябри эди. Журналистика факультетининг иккинчи курсида ўқир эдим. Қозоғистон адабиёти кунлари бўлиши муносабати билан Алишер Навоий номидаги катта театр майдонида китоб кўргазмаси ташкил қилинди. Дарсни қолдириб икки-уч курсдошлар ўша жойга барвақт бордик. Ниятимиз Ўлжас Сулаймоновнинг янги чиққан “Лой китоб”идан олиб қолиш. Ўлжас Сулаймонов у маҳалда тилга тушган шоирлардан, айниқса, ёшларнинг суюкли ижодкорларидан ҳисобланарди. Кўргазмага қўйилган бор-йўғи саккиз дона китобдан биттаси менга тегди. Китоб олганлар энди шоирни кута бошладик. Дастхат олгимиз келди. Бир вақт узоқдан келаётган шоирни кўриб, гуввос унга интилдик. Ўраб олдик. Дастхат ёздирдик. Бу менинг Ўлжас Сулаймонов билан биринчи учрашувим эди.

Кейин... Осиё ва Африка ёзувчиларининг сўнгги тадбирида, мушоирада шеърларини эшитиб, тингловчиларнинг уларни қай даражада ихлос билан қабул қилишларини кутдим.

Кейин Ҳазрат Алишер Навоийнинг таваллуди муносабати билан кичикроқ мақола олиб келиш ниятида ўзим ишлаётган “Шарқ юлдузи” журналининг тавсияси билан 1981 йили Олмаотага бориб учрашдим. Мақола ёзилди. Журналда чиқди.

Кейин... “Жулдуз” журнали билан сон алмашиш ниятида 1987 йили яна Олмаотага бордим. Бу сафар бир ҳафта мўлжал қилиб бордим. Табиийки, “Шарқ юлдузи” журналида Ўлжас Сулаймонов билан суҳбат бериш назарда тутилган эди. Саволларни туздим. “Жулдуз” журнали шеърият бўлими мудири, шоир Шумисбой Сариев билан бирга кирдик. У пайт Ўлжас Сулаймонов Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби эди. Биринчи гурунгимиз самимий бўлди. Ташқаридан қараганда, Ўлжас Сулаймонов гўё ўзини катта тутадиган, киборга ўхшаб кўринса-да, ёнига бориб суҳбатлашганда жудаям самимий, дилкаш инсон экан. Сусти босиб, аввалига ийманиб турдим. Гапимиз бир-бирига қовуша бошлагандан сўнг, ўзимни эркин қўйдим. Мурожаат қилиш асносида сўрадим:

– Узр, Ўлжас Сулаймонович десам, гап зайли узоқлашиб кетаётгандек туюляпти, Ўлжас оға десам, ўзимни жудаям яқин олаётгандек бўлаяпман. Нима деб, мурожаат қилсам экан?

– Энди, мен сенинг оғангман. Сен менинг инимсан. Оға деб мурожаат қилавер, – деди.

Худди шуни кутиб тургандек Шумишбой Сариев бирдан гапни илдида:

– Ўлжас оға, битта сураатга тушайлик, – деди.

– Чакир фотографни, – деб ўрнидан турди ва иккимизни икки ёнига олиб хонасида расмга тушди.

Саволларни кўрди.

– Миқти саволлар бўлибди, жавоб бераман. Фақат сафаринг мухлати қисқа экан. Муҳаррирингга ўзим кўнғироқ қилиб, айтиб қўяман. Ҳар куни кўришиб турамиз, – деди-да, Шумишбой Сариевга тайинлади:

– Икромни зериктирма. Бу ердан яхши таассурот билан қайтсин.

Сухбат ёзилди. “Шарқ юлдузи” журналида “Заминнинг ҳар бурчи муқаддас менга” номи билан чиқди. Сарлавҳа – Ўлжас оғанинг сатри. Ўлжас оға нафаси баланд, микёсли шоир, сўзининг жўғрофияси кенг. Сўзига ҲАҚИҚАТ куч беради. Қалбида ҲАҚИҚАТ яшайди. Ўзи айтгандек: “ҲАҚИҚАТ БИЛАН ОҒРИГАН ШОИР”. Мен билган Ўлжас оға шундай. Сўзи қаддидек тик, қадди сўзидек баланд.

ҚУМ УСТИДАГИ ҚЎШИҚ

*Сахро устида турар ёлғиз лочин,
сахро устида қотар пахмоқ бургут,
сахро устида ёнар август қуёши –
танҳо қиёфаси одам ишончининг.*

*Мен қояга бораман яқин,
мажусий сингари уриб пичоқни,
шивирлаб,*

*аврагандай,
ниманидир оламан ўйиб.*

*О, мени кечиргин қуёш,
ножсон шивирладим мен,*

*майли,
эшитсин сариқ сахро.*

Лекин, сўнг?

Лекин, сўнг?

Дукур-дукур қитиқлайди жимликни...

... Тулпорларнинг туёқлари зирқираб

мана шундай кечада

қачон силатади суворий

ёлларга юзини?..

... Сахро устида турар ягона осмон.

Тинчигин,

учқур от!

Бу кўкка кўтарилаётган ой.

Эҳ, шундай шабада ва жимлик –

қанийди,

мен бўлсам?..

...Хайр,

сариқ сахро!..

НИҲОЯТ!

О, ёзнинг дагал жаласи –
яхлит селоби ҳавонинг,
қуриган боғим қариларин
кесмоқ ниятида оқар
ёшариб.

Замин қаърига яширар
заранг илдизларни,
силкитиб айлантирар поясин.

Замин ва осмон орасида –
устунлар,

кўллар,
дарёлар,

биз –

бугунги жаламиз.

Биз учун бугун

Ҳамма нарсага топилади иш.

Келиш ҳам,

кетиш ҳам

бу –

инининг бир зуваласи.

Жала –

замин

ва

осмоннинг тўйи.

ЯШИЛ ГИЁҲДАГИ ҚИЗ

Zapomniek – унутмоқ.

Zabutiek – ёдгорлик.

Майданакнинг бўм-бўш баракларидан моғорлаган зах ҳиди буркийди. Томнинг остки зинасида пойабзаллар, кулранг соч толалари осилиб турибди. Газ камераси (30х40 кв. м.).

Мафтун этди одамни жаннат

Ва чўчитди бирдай жаҳаннам.

Аммо, қани ақлу заковат,

Атом – одам ўзи топган ғам?

Бизнинг дилхун ва шавкатли асримизда фараҳли ўтмишни қайтаришнинг сира иложиси йўқ. Магистрат арзандаларидан бўлмиш амалдор санъаткорлардан нолиб, афсус, билан гапирди.

Улар ханузгача Майданакда нобуд бўлган 2 миллион шаҳидга муносиб ёдгорлик яратмаган эмишлар. “Бухенвальдда, Освенцимда ва бошқа жойларда аллақачон ёдгорликлар қўйилган дейишади. Бизда эса, бу ҳали хаёлга ҳам келгани йўқ”.

У сўзлади – “Кўнглини тўкиб”.

Ёдгорликни яратиш қийин.

Куйдириш,
отиш,
очликдан ўлдириш осон,
тасалли,
ёдларни хотирда тараб
чуқур фикрли
композиция тузмоқдан кўра.
Шу боис,
эхтимол,
ҳамма уста ҳам
иштиёқ билдирмас бу ҳолга доим.
Лекин,
қандай бўлмасин керак
қурбонларга ёдгорлик тиклаш.

I

Концлагерь –
бу нафақат,
мўрилардан кўкка ўрлаган
тутунларнинг яшил булути.
Бу – яп-яланг майдон.
Бу – майдонда кўкармаган ўт.
Қидириб топилган,
ейилган
чўвак илдизлар.
заранг ўрмондан тийрамоҳ пайти
(сим панжаралар орқали)
баъзан-баъзан учиб кирган япроқлар.
Уларни ейишди.
Маҳбуслар тоқати очликдан заҳил,
чўчқаёғноқ,
беда,
мойчечак нажот.

Тагин анқир,
минглаб мурдалар узра
мустаҳкам йигилган пахмоқ гарамлар –
ёвшан ва ёввойи саримсоқ пиёз,
ширали қариқиз ҳам серсув равоч,
семиз кактус билан қиёқнинг ҳиди.
Бу гербарий очликнинг нишони эди.
“Биздан кейин уч йил гиёҳ ўсмагай”.
Освенцимда,
Майданада эшитдим
бу сўзларни мен.

II

Ополе шахрига яқин,
оддий,
Номатлум концлагерда
очликдан ўлган

300 минг ҳарбий тутқиннинг жами.

...Сентябрь.

Ором.

Ҳаво очиқ ва сокин эди.

Улкан мойчечакнинг туклари

норози шивирлар,

ҳайкалтарош дарди

асабий учар

хушбўй ҳавога,

орқага бурар юзини,

сувдонига қайтарилган тахлит.

Тагсингда – гижимланган қуруқсуякнинг шакли.

Қайсидир бир мусобақада

бу ёдгорлик топилган голиб.

Мен маҳлиё бўлиб қарайман:

улуғ ҳайкал вазиятига,

у яратган қўрқинчли ҳолга,

кўкдан таъсир ёдгорликда тизилган ажиб,

қиёфа ўқийди катта ажи-бужси шакли –

НОН!

III

Авваламбор айтилгандек,

иссиқ ва сокин эди,

белгиларнинг гуррасидан чарчаган кўзлар

петитларга бўлганди ташна.

Қораярди

ғиёҳ узра қўлларини ёзганича қиз.

Эринибгина босар эди

лабларини эриниб ўтган,

қизариб ажраларди,

икки километр узоқдаги

заранг ўрмондан

шамоллар учириб келтирган

япроқ мисоли:

ёнида ефрейтор узала тушиб,

лакланган камарин тортиб қўярди,

хурсанд,

гўё фойдаланмоқ учун топганди,

яланғоч майдонда ажойиб имкон –

симлар димиқтирган,

дилтанг асира

суйган ганимат ўтди –

пояси ингичка қамбар майсани.

Улар тақиқ этилган жойда

ёнма-ён ётишарди эди ағанаб:

“ЎТЛАРНИ ЮЛМАНГ!”

Тасодифми бу?

Эҳтимолки,

оддий қўполлик, ўрганиб қолганмиз,
эътибор бермай,
болаликдан кўравериб бу ёвузларни
истироҳат боғларию хиёбонларда.
Бу ерда-чи,
ажойиб сўзлар,
топган айни таъсирчан ўрнин,
ишончли,
Сезмаслик иложи йўқдир.
(Қачондир зўрланган ва мажбур қилинган
ҳар қандай разиллик фожиага тортади).
Инсонга ёдгорлик
(мантиқан шундай)
тош эмас,
темир ҳам эмас –
кўкарган гиёҳ.
Ўсар ўғити кул бўзранг тупроқда,
Ополега яқин текис ўтлоқда.
Ва,
бирдан,
англадим жудолик ҳиссин –
кўргим келди магистратдан чиққани даҳони,
шон ҳақида ният қилмайин,
концлагерь қурбонларин қалбларига
бугдойсимон ўтлардан ёзувлар қоққан:
“ЎТЛАРНИ ЮЛМАНГ!”

IV

Бу майдонда зарурат йўқ санъаткорларга,
иқтидори фойдасиздир,
улар касалманд.
Майдон – озодликка интилганларга
ҳушёр тақиқ озори –
шеърдир бандма-банд.
Ҳар қандай ман олддан сезиш нурига тўла,
англашга кучсиздир улар йўлини хаёл.
Лек,
назаримда,
ихтиёрий ҳозир бўлар,
тарих йўлларида,
балки,
қачондир бу ҳол.
Биринчи васиятни эслайман,
яна,
одамлар билмайди
қочириқларни,
токи,
кўрмагунча ўз кўзи билан
амалга ошган қонунни:
“ТАРИХГА КИРИШ МАН ЭТИЛГАН!”
Тақиқларга қарайман ташвиш энди.

Уларни дид билан тайёрлаганлар

шаҳар кенгашидаги шоирлар:

“ШОВҚИН СОЛМАНГ!”

“ИФЛОС ҚИЛМАНГ!”

“ЧЕКМАНГ!”

“ТУПУРМАНГ!”

Битта казармада шундайин кўрдим:

“УРИШМАНГ!”

Фоҳишахонада бундай ёзилган:

“Ўпишманг!”

Қанийди ман қилса гар магистрат:

ОЧЛИКНИ,

ЎЛИМНИ,

ХИЁНАТНИ,

ЗЎРЛАШНИ,

ХЎРЛАШНИ.

Санъаткорларга ёлгонлар тақиқ этилса,

мен бузардим йигининг бор ҳайкалларини,

токи,

биздан сўнг ҳам ўтлар етилса,

безаб заминнинг оч пайкалларини,

токи,

яшнаб бунда яшил гиёҳлар

нозланиб қуёшга тобласа қаддин.

Ўтларин янчиб ошиқлар,

ўтлар –

шаҳидлар эканин чиқармаса ёддин.

Мен – ҲАҚИҚАТ билан оғриган шоир,

улар – ўлдирилган кесатиқ – ёлгон.

Майдон – ОЗОДЛИК рамзи,

забардаст ЭРКдир,

тўқайлардан ўтиб турибмиз,

яна, ялангоч – майдон.

СИЗ МЕНИ СЕВАСИЗМИ ТОҒЛАР?

Сиз мени сеvasизми тоғлар?

Сеvasизми қайинлар?

Яшил ва оқ кийинтирган йиллар

менинг билан елмоқни истаб,

олиб кетар гиёҳлар исмин,

фавқулодда йўллар

ўзининг жарангдор рангларига

сингдириб

сукунатнинг борки хилларин.

Тоғнинг чизма асбоби

текисламоқ бўлар бирдайин –

аср юрар нишаблардан

кўчган қор уюмлари

ва

қор гардлари тахлит,
 енгилгина чўктириб,
 бурама изларин қолдириб,
 менинг тезлашимга.
 Жимжамадор метеор –
 хомхаёл йиллар.
 Сиз мени севасизми тоғлар?
 Севасизми одамлар?
 Сизни тузатилмайди,
 яссиликка айлантирмайди,
 нурашингиз унутилмайди,
 тоғлар сизнинг.
 Ажойиб парчаларингиз
 чунонам,
 чатоқ,
 лекин,
 сизни қиёслаб бўлмайди,
 тоғлар.
 Сиз – қиёссиз.

ҚИЗИЛ ВА ҚОРА

Fas – Рим қонунларининг олий ҳуқуқи.
Fasest – “Ҳамма нарса раво” – дегани.
 Рим лашкарбошилари,
 жўнатган бир пайт
 бўйсунмаган шаҳарлар устига
 аскарларни,
 беҳисоб ҳуқуқлар билан қурооллантириб:
 фас!
Fas – гажиб ташиланг:
 Дунё илқингизда турар.
Fas – бошқа ҳаёт ва мулкка очиқдир йўллар.
Fas – қаҳр-газаб доврўгидан қисилган кўзлар,
 одамийлик шундайми, ахир?
 XX асрда
 чақмоқдай ёнди бирдан:
 Римнинг чорраҳаларида
 бемаъни ибора –
Fasest.
 Биринчи файласуф қора куйлакли
 тилишунос эди.
 Аждодлардан мерос қолган ёввойи дунё унга
 (у тарихчи бўлган),
 нияти ҳам қоп-қора,
 қораларнинг душмани у зот
 (телба эди ўзи.)
 Бизга ҳамма нарса раво!
 Ҳатто,
 мантиғу қиёс
 ва

хуқуқ ҳам хотирлар –
бўри эмиб ўсган
Ромул ва Ремни.
Қаранг,

яна такрорланмоқда –
асрлар қаърига сингиб кетган
қисматнинг нишабларини
бўри каби ваҳшийлик билан
қўйдек бемажол шўрлик,
ранглар Рим.

Ишқ изҳор қилинмас лотин тилида,
араз йўқ, тортишув йўқ лотин тилида.
Биз ёш ва навқирон бўлган бир пайтлар
биз ҳақда сўз айтилмаган лотин тилида.
Лотин товушлари қуйламас бизни,
ром этолмас бизни лотин сўзлар зарра,
ушлаб кўрар экан дўхтирлар томиримизни –
гапирмас кўҳна Римни қўриқлаган иборалар-ла:
Fasest
Демакки,

бу жасад чириб бормоқда,
сўнг бор таом еб ол ёғли, мазали,
коньяк ич, эътибор бермай, озгриққа, бироқ,
сен интиҳого маҳкумсан –
ҳамма нарса раво!

Умринг қисқа,
Ҳозирча яшайсан – Fasest.
ҳали тушга айланганинг йўқ,
кўкрагингни қашилайди
озгин панжаларинг,
қора либосингда, майли,
сайр этиб ол, фашист!..

....Лекин Брест бўсағасида бор,
бордир бир ҳандақ...

Ўқлардан чилтешик бўлган
қип-қизил дўнглик...

....Хушчақчақ прусслар
тўккан қонлар бор бу ерда

ва
менинг ҳимоясиз миям чанги.

Асаб таранг,
юрак тортар у томон,
бошлар у томонга йўллар,
сўқмоқлар!

қайда бўлмай,
кўксимда энг сўнгги имкон –
ўша ҳандақ сари
чўзилган қўллар....

Эрих Мария РЕМАРК

(1898 –1970)

ҚАРЗГА ОЛИНГАН УМР

Роман¹

Рус тилидан
Дилфуза СОБИРОВА
таржимаси

* * *

Клерфэ уни олиб кетгани кирди. Биргаликда “Ран Вефур” ресторанига боришди.

– Бу ердаги ҳаёт билан илк учрашувингиз қандай кечди? – сўради у.

– Ўзимни худди мангу яшайдиган одамлар даврасига тушиб қолгандек ҳис қилаяпман. Ҳар ҳолда улар ўзларини шундай тутишяпти. Хаёлларида фақат пул, ҳаёт ҳақида унутиб қўйишган.

Клерфэ кулиб юборди.

– Уруш пайти ҳамма, агар тирик қолсам буткул бошқача яшайман, хатоларимни такрорламайман, деб ўзига сўз берганди. Одамзот тез унутади.

– Сен ҳам ҳаммасини унутдингми? – сўради Лилиан.

– Қаттиқ ҳаракат қилдим. Лекин кўлимдан келмади.

– Балки шунинг учун ҳам сени яхши кўрсам керак.

– Мени яхши кўрмайсан, агар ростдан севганингда бу ҳақда гапирмаган бўлардинг.

– Балки сени келажак ҳақида қайғурмаганинг учун севарман.

– Унда санаторийдаги барча эркакларни яхши кўришингга тўғри келарди. Кел, яхшиси, қовурилган писта кўшилган элер еб, монтраше билан ичамиз.

– Сени нега севаман ўзи?

– Чунки ёнингдаман. Ҳаётни севганинг учун. Мен сен учун ҳаётнинг бир номсиз заррасиман, холос. Бу – хавфли.

– Ким учун хавфли?

– Кимнинг исми бўлмаса ўша учун хавфли. Уни истаган пайтда алмаштириш мумкин.

– Мени ҳам, – деди Лилиан.

– Бунга ишончим комил эмас. Менинг ўрнимда бирор ақлли одам бўлганида аллақачон қочиб кетарди.

¹ Давоми. Бошланиши аввалги сонда.

– Кўпам кўнгил қўйганинг йўқ менга.
 – Эртага кетаяпман.
 – Қаерга? – сўради Лилиан ишонқирамай.
 – Римга боришим керак.
 – Мен эса Баленсиагага боришим керак. Кўйлак олмоқчиман. Бу Римдан ҳам нарида.

– Ростдан кетяпман, янги шартнома имзолашим керак.
 – Яхши, – деди Лилиан. – Демак ёш чеварлар билан хатарли саргузаштларни бошласам бўларкан. Гастон амаким жон деб менга васий тайинлаган ёки эрга берган бўларди.

Клерфэ унга тикилди:

– У сени яна банди этмоқчими, ҳали эркинлик нималигини туйиб улгурмасингдан-а?

– Эркинлик нима ўзи?

Клерфэ жилмайди:

– Ўзим ҳам билмайман. Билганим шуки, эркинлик дегани масъулият ва мақсадсиз яшаш, дегани эмас. Унинг қандайлигини билгандан кўра қанақа бўлмаслигини тушуниш осонроқ.

– Қачон қайтасан? – сўради Лилиан.

– Бир неча кундан кейин.

– Римда севганинг борми?

Клерфэ жавоб беришга шошилмади.

– Ҳа, – деди бироздан сўнг.

– Ўзим ҳам шунақа деб ўйлагандим, – хотиржам жавоб берди Лилиан.

– Нега?

– Ёлғиз яшаганингга ишонмасдим. Ахир, сен билан танишмасимдан олдин мен ҳам ёлғиз эмасдим-ку!

– Энди ёлғизмисан?

– Ҳа, – деди Лилиан юзи ёришиб.

Клерфэ унга ҳайратланиб қаради.

* * *

Клерфэ Римда салкам икки ҳафтача қолиб кетди. У идорага, кафега ва устахоналарга борди. Бу орада Лилианни умуман эсламаган кунлари ҳам бўлди. Лекин айрим кунлари жуда соғиниб эслади. Лилиан унда ажиб таассурот уйғотганди. Илгари ҳеч бир аёл унда бу туйғуни уйғотолмаган. Лилиан унга ўз тенгдошларидан ортда қолган, энди эса уларга етиб олиш учун ҳаракат қилаётган боладек туюларди. Лекин бир ҳафта Римда Лидия Морелли билан яшаган Клерфэ Лилиан унинг тенги эмаслигини тушунди. Лилианга кўпроқ вақтини бағишлайдиган одам керак. Худди Волковга ўхшаган. Волков фақат у учун яшарди. Клерфэ эса бошқача муносабатларга ўрганган. У ҳеч нарсага ўзини буткул бағишлашни истамасди. Унга Лидия Мореллига ўхшаган аёл керак. Унинг ёнида Лилиан жуда ёш ва талабчан ҳамда ўта гўл кўринарди. Ўйлай-ўйлай шу қарорга келган Клерфэ бироз енгил тортди ва шартнома имзолаб бўлган бўлса-да, яна бир неча кун Римда қолди. Кейин Лидия Мореллини кўндириб, уни ҳам Парижга олиб келди.

Лилиан Баленсиагага йўл олди. Унинг кўйлаклари кам эди, бори ҳам уруш пайти тикилган бўлиб, аллақачон урфдан чиққан. Айрим кўйлаклари унга онасидан қолган, кейин арзон тикувчи уни қайта тикиб берган, бошқалари эса уруш пайти сотилган арзон-гаров матолардан эди. Бор-йўқ либосларидан фақат иккитаси кўк ва оч кулранг костюми ҳали кийса бўладиган аҳволда эди. Уларни ҳам бир неча йиллардан буён кияди, лекин фасони буткул урфдан чиқиб улгурмаган.

Моделлар намоиши бошланди. Лилиан залда ўтирганча аёлларни кузата бошлади. Кўпчилигининг ёши ўтган ва ҳаддан зиёд бўянишганди. Айримлари эса худди қашқалдоқдек шақиллашарди, тўғри, улар орасида ўз хуснига ишонган чиройлилари ҳам бор эди. Томошабинлар орасида америкаликлар ҳам бўлиб, бу аёлларнинг такаббурлиги кишининг энсасини котиради, тўда орасида эркаклар ҳам кўзга ташланарди.

Лилиан тўртта костюмни танлаб олди. У ҳар бирини кийиб кўраётганда сотувчи қиз унга ўта хушмуомалалик билан муносабатда бўлди.

– Жуда яхши танладингиз, – деди у. – Худди сиз учун тикилгандек. Бунақаси кам учрайди. Кўпчилик аёллар ўзларига ёқадиган кийимларни харид қилишади, сиз эса ўзингизга ярашганини танларкансиз... Бу кенг либосда жуда очилиб кетдингиз.

Лилиан кўзгудаги аксига қаради. Парижда юзи ва елкалари тоғдагига қараганда анча қорайгандек туюлди. Янги кўйлак унинг қоматига ярашиб, истарасини ҳам очиб юборганди. У жуда очилиб кетди, унинг Парижда ҳеч кимни танимайдиган, атрофга бефарқ боқадиган нигоҳи унга аллақандай маънос жозиба бахш этарди, бундан ташқари қандайдир юракни жиз эттирадиган паришонлик ҳам бор эди унда. У кўшни бўлмалардаги аёлларнинг овозини эшитар, аёллар чиқаётиб унга худди рақобатчидек бошдан-оёқ тикилишарди. Лекин Лилиан улар билан орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқлигини биларди.

Кўйлаklar унга эркакларни илинтириш учун қурол эмасди. Унинг мақсади фақат ўзи учун ҳаётни севиш эди.

Тўртинчи кун кийим ўлчаш хонасига катта сотувчи келди. Бир ҳафтадан кейин Баленсиаганинг ўзи ҳам кириб келди. Улар харидорларга либосларни дабдаба билан намоиш этиши мумкинлигини тушуниб қолишганди. Лилиан кам гапирар, лекин сабр билан кўзгу олдида тура оларди. Либослардаги испан безаклари унинг ёш қоматига бироз андух чўккандек кўрсатар, лекин бу сезиларли даражада эмасди. У худди мексика шолрўмолларидек қора ёки ёрқин қизил кўйлаklarни кийганида ёки матодорникидек калта курткалар ва кенг пальтолари эгнига илганида барча эътибор унинг юзига қаратиларди. Юзидан фақат унгагина хос бўлган ғамгинлик таралиб турарди.

– Танловингизга гап йўқ, – деди катта сотувчи. – Бу либослар сира урфдан чиқмайди. Уларни узоқ йиллар кийиб юришингиз мумкин.

“Узоқ йиллар”, – Лилиан жилмайганча деди: – Менга булар фақат шу йил учун керак...

Сотувчи унга балиқ терисига ўхшаган кулранг, кумушранг ялтироқ либосни кўрсатди.

– Энг сўнгги фасон. Кийиб кўрасизми?

Лилиан бош чайқади.

– Етарли. Бошқа пулим йўк.

– Бир кийиб кўринг. Назаримда сизга ёқади. Нархи ҳам чаккимас.

Лилиан бу ялтироқ балиқ пўстига ўхшаган либосни кийиб кўрди. Бу кийимда худди ҳозиргина денгиз ичидан чиқиб келган сувпарисига ўхшаб қолди. Кўйлак ростдан ҳам арзон эди.

– Фирмамиз ушбу кўйлакни айнан сиз кийишингизни истаяпти, – деди катта сотувчи.

* * *

Икки ҳафта Лилиан Дюнкерк худди гирдоб ичида яшагандек бўлди. У кўйлаклар ва туфлилар орасида ўзини маст қилгувчи ичкиликлар ертўласига тушиб қолгандек ҳис қиларди. Кейин у ҳисоб варақларини Гастон амакисига юборди.

Чунки амакиси унга одатдагидек ҳар ой юборадиган улушини берганди. У ҳамон қимматбаҳо қоғозларни тугатиш кўп вақт олишини баҳона қиларди.

Ҳаяжонланган Гастон эртаси куниёқ етиб келди. У хонада югурар, Лилианни масъулиятсизликда айблар ва тўсатдан, меникига кўчиб ўтасан, деган талабни ҳам қўйди.

– Мени назорат қилиб туришингиз учунми?

– Йўк. Пулни тежашинг учун. Шунча маблағни кўйлакларга совуриш гуноҳ. Улар тилладанми, намуноча қиммат?

– Улар ростдан ҳам тилла, фақат сиз буни сезмаяпсиз.

– Яхши фоиз келтирадиган акцияларни латта-путталар учун сотиш... – насихат ўқишда давоми этди Гастон. – Сенга васий тайинлаш керак!

– Уриниб кўринг. Франциянинг ҳар қандай судьяси мени тушунади ва менга эмас, сизга васий тайинлаш керак, деган қарорга келади. Агар яқин кунларда барча пулимни қайтариб бермасангиз, бундан икки баробар кўп кўйлак сотиб оламан ва пул ҳисобини сизга юбораман.

– Икки баробар кўп латта-путта?! Эсингни ебсан...

– Йўк, Гастон амаки мен эмас, сиз эсингизни егансиз. Ахир, ўзингизга ҳеч нарсани раво кўрмайдиган сиз эмасми, ўзингиз ёмон кўрадиган меросхўрларингиз камчилик кўрмай яшаши учун шундай қияпсизми? Бўлди, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик. Бирга тушлик қиламизми? Бу ерда яхши ресторан бор. Сизнинг шарафингизга кўйлакларимдан бирини кияман.

– Ҳеч қачон! Энди шунга ҳам пул сарфлашим қолувди?

– Мен сизни тушликка таклиф қиламан. Тушлик пайти менга насихат ўқишда давом этишингиз мумкин. Ҳозир қорним оч, худди олти соат машқ қилган чанғичидек оч қолдим. Кийимларни кийиб-ечавериш худди спорт билан шуғуллангандек очқадим. Мени пастда кутиб тулинг. Беш дақиқада тайёр бўламан.

Лилиан бир соат деганда пастга тушди.

Ғазабдан ранги оқариб кетган Гастон уни бир чеккада кутиб турарди. Лилиан амакиси уни бир қарашда танимаганидан хурсанд бўлди.

– Бу – мен, Гастон амаки.

Гастон йўталиб қўйди.

– Кўзим яхши кўрмаяпти, – тўнғиллади у. – Сени охири марта қачон кўргандим.

- Икки ҳафта олдин.
- Йўқ, уни айтмаяпман.
- Беш йил олдин... Ўшанда ярим оч ва таҳликада эдим.
- Энди-чи? – сўради Гастон.
- Энди ҳам очман, лекин қарорим қатъий.

Гастон чўнтагидан пул чиқарди.

- Бу кўйлақларни ким учун сотиб олдинг?

– Ўзим учун.

- Балки бирор...

– У ёқда, тоғда куёвликка муносиб эркаклар фақат чанғи спорти мураббийлари эди. Лекин улар фақат чанғи спорти кийимидагина чиройли кўринишарди. Бошқа пайт ўта бесўнақай ва хунук....

- Демак, буткул ёлғизсан?

– Ҳа, лекин сизчалик эмас, – деди у ресторан томонга йўл бошлаб.

– Нима ейсан? – сўради Гастон. – Ўзим сени меҳмон қиламан. Лекин менинг қорним тўқ. Нима буюртирай? Эҳтимол, ҳали ҳам енгил парҳез таомлари есанг керак? Қуймоқ, мевали салат ва олчали вино буюраммизми?..

– Аввало, менга денгиз типратиканини буюртиринг, – деди Лилиан. – Ўн иккитадан кам бўлмасин.

Гастон беихтиёр таомнинг нархига қаради.

- Денгиз типратикани соғлиқ учун зарар.

– Фақат зикналарнинг соғлиғи учун. Улар типратикан гўшtidан бўғилиб қолишади. Кейин қовурилган гўшт ҳам буюринг.

– Менимча, бу жуда ўтқир таом. Балки қайнатилган товуқ гўшти ёки сули бўтқаси буюртирганимиз маъкулдир. Ахир, санаторийда шунақа овқат ейсизлар-ку, тўғрими?

– Ҳа, Гастон амаки. Мен шунчалик кўп қайнатилган товуқ гўшти ва сули бўтқаси еганманки, бу бир умрга етади. Қолаверса, чиройли табиат манзарасини ҳам етарлича томоша қилганман. Бас. Гўштга кўшимча қилиб Шато Лафит¹дан ҳам бир бутилка буюринг. Балки сиз унақасини ичмасиз?

– Ўзимни бунчалик талтайтира олмайман. Энди анча қашшоқман, ази-зам Лилиан.

– Биламан. Шунинг учун сиз билан овқатланиш ҳам бутун бошли томоша.

- Нима? Нега?

– Винонинг ҳар култумида юрагингизнинг қони оқади.

– Жин урсин! – тўсатдан Гастон жаҳл килди. – Шу ҳам ҳаёт бўлдимми? Яна шундоқ ажойиб вино ичиб турганингда-я? Кел, бошқа нарсалар ҳақида гаплашайлик. Мен ҳам денгиз типратиканини татиб кўрсам бўладими?

Лилиан унга ликопчасини узатди. Гастон шоша-пиша учтасини паққос туширди. У овқатга кўп пул сарфлашни истамаса-да, лекин винони маза қилиб сипқорди. Пулини тўлаяптими, демак кўпроқ ичиши керак.

– Болам, – деди у бутилкани бўшатгач. – Вактнинг тез ўтишини қара. Эсимда, сен болалигингда...

Лилианнинг қалбида қаттиқ оғриқ турди.

¹ Шато Лафит – француз қизил виноси.

– Бу ҳақда ҳеч нарса эшитишни истамайман, Гастон амаки. Фақат бир нарсани менга тушунтиринг, нега менга Лилиан деб исм қўйишган? Менга бу исм умуман ёқмайди.

– Отанг шуни истаган.

– Нега ахир?

– Қаҳвага қўшимча ликёр ичасанми? Шартреза ҳам йўқ. Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим! – Гастон эриб борарди. – Яхши, унда икки бокал шампан виноси буюрамиз. Ҳа, айтганча отанг...

– Нима?

Гастоннинг бир кўзи учарди.

– Урушгача у бир неча ой Нью-Йоркда яшаган. Бир ўзи. Кейин эса исмингни Лилиан қўйишимизни талаб қилган. Онангга фарқи йўқ эди. Кейин эшитишимча, Нью-Йоркда унинг... нима десам экан, Лилиан исмли бир аёл билан отанг ўртасида ўта жўшқин муҳаббат бўлган экан. Кечир, мени, ўзинг мажбур қилдинг гапиришга...

– Худога шукур, – деди Лилиан. – Мен эса онам бу исмни китоблардан ўқиб топган бўлса керак, деб ўйлаб юардим. У кўп китоб ўқирди-да.

Гастон қушниқидек кичик бошини силкиди.

– Тўғри, отанг умуман ўқимасди. Сен-чи, Лили? Сен энди шундай яшамокчимисан? Буни тўғри деб ҳисоблайсанми?

– Сиздан ҳам худди шу ҳақда сўрамоқчийдим. Винони ичаётганимиздан кейин қандайдир одамгарчилигингиз уйғонгандек бўлди.

Гастон коньякдан бир ҳўплади.

– Сенинг шарафингга байрам уюштираман бугун.

– Олдин ҳам шундай деб таҳдид қилгандингиз.

– Келасанми?

– Фақат бир пиёла чой ичгани бўлса, бормайман.

– Йўқ, тушликка таклиф қиламан. Яхши винолардан асраб қўйганман. Бор-йўғи бир неча дона қолган, лекин ҳозир ичадиганимиздан қолишмайди.

– Яхши, бораман, – деди Лилиан.

– Очилиб кетгансан Лили, лекин ўта бетгачопарсан. Ўта! Отанг бунақа эмасди.

“Бетгачопар, – ўйлади Лилиан. – У нимани бетгачопарлик деб ҳисоблайди? Мен ростдан шунакамани? Балки хушмуомалалик билан ёлғон гапиришга, аччиқ ҳақиқатни яхши муомала билан ўрашга менинг вақтим йўқдир”.

* * *

Деразадан Сен-Шапель ибодатхонасининг ўткир игнадек минораси кўриниб турарди. Офтоб чарақлаган кунларнинг бирида Лилиан у ерга борди. Кун яримига етиб қолган, ибодатхонанинг баланд деразасининг ранг-баранг ойналарини ёриб ўтган офтоб сабаб ибодатхона худди куёш нурларидан тўқилган инга ўхшаб кўринарди.

Ранглар шу қадар ёрқин эдики, Лилиан худди ўзини ранг-баранг сувда сузиб юргандек ҳис қилди.

Ибодатхонада Лилиандан бошқа бир неча америкалик аскарлар ҳам бор эди, лекин улар кўп ўтмай кетишди. У ўриндиқда нурга бурканиб ўтирарди. Бу дунёдаги энг нафис ва шоҳона мато эди, у кийимларини ечиб

ташлаб шаффоф парча танасида жилваланишини кўргиси келарди. Бу нурлар шаршараси Ер қонунларига бўйсунмайдиган парвоз этиш бахтини берадиган, сармаст қиладиган туйғу эди. У гўё нур билан нафас олаётгандек эди. Кўк, яшил, қизил ранглар қонига қўшилиб оқаётганини, ўпкасига қуйилаётганини, танаси ва онги йўқолиб, фақат нур қолаётганини ҳис этарди. Бу нур худди рентген нурлари каби танасини забт этди. Фарқи шундаки, рентген суякларни яланғочлайди, бу нур эса юракни тез уришга ва қонни кўпиртиришга сабаб бўладиган ўша сирли кучни очиб юборганди. Бу енгил таскин эди. У бу кунни ҳеч қачон унутмайди. Бутун ҳаёти, келажаги худди шу ари уясига ўхшаш залдаги каби енгил, соясиз нурга, афсуссиз бахтга, кулсиз гулханга ўхшашини истарди.

Дарвозабон иккинчи бор унинг елкасидан енгил туртди.

– Хоним, иш вақтимиз тугади.

Лилян ўрнидан турди. Қаршисида чарчаган, безовта чехра турарди. Лиляннинг кўнглидан ўтган нарсаларни бу одам тушунмасди.

– Бу ерда анчадан буён ишлайсизми? – сўради у қариядан.

– Ўн олти йилдан буён.

– Бу ерда кунни ўтказиш жуда ёқимли бўлса керак!

– Йўқдан кўра бор иш-да, – деди дарвозабон. – Лекин пули тирикчиликка зўрға етади. Ҳаммасига пулнинг қадрсизланиши сабаб.

Қария умрида ҳеч бўлмаса бир марта бу нурнинг мўъжизасини ҳис қилганмикан, буниси Лилянга мавҳум. Бу ерда, Парижда ҳаётни ҳамма шунчаки одатий ҳол деб қабул қилади. У сумкасини титкилаб пул олди. Қариянинг кўзлари чакнаб кетди. Лилян бу қарияни айблаб бўлмаслигини тушунди. Унинг учун бу қоғоз парчаларида ҳаётнинг барча сир-синоатлари мужассам, нон ва ичимлик учун, бошини ёстиққа қўйиш ҳамда ҳонага пул тўлаш учун шу қоғоз парчалари керак.

* * *

Кўйлақлар тайёр бўлганда Лилян уларни шкафга солиб қўймасдан, ҳона бўйлаб осиб чиқди.

Духоба кўйлагини каравоти устига илди. Кумушрангини ёнига қўйди. Тунда босинқирашдан бақириб уйғонганида, худди қутқарув арқони каби кўйлақларига қўл чўзишни ва тушида додлаганча охири йўқ қудуққа тушиб кетаётганда кўйлақларига осилиб ғира-шира қоронғилик орасидан ҳаётга, одамлар орасига қайтишни ўйларди. Лилян қўллари билан кўйлақларини сийпаларкан, унинг матосини ҳис қиларди. Ўрнидан туриб, ҳона бўйлаб юрар, баъзида у ўзини дўстлари даврасида ўтиргандек сезар, деворларга осилган кўйлақлари, комодда каторлашиб турган тилларанг, қора ва жигарранг ингичка пошналар туфлиларига завқланиб тикиларди.

У ярим тунда хонани айланиб ўз хазинасини кўздан кечиришкан, парча матосидан тикилган либосини ой нурига тутарди, кейин шляпаси ва туфлисини кийиб кўзгуга қарарди. Ой нурида ўзининг нурдек мусаффо аксига синчиклаб тикиларди. У юзига ва елкаларига қараб наҳотки юз терим салқиган, елкаларим букчайиб қолган бўлса деб ўйлар, кейин оёқларига тикилиб, наҳотки оёқларим чўпдек озиб кетган бўлса, деб хавотирланарди.

“Ҳали эмас, – ўйлади у. – Ҳали у даражага бормади”. Кейин ўзининг сўзсиз, шарпасимон ўйинини давом эттирарди.

Клерфэ Лилиан билан яна учрашганида унга узоқ тикилиб қолди. Қиз жуда ўзгариб кетганди.

Гап фақат кўйлақда эмасди. У яхши кийинадиган кўплаб аёлларни биларди. Лидия Морелли ҳам либос танлаш бўйича унча-мунча чеварни доғда қолдирарди.

Лилианнинг ўзи ўзгарганди. Қиз билан хайрлашганида у худди ҳаракатлари бесўнақай ўсмир қиздек эди, энди эса айни гулдек очилган аёлга айланганда қайта кўришишди. Бу аёл болаликнинг сирли чегарасини босиб ўтган бўлса-да, ҳали жозибасини йўқотмаган, аммо ўзининг латофатига ишончи қомил эди.

Клерфэ тўсатдан нега Римда узоқ пайт ушланиб қолганини ва Лидия Мореллини бирга олиб келиб аҳмоқлик қилганини тушунди. Ўзини йўқотмаслик учун Лилианнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан соддалик, гўллик қидира бошлади. Масалан, ҳис-туйғуларининг жўшқинлиги билан уларни изҳор этишини худди жазавага тушган деб таърифлар, лекин аслида ундай эмасди. Лилиан худди тор аквариумга ташланган гулмоҳи балиғидек ўзини тўрт томонга урар ва сув тубини ғулувга соларди. Энди балиқ аквариумда эмас, ўз уйида эди ва энди ҳеч қандай тўсикқа урилмасди, у ўзининг чакқон ҳаракатларидан завқланар ва баданининг камалакдек товланишига маҳлиё бўларди.

– Гастон амаким менинг шарафимга кичикроқ кеча уюштирмоқчи, – деди Лилиан.

– Шунақами?

– Ҳа, у мени турмушга бермоқчи.

– Ҳали ҳам шу фикрдами?

– Фикри олдингидан кўра қатъийроқ. У агар мен кўйлақ сотиб олишни бас қилмасам, нафақат ўзи, балки мен ҳам касодга учрашимдан хавотирда.

Улар яна “Ран Вефур” ресторанига келишди. Официант бу гал ҳам қовурилган писта билан эклер келтирди, уларни монтраше билан ичишди.

– Римдан қайтганингдан кейин камгап бўлиб қолдинг, – деди Лилиан.

Клерфэ унга қаради.

– Наҳотки?

Лилиан жилмайди.

– Балки ҳозиргина бу ерга келган аёл сабабчидир?

– Қанақа аёл?

– Уни кўрсатишимни истайсанми?

Клерфэ Лидия Морелли кириб келганини сезмай қолганди. Жин урсин, нега айнан шу ерга келди? Лидия авиация саноати корчалонларидан бўлмиш Жонсон билан бирга эди. Лидия Морелли вақтини бекорга ўтказмасди, ахир унга бугун эрталаб кечкурун учрашамиз деб айтганди-я. Клерфэ у нега айнан бу ерга келганини ҳам биларди. Бундан бир неча йиллар илгари у Лидияни шу ресторанга олиб келарди. Бундан буён ресторанларни эҳтиёт бўлиб танлашга тўғри келади.

– У билан танишмисан?

– Кўплаб бошқа танишларим каби...

У Лидия Лилианни кузатаётганини сезди, Лилианнинг нима кийгани-ю, бу либосни қаердан, қанчага олганигача билишига ишончи комил эди. У Лидия Лилианнинг туфлиси қанча туришини билишига ишонарди. Ҳатто уларни кўрмаган бўлса-да. Бу масалада Лидия башоратчи эди. Агар Клерфэ ўйлаб иш қилганида, бу вазиятга тушмаган бўларди, лекин энди бўлар иш бўлган экан, бундан фойдаланиши керак. Ахир, энг оддий туйғулар аслида энг кучли туйғулар ҳисобланади. Улардан бири – рашк. Лилиан уни рашк қила бошласа янада яхши. У шундоқ ҳам Римда узок қолгани учун ўзини койирди.

– У дид билан кийинаркан, – деди Лилиан.

Клерфэ бош силтади:

– У шу билан машхур.

Энди у Лилиан Лидиянинг ёши ҳақида фикр билдиришини кутарди. Лидия қиркка кирганди, кундузлари унга ўттиз ёш бериш мумкин, лекин оқшом чироқлари муносиб ёритиб турганда йигирма беш ёшлиларга ўхшаб кетарди. Лидия борадиган ресторанларнинг чироқ нурлари уни шундай кўрсатса керак.

Лекин Лилиан Лидиянинг ёши ҳақида оғиз очмади.

– Чиройли экан, – деди у. – Орангизда муҳаббат борми?

– Йўқ, – деди Клерфэ.

– Аҳмоқ экансан, – деди Лилиан. Клерфэ унга оғзи очилиб тикилди.

– Нега?

– У жуда чиройли-ку. Ким у ўзи?

– Италиялик.

– Римданми?

– Ҳа, – деди у. – Римдан. Нега сўраяпсан? Рашк қияпсанми?

Лилиан кўлидаги рюмкани хотиржамлик билан столга қўйди.

– Рашк қилмаяпман, – деди у хотиржам. – Бунга вақтим ҳам йўқ.

Клерфэ унга қаттиқ тикилди. Бошқа ҳар қандай аёлнинг тилидан бу сўзлар сийқаси чиққандек янграган бўларди. Лекин Лилиан тилидан эмас ва Клерфэ буни тушунарди. У самимий гапирарди. Ҳар лаҳзада у ўзи билмаган ҳолда ғазабга тўлиб борарди.

– Балки бошқа нарсалар ҳақида ҳам гаплашармиз?

– Нега? Парижга бошқа аёл билан қайтиб келганинг учунми?

– Бўлмаган гап! Бунақа аҳмоқона фикр қаёқдан миянгга келди?

– Айнан аҳмоқона бўлгани учун. Шундай эмасми?

Клерфэ бир зум жим бўлди, кейин:

– Тўғри, бу аҳмоқлик, – деди секингина.

– Дидинг чакки эмас экан.

Клерфэ кейинги саволни кутиб жим бўлди. У фақат ростини гапиришга шайланиб турарди. Бугун эрталаб Лилиан билан шунчаки гаплашиб юришни ва бу ҳеч кимга ҳалақит бермаслиги ҳақида ўйлаганди, лекин энди ундан бошқа ҳеч кимни кўргиси келмасди. У ўз айби билан қопқонга тушганини билар ва бундан жаҳли чиқарди, бундан ташқари ўтмишдаги хатоларни ҳеч қандай восита билан тузатиб бўлмаслигини ҳам биларди. Лилиан унинг кўлидан энг хавфли пайтда, жангсиз чиқиб кетди. Унга эришиш учун битта йўл қолганди, яъни худди шу тарзда ҳаракат қилиш лозим, бундай жангларга одатда кўр-кўрона киришиларди, уни йўқотмаслик учун ҳаммасини тан олиши керак.

– Сени севиб қолишни истамагандим, Лилиан, – деди у.

Қиз жилмайди.

– Лекин бу сабаб эмас-ку. Фақат мактаб ўқувчилари шундай йўл тутади.

– Муҳаббатда ҳамма ўзини худди мактаб ўқувчисидек тутади.

– Муҳаббат? – деди Лилиан. – Бу жуда кенг тушунча! Унинг ортида нималар яширинмаган дейсиз... – У Лидия Мореллига нигоҳ ташлади. – Ҳаммаси сен ўйлагандан кўра осонроқ. Кетдикми?

– Қаерга?

– Отелга қайтмоқчиман.

Клерфэ бир сўз демай ҳисоб-китоб қилди. Улар Лидия Морелли ўтирган стол ёнидан ўтиб эшик томон йўл олишди. У ўзини Клерфэни кўрмаганга олди. Улар хизматчи машинани олиб чиқиб бурчакка қўйгунча тор кўчада кутиб қолишди. Лилиан ўгирилиб Клерфэга машинани кўрсатди.

– Мана у хиёнаткор “Жузеппе”. Мени отелга олиб бориб қўй.

– Йўк. Олдин Пале-Роялга борамиз. Боғ ҳали очикми? – сўради у швейцардан.

– Албатта, жаноб.

– Мен у ерда бўлганман, – деди Лилиан.

– Истагинг нима?

– Қўшхотинли бўлмоқчимисан?

– Бас қилгин. Кетдик.

* * *

Улар Пале-рояль равоклари остидан юриб кетишди. Оқшом салқин эди, боғдан тупроқ ва баҳор ҳиди уфуриб турарди. Елиб турган шамол тунги ҳаводан кўра илиқроқ эди. Клерфэ тўхтади.

– Сўрама. Ҳеч нарсани тушунтиришимни сўрама. Бунинг иложи йўк.

– Нимани тушунтирмоқчисан?

– Ҳеч нарсани.

– Ростдан ҳам ҳеч нарсаними? – сўради Лилиан.

– Мен сени севаман.

– Ҳар нарсани баҳона қилиб жанжал чиқармаганим учунми?

– Йўк, – деди Клерфэ. – Буни ёқламайман. Мен сени бошқаларга ўхшамаган ғайриоддий можаро қилганинг учун севаман.

– Мен ҳеч қачон можаро чиқармайман, – жавоб берди Лилиан мўйнали жакетининг ёқасини кўтариб. – Можаро чиқаришни билмасам керак!

Қиз унинг қаршисида турар, сочларини илиқ шамол ўйнарди. Қиз унга буткул бегонадек туюлди. У ҳеч қачон билмаган бу аёлни йўқотишга ҳам улгурди.

– Сени севаман, – деди у яна ва қизни бағрига босди. Ҳамма нарсага бефарқларча қараб турган Лилиан кўзларини катта очганча шамолнинг овозига кулоқ тутарди.

Сабри тутаган Клерфэ уни енгил силкитди:

– Бир нима десанг-чи? Бирор нима қилсанг-чи! Ундан кўра мени ҳайдаб юборганинг яхши эди. Ёки тарсаки тушур! Лекин тош ҳайкалга ўхшаб турма.

Қиз қаддини ростлади, Клерфэ уни кучоғидан бўшатди.

– Нега сени ҳайдашим керак? – сўради у.

– Демак қолишимни истаяпсан?

– Бугун окшом “хоҳлаш” сўзи менга худди чўяндек туюлди. Уни ҳеч нарса қила олмайсан. У жуда мўрт.

У қизнинг кўзларига тикилди.

– Назаримда ростдан хаёлингдан ўтган гапларни айтяпсан, – деди у бироздан кейин.

У ҳайрон қолди. Лилиан эса жилмайди:

– Бўлмасам-чи? Ахир, боя айтдим-ку, ҳаммаси сен ўйлагандан кўра осонроқ деб.

Клерфэ нима дейишни билмай жим қолди.

– Юр, сени отелга олиб бориб қўяман, – деди у ниҳоят. Қиз индамай унга эргашиди, хотиржам ёнма-ён кетаверди.

“Менга нима бўляпти? – ўйлади у. – Нега гангиб қолдим? Ундан ҳам, Лидия Мореллидан ҳам жаҳлим чиқяпти, аслида фақат ўзимдан жаҳлим чиқиши керак, бошқалардан эмас”.

* * *

Улар машина ёнида туришганида ресторан эшигида Лидия Морелли ва унинг ҳамроҳи пайдо бўлишди. Лидия яна Клерфэни кўрмаганга олди ўзини. Лекин кизикувчанлик устун келди. Клерфэ Лилианни ҳимоя қилишимга тўғри келади деб ўйлаганди, лекин шу ондаёқ бунга ҳожат йўқлигини тушунди.

Отелнинг икки хизматчиси бир-бири билан баланд овозда уришиб, кўчада йўл ҳаракатини тўхтатиб, уларга машиналарни келтиргунча икки аёл ўртасида бир қарашда ўта беэиён суҳбат бўлиб ўтди. Бу суҳбат жуда илтифотли эди. Агар бошқа пайт бўлганда Лидия Мореллининг қўли баланд келган бўларди. У Лилиандан катта, анча тажрибали ва тили яхшигина заҳар эди. Лекин ҳаммаси бошқача бўлди. Ташқаридан қараганда Лидиянинг зарбалари худди пахтага теккандек туюларди. Лилиан унга шундай камтарлик билан муносабатда бўлдики, ҳар қанча эҳтиёткор бўлмасин, Лидия тажовузкордек кўринди. Бу мағлубиятга тенг эди. Ҳатто шериги ҳам унинг кизиқиб қолганини сезди.

– Мана машинангиз, жаноб, – деди швейцар. Тор кўчадан чиққан Клерфэ машинасини бурди.

– Ажойиб ғалаба! – деди у Лилианга ўгирилиб. – У барибир ҳеч нима-ни била олмади. Кимсан, қаердан келгансан, қаерда яшайсан?

– Агар истаса ҳаммасини билиб олиши мумкин, – деди Лилиан бепарво.

– Кимдан? Менданми?

– Тикувчимдан. У кўйлакни ким тикканини тушунди.

– Менимча сенга барибир, шундайми?

– Барибир, – деди Лилиан тунги ҳавони сипқориб. – Розилик майдони бўйлаб юрайлик. Бугун якшанба, фаввораларнинг чироклари ёқилган.

– Назаримда сен ҳамма нарсага бефарқсан? Шундайми? – сўради у киз томонга ўгирилиб жилмаяр экан.

– Агар чуқур ўйлаб кўрилса, ҳа, шундай.

– Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим, – тўнғиллади Клерфэ. – Сенга нима бўлди ўзи?

Клерфэ майдонни секин айланиб чикди. Чироқ нурлари Лилианнинг юзини силаб ўтарди. “Мен ўлишимни биламан, – ўйлади у. – Буни сендан яхшироқ биламан, мана гап нимада, сен учун шунчаки гап бўлиб туюлган нарсa мен учун ҳам йиғи, ҳам нола, ҳам хурсандчилик. Сен учун одатий нарсалар – мен учун бахт ва ҳаммасини тақдир тухфаси деб қабул қиламан

– Қара, фавворалар! – деди у.

Кумуш кулранг Париж осмони остида ялтираб турган фавворалар гоҳ осмонга кўтарилиб пастга тушарди, гоҳ бир-бирини кувган оқим жилдираб, мангулик рамзи бўлган ёдгорлик беқарор сув устида турар, тинимсиз ҳаракатланиб ернинг энг қадимий алласи бўлмиш шаффоф товушда куйларди. Бу кўшиқ абадий ҳаёт ва шахснинг мангу мавҳ бўлиш нағмаси эди.

– Кел, Рон Пуэнга ҳам борамиз, – деди Лилиан. – У ерда ҳам фавворалар бор.

Клерфэ индамай Елисей далаларидан юриб кетди. Рон Пуэнда ҳам сувнинг ўша кўшиғини тинглашди. Лекин бу ерда фаввора атрофида сарик лолалардан кичик гулчаманлар қад ростлаганди.

– Буларнинг барига ҳам бефарқмисан? – сўради у.

Лилиан нигоҳини қоронғида шилдираётган ирмоқдан олиб унга қаратди. “У қийналяпти, – ўйлади қиз. – Уни пушаймон едиришим жуда осон бўлди”.

– Бефарқман деб умид қиламан, – деди у. – Мен унга қараб эриб боряпман. Наҳотки, мени тушунмасанг?

– Йўқ. Мен ҳеч нарсага қараб эриб кетишни истамайман, мен доим ўзимни кучли ҳис қилишни истайман.

– Мен ҳам истайман.

У машинани тўхтатиб ундан бўса олишни истарди. Лекин бу иши нима билан якун топишини биларди.

Ундан кўра гулзорни яксон қилиш, сарик лолаларни эзиш, ҳамма нарсани ҳар тарафга улоқтириб, Лилианни бағрига босганча боши оққан томонга қочишни хоҳларди... Лекин қаерга? Уни олиб қочиб бирор ишончли жойга яшириш ва бир умрга бу илтижоли боқадиган кўзларга банди бўлишни истарди.

– Сени яхши кўраман, – деди у. – Барини унут. У аёлни ҳам унут.

– Нега? Сенингча шу пайтгача мен ёлғиз бўлганманми?

“Жузеппе” тўсатдан бир сакраб тўхтади. Клерфэ моторни юритди.

– Санаторийни айтаяпсанми? – сўради у.

– Парижни айтаяпман.

У қизнинг кўзларига синчков тикилди. Лилиан жилмайди.

– Мен ёлғиз қола олмайман. Энди эса мени отелга обориб қўй. Чарчадим.

– Яхши.

Клерфэ Лувр ёнидан юриб, Консьержеридан ҳам ўтди ва Сен-Мишель кўпригига чикди. У нима қилишни билмасди. У жон деб Лилианни қойган бўларди-ю, лекин бунга ҳаққи йўқ эди. У шу пайтгача Клерфэ гапирган гапни тан олганди. Шубҳаланишга ҳожат йўқ. Клерфэ бир нарсани – уни йўқотмасликни истарди. Лилиан бирдан дунёдаги энг қадрли ва ардоқли одамга айланганди. У бирор чора қўллаши лозим эди. Отель ол-

дида у билан шунчаки хайрлашиш мумкинмас. Шундай қилса уни қайтиб кўрмайди. Бу – сўнгги имконият. Уни тўхтатиб қолиш учун бирор сеҳрли сўз ўйлаб топиши лозим. Бўлмаса у машинадан тушиб, лоқайдларча жилмаяди ва отель эшикларидан кириб кўздан йўқолади.

Уни вестибюлидан балиқ ва саримсоқ пиёз анқиб турган меҳмонхона ютиб юборади. Кейин айланма зиналардан кўтарилиб хонасига равона бўлади. Клерфэнинг энг сўнгги кўргани унинг ингичка тўпиғи бўлади. Лилиан хонасига етиб борганида эса унинг елкасидан иккита қанот ўсиб чиқади ва кўчага қараб учади. У Сен-Шапель ибодатхонаси томон учмайди. Балки Баленсиага либосларида Вальпургиевга учади, у ердаги шайтонларнинг ҳаммаси фрак кийган бўлади. Барчаси пойгачи рекордчилар, камида олти тилда бемалол гапирадиган, барча файласуфларни ёд олган, пианиночилар, бокс бўйича чемпионлар ва шоирлар.

Меҳмонхона портъеси эснаб кўйди.

– Буфет калити борми сизда? – сўради Клерфэ.

– Албатта. Сизга нима керак? Виши, шампан, пиво?

– Музлатикичдан бир банка икра олиб келинг.

– Бунинг иложи йўқ, жаноб. Калитлар хонимда.

– Унда бурчакдаги “Лаперуз” дўконига югуриб бориб келинг. У ҳали очиқ. Сизни шу ерда кутиб турамиз, ўрнингизни билдирмайман.

У чўнтагидан пул чикарди.

– Икра егим келмаяпти, – деди Лилиан.

– Нима егинг келяпти?

Лилиан жавоб беришга шошилмади.

– Клерфэ, – деди у бироздан сўнг. – Шу пайтгача кеч бўлганда ҳеч кимни қабул қилмаганман. Сен айнан шуни билмоқчи эдинг, тўғрими?

– Рост, – гапга аралашди портъе. – Хоним доим уйга ёлғиз қайтади. Бу яхши эмас, жаноб. Сизга шампан виноси олиб келайми? Бизда ўттиз тўртинчи йил ҳосилидан тайёрланган “Переньон уйи” шампани бор, истасангиз...

– Олиб келинг! Тилла одам экансиз! – кичкирди Клерфэ. – Егуликлар ҳам борми?

– Мен мана бунақа колбаса емоқчиман, – деди Лилиан портъе еб ўтирган овқатига ишора қилиб.

– Ўзимникини сизга бераман, хоним. Буфетда бунақаси кўп.

– Буфетдан колбаса олиб келинг, – буюрди Клерфэ. – Бир бурда қоранон ва бир бўлак пишлоқ ҳам ола келинг.

– Пиво ҳам, – кўшимча қилди Лилиан.

– Кўнглингиз шампан тусамаяптими, хоним?

Портъенинг юзи тундлашди, у чойчака микдори пасайишидан хавотирда эди.

– Ҳар эҳтимолга қарши бир бутилка “Периньон уйи”дан ола келинг, – деди Клерфэ. – Ўзим ичарман. Бугун бир нарсани нишонламоқчиман.

– Нимани?

– Туйғулар исёнини, – Клерфэ портъенинг ўрнини эгаллади. – Боринг! Ўрнингизга навбатчилик қилиб тураман.

– Бу билан муомала қилишни биласанми? – сўради Лилиан навбатчи доскасини кўрсатиб.

– Албатта. Уруш пайти ўрганганман.

Қиз тирсагини столга тиради.

- Уруш пайти кўп нарсани кўрган экансан-а. Тўғрими?
- Жуда кўп нарсани. Деярли доим уруш бўлади-ку.

* * *

Ижарачилардан бири бир бутилка сув сўради, бошқаси эса эрталаб соат олтида уйғотиб қўйишни тайинлади. Клерфэ ҳаммасини ёзиб олди. Унга хайрон бўлиб тикилган калбош жаноб ўн иккинчи хонанинг калитини, иккита ёш инглиз қизга эса хоналарининг калитини олиб берди. Бироздан кейин вестибюлга сархуш эркак кириб келди ва Лилиандан, “Бўшмисиз, нархингиз қанча?” – деб сўради.

– Минг доллар, – деди Клерфэ.

– Ҳеч бир аёлнинг нархи бунча эмас, тентак, – деди маст-аласт киши ва яна қоронғи соҳилда кўздан йўқолди, бироздан кейин ўша томондан сувнинг шалопплагани эшитилди.

Портъе бутилка ва колбаса кўтариб келди ва: “Агар яна бирор нарса керак бўлса “Тур д’Аржан” ёки “Лаперуз”га бориб келишга тайёрман, велосипедим бор!” деди.

– Эртага, – деди Клерфэ. – Ҳозир бўш хонангиз борми?

– Хонимнинг хонаси бор-ку.

– Хоним турмушга чиққан. У менинг хотиним, – деди Клерфэ яна портъени хайрон қолдириб. Поръте хотин бўлса “Периньон уйи” нега керак-лигини сира тушунмасди.

– Олтинчи хона бўш, – деди у. – Хонимнинг хонаси билан ёнма-ён.

– Яхши. Буларни ўша ерга элтинг.

Портъе харидларни хонага олиб борди, чойчақани кўриб эса туни билан велосипедда жанобнинг топшириқларини бажаришга тайёрлигини маълум қилди.

Портъе барчасини бажаришга сўз бериб кетди. Бироздан кейин муз кўтариб қайтиб келди ва шундан кейин уларни буткул тинч қўйди.

– Агар бугун тунда сени ёлғиз қолдирсам, бошқа ҳеч қачон кўрмасам керак деб ўйладим, – деди Клерфэ.

Лилиан дераза рафига ўтирди.

– Мен бу ҳақда ҳар тун ўйлайман.

Клерфэ қалбида қаттиқ оғриқ туйди. Лилианнинг чехраси деразадан тушиб турган ой нурида янада маъюс кўринди. У бирдан Лилианнинг ёлғизлигини ҳис қилди. Ҳа, айнан ёлғизлигини, тарк этилганлигини эмас.

– Сени яхши кўраман, – деди у. – Буни сенга қизиғи борми, йўкми билмадим, лекин мен рост гапиряпман.

Қиз жавоб бермади.

– Бу гапларни бугунги воқеа сабаб айтмаётганимни тушунасан деб умид қиламан, – давом этди у, ёлғон гапирётганини ўзи ҳам англамай. – Бугунги окшомни унут. Бу тасодифан юз берди, аҳмоқлик қилдим, буткул чалкашиб кетдим. Ҳаётда ҳеч қачон сени хафа қилишни истамаган бўлардим.

Қиз яна биров жим турди:

– Назаримда, мен хафа қилишларидан ҳимояланганман, – деди у ўйланиб. – Гапим самимий. Балки бу менга бошқа нарсани ўрнини тўлдириш учун берилгандир.

Клерфэ нима деб жавоб беришни билмасди. У Лилиан нима ҳақида гапираётганини тушуниб турар, лекин, назарида, ҳаммаси аксинча эди. Балки иккаласи ҳам ҳақ бўлиб, бир-бирларини тўлдиришаётгандир.

– Тунда жисминг ялтиларкан, худди ичидан нур таратадиган чиғаноқ каби, у нурни ютмайди, аксинча акс эттиради. Ростдан пиво ичмоқчимисан?

– Ҳа. Яна Лион колбасаларини ҳам таътиб кўрмоқчиман. Нон билан. Бундан ҳайратга тушмайсанми?

– Мен ҳеч нарсадан ҳайратга тушмайман. Мен ўзимни худди бутун умр шу тунни кутгандек ҳис қиляпман. Худдики бутун олам, саримсоқ хиди анқиб турган меҳмонхона залидан ташқарида қолиб, нобуд бўлгану фақат биз иккимиз қутулиб қолишга улгургандекмиз.

– Наҳотки, биз улгурдик?

– Ҳа. Кулоқ сол, атроф қандай тинчиб қолди.

– Аксинча, сен тинчиб қолдинг, – жавоб берди у. – Чунки мақсадингга эришдинг.

– Наҳотки эришган бўлсам? Назаримда, энг машҳур чеварникига тушиб қолгандекман.

– Менинг забонсиз дўстларимни назарда тутяпсанми? – Лилиан хона бўйлаб илиб ташланган кўйлақларига назар ташлади. – Тунлари улар менга эртақнамо баллар ва карнаваллар ҳақида сўзлайди. Лекин бугун уларнинг менга кераги йўқ. Балки ҳаммасини йиғиб жавонга илиб қўярман.

– Қўй, тураверсин. Улар сенга нималарни сўзлайди?

– Кўп нарсани. Баъзида денгиз ҳақида. Чунки мен денгизни кўрмаганман.

– Денгизга албатта, борамиз, – деди Клерфэ ва унга бир стакан муздек пиво узатди.

– Фақат бир неча кундан кейин. Олдин Сицилияга боришим керак. У ерда пойга бўлади. Лекин ютиш имконим йўқ.

– Сен доим ғолиб бўлишни истайсанми?

– Баъзан бу жуда зарур. Идеалистлар пулни қаерга сарфлашни билишади.

Лилиан кулди.

– Буни Гастон амакимга ҳам айтаман.

Клерфэ каравот бошида илинган кумушранг парчадан тикилган кўйлакка синчиклаб тикилди.

– Айнан Сицилияга мос, – деди у.

– Уни кеча тунда кийгандим.

– Қаерда?

– Шу ерда?

– Бир ўзингми?

– Бир ўзим.

– Энди ҳеч қачон ёлғиз бўлмайсан.

– Ёлғиз бўлмаганман ҳам.

– Биламан, – деди Клерфэ. – Сенга яхши кўраман деганимда худди бу учун мендан миннатдор бўлишинг керак, дегандек бўляпман. Аслида ундай деб ўйламаяпман. Уф... беаъни гапларни гапиряпман, чунки ўрганмаганман.

– Йўқ, сен беаъни гапларни гапирмаяпсан.

– Ҳар бир эркак агар у аёлга ёлғон гапирмаётган бўлса аҳмокона сўзларни гапирди.

– Кел, “Перьнион уйи”ни оч. Нон ва колбаса есанг, ўзингга ишончинг камаяди. Нимани ҳидлаяпсан? Мендан ниманинг ҳиди келяпти?

– Саримсок, ой ва мен сира фаҳмлаб ололмаётган ёлғон ҳиди.

– Хайрият. Унда ерга қайтайлик. Ердан оёқнинг узилиши жуда осон-да.

* * *

Қаердадир канарейка сайрарди. Клефрэ уни тушимда эшитяпман деб ўйлади. Уйғонгач, атрофга аланглаб, бир зум қаердалигини англолмади. Оппоқ булутларни ёриб ўтган қуёш шуъласи худди дарёдек шифтда мавжланарди, хона тўнтарилиб қолганга ўхшарди, пол шифтда, шифт эса полда.

Ваннахона эшиги очик бўлиб, ундан кўриниб турган дераза ҳам очик эди. Деразадан рўпарадаги уйнинг канарейкали кафас илинган деразаси кўриниб турарди.

Ичкарида нонушта эмас, тушлик қилиб ўтирган аёл ҳам кўзга ташланди.

Клерфэ қўли билан пайпаслаб соатни топди. У адашмаганди. Соат ўн иккига яқинлашиб қолибди. Анчадан буён бунчалик кеч уйғонмаганди ҳам. Қаттиқ очкаганини ҳис қилди. Эшикни секин очди. Остонада бир ўрам тугун турар, унинг ичида кеча кечкурун буюрган нарсаларининг барчаси бор эди. Портъе ваъдасида турганди. Клерфэ ваннани сувга тўлдириб ювинди кейин кийиниб, таранди. У Лилианнинг хонасини ярим тунда тарк этганди. Лилиан унинг ёнида ухлаб қолган бўлса-да, лекин Клефэ ўз хонасига қайтишни маъқул кўрди. Канарейка тинимсиз сайрарди. Семиз аёл қаҳва билан олмали пирог ея бошлади. Клефрэ қирғоқ кўриниб турадиган дераза ёнига келди. Ташқарида ҳаёт қайнарди.

Саҳхофлар дўконларини аллақачон очган, дарёда кичик кемачалар сузиб юрарди. Клерфэ энгашиб қўшни деразада турган Лилианни кўрди. Клерфэ уни кузатаётганини сезмаган қиз ойнадан саватни чиқариб арқон орқали пастга тушира бошлади. Уларнинг хонаси тагидаги кафе ёнида устрица сотадиган сотувчи ўтирган бўлиб, ёнида қутилар турарди. Бу иш Лилианга таниш эди. Сават тушгач, сотувчи уни ҳўл сув ўтлари билан тўлдирди ва тепага қаради:

– Сизга қанақасидан бўлсин? Морен ёки белон? Бугун белон яхшироқ.

– Олти дона белон, – жавоб берди Лилиан.

– Йўк, ўн иккита солинг, – гапга аралашди Клерфэ. Лилиан уни кўриб кулиб юборди.

– Аввал нонушта қилмайсанми?

– Устрица егим келяпти. Енгил пуйи ҳам, апельсин шарбати ўрнига.

– Ўн иккитами? – сўради сотувчи.

– Ўн саккизта, – деди Лилиан. Кейин Клерфэга ўгирилиб қўшимча қилди: – Бу ёққа кел, ўзинг билан вино ҳам олвол.

Клефрэ кафедан бир бутилка пуйи ва иккита рюмка олди. Бундан ташқари нон, ёғ ва пишлок олишни ҳам унутмади.

– Тез-тез шунақа қилиб турасанми? – сўради Клерфэ.

– Деярли ҳар кун. Бугун ҳар эҳтимолга қарши шу тарзда кечки овқатни ҳам емокчиман. Чунки бугун Гастон амаким менинг шарафимга базм уюштиради. Истасанг, сени ҳам таклиф қилади.

– Йўқ.

– Яхши. Бу базмнинг мақсадига тўғри келмайди ҳам. У менга бойвачча куёв топмоқчи-ку. Балки сен ҳам бойдирсан?

– Мен бор-йўғи бир неча ҳафта бой бўламан. Агар етарлича бадавлат куёв чиқса тегасанми?

– Менга вино куй, бўлар-бўлмас гапларни гапиравермай, – деди киз.

– Сендан ҳар нарсани кутса бўлади.

– Қачондан буён шу фикрга келдинг?

– Сен ҳақингда кўп ўйладим.

– Қачон?

– Тушимда. Нима қилишингни олдиндан билиш қийин. Сен менга номаълум қонунларга бўйсунасан.

– Нима бўпти? Бунинг зарари йўқ. Бугун нима қиламиз?

– Бугун кундузи мен билан “Риц” отелига борасан. У ерда сени бирор бурчакка ўн беш дақиқа бекитиб қўяман, журнал ўқиб тургунингча мен кийимларимни алмаштириб чиқаман. Кейин Гастон амакингга қасдма-қасд тушлик қиламиз.

Қиз жавоб бермади, индамай деразага ўтирилди.

– Истасанг, унғача сен билан Сен-Шапель ибодатхонасига боришга розиман, – деди Клефрэ. – Ёки Париж ибодатхонасига? Ҳатто музейга боришга ҳам тайёрман. Хуллас, мен ҳамма нарсага тайёрман, Эйфель минорасига ҳам, Сенада “Бато” пароходида сузишга ҳам тайёрман.

– Сена бўйлаб сайр қилиб бўлдим. У ерда менга бойвачча қассоб муҳаббат изҳор қилди.

– Эйфель минорасига-чи? Бордингми?

– Йўқ. У ерга сен билан бирга бораман, азизим.

– Ўзим ҳам билувдим. Бахтлимисан?

– Бахт нима ўзи?

– Ҳақсан, – деди хижолат тортиб Клерфэ. – Унинг нималигини ким ҳам биларди? Балки у жар ёқасида мувозанат сақлашдир.

* * *

Гастон амакисиникидаги тушликдан сўнг виконт де Пестр Лилианни ўз машинасида отелга олиб бориб қўйди. Базм жуда зерикарли бўлди, лекин дастурхон яхши эди. Амакиси бир неча аёл ва олти нафар эркакни чақирганди. Аёллар худди қирпи каби тиканли эди, қанақасига муомала қилма, барибир ёқтирмай, энса қотиришади. Уларнинг бари турмушга чиққан бўлиб, ҳеч бири башанг кийинмаганди. Эркакларнинг тўрт нафари бўйдоқ, лекин барчаси бирдек бадавлат эди. Иккитаси ёш, энг кекса ва энг бойи виконт де Пестр эди.

Пестр кулай жойлашиб ўтириб олди.

– Нега чап қирғокда яшайсиз? Романтик бўлганингиз учунми? – сўради у Лилиандан.

– Тасодифан. Бошқа ҳеч қандай сабаби йўқ.

– Сиз Вандом майдонида яшашингиз керак.

– Ажойиб, – деди Лилиан. – Одамлар менинг қаерда яшашим кераклигини ўзимдан кўра кўпроқ билишади.

– Вандом майдонида кичикроқ квартирам бор, рассом ательесига ўхшаш, лекин ўзим кам бораман у ёққа.

– Уни менга ижарага бермоқчимисиз?
 – Истасангиз бераман.
 – Нархи қанча бўлади?
 – Пул ҳақида гапиришнинг нима кераги бор? Вақтингиз бўлганда бориб кўринг. Истаган пайтингиз у сизнинг ихтиёрингизга ўтади.
 – Менга ҳеч қандай шарт кўймайсизми?
 – Ҳеч қандай. Албатта, ҳар замонда мен билан бирга ресторанга боришга рози бўлсангиз хурсанд бўламан. Лекин бу шартга қирмайди.
 – Холис одамлар ҳали ҳам бор экан бу дунёда, – деди Лилиан.
 – Квартирани қачон бориб кўрмоқчисиз? Истасангиз эртага кўринг. Рухсат берсангиз, эртага сизни тушликка таклиф этаман.

Лилиан унинг озғин ингичка юзига ва оппоқ мўйловига қаради.

– Умуман олганда, амаким мени эрга бермоқчи, – деди у.

Пестр кулиб юборди.

– Ҳали олдинда вақтингиз бемалол. Амакингиз эскича қарашли одам.

– Квартирада икки кишига жой етарлими?

– Ўйлашимча етади. Нега сўраяпсиз?

– Мабодо у ерга дўстим билан кўчиб ўтсам деб сўраяпман-да.

Пестр унга хайрон бўлиб тикилди.

– Бу вариантни ҳам ўйлаб кўриш керак, – деди у бироздан сўнг. – Очиғи, икки киши учун квартира торроқ бўлади, чамамда. Бир муддат ёлғиз ўзингиз яшаб турсангиз-чи? Олдин Парижни томоша қилинг. Бу ерда имкониятлар сиз ўйлагандан кўра кўп.

– Тўғри айтасиз.

Машина тўхтагач, Лилиан тушди.

– Эртага сизни олиб кетгани соат неччида келай? – сўради виконт.

– Мен ҳали ўйлаб кўришим керак. Гастон амакимдан сўраб кўрсам эътироз билдирмайсизми?

– Сизнинг ўрнингизда ундай қилмаган бўлардим. Уни бекорга безовта қилишнинг нима кераги бор? Бундай қилмайсиз ҳам.

– Нега?

– Бирор ишни қилмоқчи бўлган одам сўраб ўтирмайди. Сиз жуда чиройли ва ёшсиз, мадмуазель. Мен сизни ўзингизга муносиб гардишга ўрай олсам, ўзимни бахтли ҳис қилардим. Кўпни кўрган инсоннинг гапига ишонинг, бу ер сизга қанчалик жозибали кўринмасин, барчаси вақтни беҳуда совуришдан бошқа нарса эмас. Сизга ҳашамат керак, катта бойликка муносибсиз. Хушомад учун маъзур тутасиз, лекин менинг кўзим ўткир. Билмасам гапирмайман. Хайрли тун, хоним.

* * *

Лилиан зинадан кўтарилди. Аввалига Гастон амакиси уюштирган куёвлар кўргазмаси кулгусини қистатганди. У ўзини ҳаёт гўзалликлари билан чалғитилаётган ўлим арафасидаги жангчига ўхшатди. Кейин бирдан зерика бошлади. У тириклай ўла бошлаган бу одамлар орасида ўзини ягона соғлом одам деб ҳисобларди. Сухбатларини тушунмасди. У бефарқ қараган нарсалар улар учун ўта муҳим, у интилган нарсалар эса улар учун бир чақалик қийматга эга эмас.

Виконтнинг таклифида жон бордек туюлди унга.

– Хўш, Гастон амаки сени қойил қолдирдим? – йўлакдан Клерфэнинг овози эшитилди.

– Шу ердамисан? Тунги ресторанга бормадингми? Ҳатто ичмабсан ҳам.

– Бунақа нарсаларга иштиёқим сўнди.

– Мени кутдингми?

– Ҳа, – деди Клерфэ. – Сен сабаб ўта серфазилат бўлиб бораёпман. Бошқа ичгим ҳам келмаяпти. Сенсиз.

– Олдин ичармидинг?

– Ҳа. Пойгалар пайтида ва баъзида ҳалокатлар орасида доим ичардим. Менимча кўрққанымдан ичганман. Балки ўзимдан қочиш учун шундай қилгандирман. Энди буларнинг бари ўтиб кетди. Бугун кундузи Сен-Шапель ибодатхонасида бўлдим. Эртага эса ҳатто Кюпи музейига бормоқчиман.

– Сени мен билан кўрган танишларимдан бирининг таъкидлашича, шу музейда осилиб турган суратли гиламда тасвирланган яккашоҳли хонимга ўхшаркансан. Машҳур бўлиб кетяпсан. Хўш, яна бирор жойга борамизми?

– Бугун кечкурун бормаимиз.

– Бугун сен ҳаёт ошхонадан иборат дейдиган буржуйникида меҳмонда бўлдинг, улар ҳаётни кўплаб елканлари бор, ҳар қандай лаҳзада ағанаб кетиши мумкин бўлган кема эканлигини қаёқдан ҳам билишсин. Уларни унутиб, дам олишинг керак.

Лириан кулиб юборди.

– Ичибсан-да?

– Йўғ-ей, менга бунинг кераги йўқ. Наҳотки яна бирор жойга боргинг келмаётган бўлса?

– Қаерга?

– Сен эшитган ҳар бир кўча ва майхонага кириб чиқишимиз мумкин. Башанг кийингансан. Гарчи кўчага чиқишни истамасанг ҳам, қандай шароитда бўлса-да бу кўйлакларингни одамларга кўрсатишимиз керак. Кўйлакларга нисбатан ҳам масъулиятни ҳис этиш керак.

– Одамларга нисбатан шартмасми?

– Шартмас.

– Яхши. Секин-аста кўчаларни айланамиз унда. Уларнинг ҳеч бирида қор йўқ. Ҳар бир бурчагида гул сотишади. Юр, бинафша сотиб оламиз.

Клерфэ машинасини тирбандликдан олиб чиқиб отель остонасига қўйди. Отель ёнидаги ресторан энди ёпилаётганди.

– Фирокдаги ошиқ, – деди кимдир Клерфэнинг ёнгинасида туриб. – Бу ролга қарилик қилмайсанми? – Клерфэ ўгирилиб Лидея Мореллини кўрди. У шеригидан олдин ресторандан чиқиб, кутиб турганди.

– Шак-шубҳасиз, – деди у.

Лидия елкасига оқ палантин ташлаб олганди.

– Сен янги амплуадасан. Бу жуда кулгили, азизим. Яна шу ёшгина нодон қиз билан-а?

– Мана буни мактов деса бўлади, – жавоб берди Клерфэ. – Агар сен шундай деяётган бўлсанг, демак у ростдан ҳам ҳуснда тенгсиз.

– Гўзал! Нодон! Париждан каталакдек ижарага олиб, Баленсиагадан учта кўйлак тиктиргани билан...

– Учта? Менимча, унда бунақа кўйлаклардан ўттизта бўлса керак.

Унинг эғнида кўйлақлар ҳар гал янғича кўринади. – Клерфэ кулиб юборди. – Қачондан буён сен изқуварга ўхшаб ёш қизалоқларнинг ортидан текшириб юрадиган бўлдинг?

Лидия унга жаҳл билан жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, лекин шу маҳал ресторандан шериги чиқиб қолди. Клерфэ уни танимади. Лидия шеригининг кўлидан худди совуқ қурол ушлагандек тутганча Клерфэнинг ёнгинасидан ўтиб кетди.

Лилиан эса бир неча дақиқа ўтиб пайдо бўлди.

– Менга ҳозиргина сени жуда гўзал дейишди, – деди унга Клерфэ. – Сени бирор жойга бекитиб қўйишим керак, шекилли.

– Қутиб зерикмадингми?

– Йўқ. Агар одам анча пайт кимнидир кутмаган бўлса, кутиш уни ўн ёшга яшартиради. Балки йигирма ёшга ҳам, – Клерфэ Лилианга қаради. Назаримда, энди ҳеч қачон кутмайдиган туюлди.

– Мен эса ҳар доим нимадир кутганман.

Лилиан ресторандан тепакал киши билан чиққан қаймоқранг кўйлақли аёлнинг ортидан қараб қолди. Аёлнинг бўйнида ёнғоқ катталигидаги олмос ялтираб турарди.

– Ялтиллаши кўзни қамаштиради-я, – деди Лилиан.

Клерфэ жавоб бермади. Қимматбаҳо тошлар у учун нозик мавзу эди. Агар улар Лилианнинг хаёлини ўғирласа, ҳар доим унинг тошга эҳтиёжини қондирадиган кишилар топилиши мумкин.

– Қимматбаҳо тошларга қизиқмайман, – деди Лилиан худди унинг фикрини ўқигандек. “Бу учун жуда эрта ва жуда кеч”, ўйлади у.

– Янги кўйлақ кийдингми? – сўради Клерфэ.

– Ҳа, уни бугун юборишди.

– Кўйлақларинг нечта?

– Шу билан бирга саккизта. Нега сўраяпсан?

“Лидия Морелли яхшигина хабардор шекилли”, ўйлади Клерфэ.

– Гастон амаким даҳшатга тушади, – деди Лилиан кулиб. – Ҳамма ҳисоб варақаларини унга юбордим. У фақат бир нарсани билмайди, бу кўйлақлар менга бир умрга етишини. Энди дунёдаги энг зўр тунги ресторанга борайлик. Фикрингга қўшиламан. Кўйлақларнинг ҳам ўз ҳақ-ҳукуки бор.

* * *

– Яна бирор жойга борамизми? – сўради Клерфэ. – Соат тонгги тўртга яқинлашганда.

– Ҳа, борамиз, – деди Лилиан. – Чарчамадингми?

Клерфэ Лилиандан чарчамадингми, деб сўраши мумкин эмаслигини биларди.

– Ҳозирча йўқ. Сенга ёқдими?

– Қўрқинчли.

– Яхши. Унда бошқа ресторанга борамиз. Лўлилар хор айтадиганига.

Монмартр ва Монпарнаста бироз кечикиб бўлса-да уруш оқибатларини бартараф этиш билан машғул эдилар.

Ранг-баранг кабаре ва тунги ресторанлар тутун билан қопланганди. Улар худди сув остида тургандек кўринарди. Бу ерда бўладиган воқеалар бир-бирини тинимсиз такрорларди. Агар Лилиан бўлмаганда Клерфэ зе-

рикиб ўларди. Лекин буларнинг бари Лилиан учун янги эди, у воқеанинг аслини ҳам, бошқалар кўраётган жихатини ҳам кўрмасди. У ўзи истагандек кўрарди. Унинг назарида қовоқхоналар оловли гирдобга, чойчақа изидан кувадиган оркестр эса эртақмонанд капеллага ўхшарди.

Раккосалар, беадаб ва нодон жувонлар билан тўлган заллар, тунни уйида эмас, вақтичоғлик билан ўтказиш учун ёки енгил битимлар тузиш истагидагилар ва саргузашт талаблар унинг кўз ўнгида энг яхши тимсолларга айланарди. Чунки у шундай кўришни истарди ва шунинг учун келганди.

“Бу ерда тўпланиб турганлардан уни мана шу жихати ажратиб турибди, – ўйлади Клерфэ. – Уларнинг бари ёки саргузаштга ёки бизнесга ёки ўзидаги бўшлиқни жазнинг шовқини билан тўлдиришга интилишади. У эса ҳаёт изидан югуришти фақат ҳаёт изидан, у худди ақлдан озгандек ҳаётни ов қиляпти, худдики ҳаёт оқ буғу ёки эртақдаги яккашоҳ каби. У пойгага шундай киришганки, ундаги ғайрат бошқаларга ҳам юқади. Тўхташни ҳам, кўздан кечиришни билмайди. У билан ўзини гоҳ қариқартангдек, гоҳ ёш боладек ҳис қиласан. Шунда эсдан чиққан йиллар орасидан кимнингдир юзи балкиб чиқади, олдинги орзулар, ҳаваслар сояси тирилади, кейин тўсатдан худди ғира-ширалликда чакқан чакмоқдек аллақачон унутилган ҳаётнинг бетакрорлиги ҳисси пайдо бўлади”.

Лўлилар синчков қоп-қора кўзлари билан тикилиб стол атрофида айланишар ва хушомадона букилиб қуйлашарди. Лилиан уларнинг кўшиғига махлиё бўлиб қолганди. “Уларнинг кўшиғида қуйланаётган барча нарса ҳақиқатдек туюляпти унга, – ўйлади Клерфэ. – Унинг қаршисида кенг дашт, у эса тундаги ёлғиз нолани эшитади, ёлғизликни сезади ва одам ҳимоя истаган гулханны биринчи бўлиб кўради. Ҳатто энг эски сийкаси чиққан кўшиқни ҳам инсониятга бағишланган мадҳия деб қабул қилади, бундай кўшиқларнинг ҳар бирида у дардни ва тутиб бўлмас ғамни ҳис этади. Лидия Морелли ҳам ўзича ҳақ, буларни ҳаммасини у ўта соддалик дейиш мумкин, айнан шу нарсалар учун ҳам Лилианни яхши кўриш мумкинлигини тан олмасам мени жин урсин!”

– Назаримда, кўп ичвордим, – деди у.

– Қандай пайтда жуда кўп деб ҳисоблайсан?

– Ўзимни йўқота бошлаганда.

– Унда мен доим кўпроқ ичишни истайман. Мен ўз менимни ёмон кўраман.

“Уни ҳеч нарса кўрқита олмайди, – ўйлади Клерфэ. – Қовоқхона ҳаёти рамзига, ҳар қандай чайналган гап унга мафтункорлик ва доноликдек туюлмоқда. Бунга чидаб бўлмайди. У ҳаёти поёнига етаётганини билди, бу ҳолатга кўникиб бўлган, бу фикр унинг кўзига бутун дунёни ўзгартириб юборади, у кўркув нималигини билмайди, уни пасткашлик ҳам, таҳқирлашлар ҳам кўрқита олмайди. Нега мен қаттиқ кўркувни ҳис қиляпман, ундан кўра ҳаёт гирдобига ўзимни отсам бўлмайдим?”

– Мен сени яхши кўраман, – деди у.

– Бу гапни ҳадеб такрорлайверма, – деди қиз. – Фақат узокдан яхши кўриш мумкин.

– Фақат сени эмас.

– Унда буни тез-тез такрорлагин, – деди. – Бу менга сув ва ҳаводек зарур.

Клерфэ кулиб юборди.

– Иккаламиз ҳам ҳақмиз, умуман олганда, кимнинг бизда нима иши бор? Қаерга борамиз?

– Отелга. Мен кўчмоқчиман.

Клерфэ ҳеч нарсага ҳайрон қолмасликка қарор қилди.

– Яхши. Унда бориб нарсаларингни йиғиштирайлик, – деди у.

– Мен йиғиштириб бўлганман.

– Қаерга кўчишни истайсан?

– Бошқа бирор бир отелга. Икки тундан буён худди шу пайтда менга қандайдир бир аёл кўнғироқ қияпти. У аёл менга бу ердан йўқол, бу сенинг жойинг эмас, дейди. Ва шунга ўхшаган кўп гапларни айтади.

Клерфэ Лилианга қаради:

– Нега портъега менга уламанг деб қўя қолмайсан?

– Айтдим, лекин у ҳар қандай йўллар билан яна кўнғироқ қилади. Кеча портъега, мен унинг онасиман, депти. У бошқача талаффузда гапиреди, француз эмас.

“Лидия Морелли”, ўйлади Клерфэ.

– Нега менга айтмадинг?

– Нега? Нима, “Риц”да бўш хоналар йўқми?

– Албатта, бор.

– Бўлди-да. Гастон амаким қаерда яшашимни эшитса, хушидан кетиб қолади.

* * *

Лилианнинг буюмлари йиғиштирилмаганди. Клерфэ портъедан бир немис майори ташлаб кетган катта сандиқни вақтинчага олиб турди ва унга Лилианнинг кўйлақларини жойлай бошлади. Лилиан бу вақтда каравотга ўтириб нукул куларди.

– Бу ердан кетгим келмаяпти, – деди у. – Бу ерни яхши кўриб қолдим. Лекин мен ҳеч нарсадан афсусланмай яхши кўраман. Тушуняпсанми?

Клерфэ бошини кўтарди.

– Тушуняпман, деб қўрқаман. Сен ҳеч нимадан айрилганингга афсусланмайсан.

Лилиан яна кулди. У каравотда оёғини узатиб ўтирарди.

– Энди булар муҳиммас. Санаторийдан кетган эканман, демак, ҳамма жойдан кета оламан.

“Худди шундай мени ҳам ташлаб кета олади, – ўйлади Клерфэ. – Ўйлаб ҳам ўтирмайди, худди меҳмонхоналарни енгилгина алмаштиргандек”.

– Қара, немис майорининг шпагаси қолиб кетипти, – деди у. – Ваҳимага тушганидан унутиб қолдирган шекилли, немис майори учун бу уятли иш. Бу шпагани сандиқда қолдираман. Биласанми, сен бироз сархушсан, очиғи, бу сенга жуда ярашади. Яхшиямки, икки кун олдин сенга Рицдан хона буюртириб қўйгандим. Бўлмаса биз портъенинг ёнидан индамай ўтиб кетишимиз қийин бўларди.

Лилиан ўрнидан турмай, шпагани қўлига олди ва боши узра кўтарди.

– Сен менга ёқасан. Шунинг учун ҳам сира исминг билан чақирмайман.

– Мени ҳеч ким исмим билан чақирмайди.

– Унда мен исмингни айтишим керак экан.

– Бўлди, – деди Клерфэ. – Шпагани ўзинг билан олмоқчимисан?

– Шу ерда қолдира қол.

Калитни чўнтагига солгач, Лирианга пальтосини узатди.

– Жуда озиб кетибманми? – сўради у.

– Йўқ, менимча бироз тўлишгансан.

– Энди бу жуда муҳим, – тўнғиллади у. Чамадонлар ортилган такси уларнинг ортидан йўлга тушди.

– Менинг Рицдаги хонам Вандом майдонига қараганми? – сўради Лириана.

– Ҳа. У немислар томонга қараган. Уруш пайти у ерда немислар яшаган. Камбон кўчасига қараган хоналарда эса олий ирқдан бўлмаган одамлар яшаган. Ўшанда қоидалар шунақа бўлган.

– Сен қаерда яшагансан?

– Бир пайтлар мен ҳарбий асирлар лагерида бўлганман. Акам эса Вандом майдонига қараган хоналарда яшаган. Биз эльзасликмиз. Акамнинг отаси немис бўлган, меники эса француз.

– Аканг сени озод қила олмадими?

Клерфэ кулди.

– У мени бу ердан узоқларга жўнатишга жон деб рози бўлган бўларди. Тупкани тагига бўлса-да, осмонга қара, кун ёришяпти. Қушлар қандай сайраётганини эшитяпсанми? Шаҳарда уни фақат тонгда тинглаш мумкин. Бутун тун бўйи ресторанда ўтириб, тонгда уйга қайтаётиб, табиат ишқибозлари сайроқи қораялоқларнинг мусиқасидан баҳраманд бўлиш мумкин.

Улар Вандом майдонига қайрилишди.

Бутун тонгда кенг майдон анча осуда туюлди, булут бўлишига қарамай майдон ёрқин сарикрангга бурканганди.

– Одамлар қадимда қандай чиройли бинолар қуришганини кўрсанг, беихтиёр улар биздан кўра бахтлироқ бўлишган, деган фикр келади хаёлингга, – деди Лириан. – Сенингча ҳам шундайми?

– Менимча ундай эмас, – деди Клерфэ отель подъездида машинасини тўхтатаркан. – Мен ҳозир ҳам бахтлиман. Бахт нималигини биламизми, йўқми, менга фарқи йўқ. Ҳа, мен шу лаҳзада бахтлиман, ҳозир шу осуда майдонда сен билан бирга турганимдан бахтлиман. Ухлаб турганингдан кейин биргаликда Сицилияга борамиз. У ерда “Тарга Флорио” номли пойгада иштирок этаман.

* * *

Сицилияда баҳор авжида эди. Ҳар куни бир неча соат “Тарга Флорио” пойгаси ўтиши керак бўлган шоссени ёпиб қўйишарди. У ерда машғулотлар бўларди. Бошқа вақт ҳам пойгачилар паст тезликда, йўлнинг ўзига хос бурилишлари, баланду пастларини эслаб қолиш учун бу йўлдан ўтиб қайтишарди.

Шу сабаб кеча-ю кундуз оппоқ шоссе ва оппоқ худуд моторларнинг қудратли гувиллаган овозидан титраб турарди.

Клерфэнинг шериги йигирма тўрт ёшли итальян Альфредо Торриани эди. Иккаласи ҳам кун бўйи трассада бўлишарди. Кечкурунлари эса офтобда куйиб, очлик ва сувсизликдан ўлай деб қайтиб келишарди.

Клерфэ Лирианга машғулотларга қатнашишни тақиклаб қўйди.

У бошқа пойгачиларнинг хотинлари ёки севгилиларига ўхшаб Лириан ҳам унга ёрдам бериш мақсадида секундомер ёки сочиқ тутганча

кун бўйи автомобиль фирмалари томонидан қурилган боксда оёқ тагида ўралашиб юришини истамасди.

Клерфэ Лилианни денгиз бўйида вилласи бор дўсти билан таништирди ва ўша виллага Лилианни жойлаштирди.

Клерфэнинг дўстининг исми Левалли эди. Унинг тунец тутиш билан шуғулланадиган шахсий флотилияси бор эди.

Клерфэ ўйлай-ўйлай шу қарорга келганди. Левалли ўта тарбияли, семиз тепакал ва хотинларга суяги йўқлардан эмасди.

Лилиан уззукун денгиз бўйида ёки боғда чўзилиб ётар, Леваллининг вилласини ўраб турган бу хушманзара боғнинг ҳар ерида мрамор ҳайкалчалар учрар, боғ худди Эйхендорфнинг шеърларида таърифлангандек гўзал эди.

Лилиан Клерфэни узоқ вақт кўрмай қолса, унга ҳатто сокин апельсинзорларгача эшитиладиган моторнинг гувиллаши ёқимли туюларди.

Мотор овозини Лилианга гуллаган дарахтларнинг хушбўй ҳиди билан бирга шамол олиб келарди. Бу ўта замонавий барабан оҳанглари эслатувчи овоз денгиз тўлқинлари билан кўшилиб кетарди.

Бу ғалати мусиқа эди, лекин Лилианнинг назарида Клерфэнинг овозини эшитгандек бўларди.

Клерфэ кун бўйи унинг кўзига кўрингандек бўларди ва Лилиан қайноқ осмон, денгизнинг оппоқ ёғдусига ўзини бағишларди.

Клерфэ у қаерда бўлмасин, доим унинг ёнида эди. Тангрилар ҳайкаллари соясида ухлаганда ҳам, ўриндиқда Петраркани ўқиганда ҳам, ҳеч нарсани ўйламай денгизга маҳлиё бўлганда ҳам, ёки кун ботаётган сирли дамда айвонда ўтирганда ҳам.

Узоқдан эшитилаётган овоз, барабан гумбуллаши билан тўлганда осмон ҳам, оқшом ҳам, эшитилиб турарди Лилианнинг қони ҳам унинг оҳангги мос гупирарди. Бу – сўзсиз муҳаббат эди.

Клерфэ оқшомда ўша шовқин билан бирга кириб келарди. Машина виллага яқинлашганда чақмоқдек ўқиришни бошларди.

– Бу замонавий аскарлар худди антик давр тангриларига ўхшайди, – деди Левалли Лилианга. – Уларнинг келишлари ҳақида бизга чақмоқ ва яшинлар худди Юпитернинг фарзандларидек хабар беради.

– Нега уларни ёқтирмайсиз?

– Мен умуман автомобилларни ёқтирмайман. Уларнинг шовқини менга уруш пайтидаги бомбардимончиларнинг овозини эслатади.

Ўта таъсирчан бўлган бақалоқ Шопеннинг мусикаси ёзилган пластинкани қўйди. Лилиан унга ўйчан тикилди. “Қизик, – ўйлади у. – Одамлар нега бунчалар бир ёқлама фикрлайди. У фақат ўз тажрибасини тан олади ва фақат шу ерда шахсан менга хавф туғдиради, деб ҳисоблайди. Наҳотки мусиқа билимдони бўлган бу тарбияли одам унинг флотилияси қирғин солаётган тунецлар нимани ҳис қилишини сира ўйлаб кўрмаган бўлса?”

* * *

Бир неча кундан кейин Левалли уйида катта базм уюштирди. У Сицилия ва Жанубий Италиядан юзтача меҳмон таклиф қилди. Шамлар ва лампционлар ёниб турар, юлдузли тун илиқ эди, денгиз худди улкан кўзгу каби уфқда муаллақ турган бошқа сайёрдан юборилгандек, катта ой акс этиши учун яратилгандек эди.

Лилиан қойил қолди.

– Сизга ёқдими? – сўради Левалли.

– Буларнинг бари – мен орзу қилган манзаралар.

– Ҳаммасими?

– Салкам ҳаммаси. Тўрт йил тоғларда қор қоясида қамалда ўтирганимда мен шунақа байрамни орзу қилгандим...

– Жуда хурсандман, – деди Левалли. – Ҳозир байрамларни камдан-кам ташкил қиялман.

– Нега? Улар одатга айланиб қолишидан кўрқасизми?

– Ундай эмас. Байрамлар... қандай қилиб тўғри тушунтирсам экан... мени қайғуга солади. Байрам уюштириб ниманидир унутмоқчи бўласан... лекин унутиш қўлингдан келмайди.

– Мен ҳеч нарсани унутишни истамайман.

– Наҳотки? – мулоимлик билан сўради Левалли.

– Энди истамаяпман, – деди Лилиан.

Левалли жилмайиб қўйди.

– Айтишларича, қадимда бу ерда Рим вилласи бўлган экан, тез-тез катта базмлар уюштириларкан, олов пуркайдиган Этна қошида гўзал римлик аёллар хурсандчилик қилишган.

– Қадимги римликлар жумбоқ ечимини топишга яқин бўлишган деган фикрга қандай қарайсиз?

– Қанақа жумбоқ?

– Биз нега яшаяпмиз?

– Наҳотки, биз яшаяпмиз?

– Балки яшамаётгандирмиз, агар ўзимиз ҳам бу ҳақда савол бераётган бўлсак. Бу ҳақда гап бошлаганим учун маъзур тутасиз. Биз итальянлар меланхоликмиз, аслида бошқача кўринсак-да... ҳар ҳолда биз меланхоликмиз.

– Одамларнинг ҳаммаси шунақа, – деди Лилиан. – Ҳатто аҳмоқларнинг ҳам ҳаммаси қувноқ эмас.

Клерфэннинг машинаси яқинлашаётганини эшитган қиз жилмайди.

– Айтишларича, бу вилланинг охирги соҳибаси тонг отиши билан ўз жазманларини ўлимга ҳукм қиларкан. Бу римлик аёл ўта романтик бўлиб, иллюзияга бой тун тугагач, тонг билан кириб келадиган умидсизликни ёмон кўраркан.

– Накадар мураккаб! – хитоб қилди Лилиана. – Жазманларини тонг отгунча қўйиб юборса бўлмас эканми? Ёки ўзи кетса?

Левалли унинг қўлидан тутди.

– Ҳар доим ҳам бу оддий бўлавермайди. Одам ўзидан-ўзи қочиб кутула олмайди.

– Бу ҳар доим осон, агар бирор нарсага боғланиб қолиш кишини чегаралашини ва чеклашини унутмасангиз.

Улар мусиқа чалинаётган томонга юришди.

– Сиз ҳеч қандай шахсий мулкка эга бўлишни истамайсизми? – сўради Левалли.

– Мен ҳамма нарсага эғалик қилишни истайман, бу дегани ҳеч нарсага эғалик қилмайман, дегани.

Левалли унинг қўлини ўпди.

– Мана жумбоқ қаерда, – деди у. – Энди сизни сарв дарахтлари ёнигача кузатиб қўяман. У ерда тагидан ёритиладиган шиша полли рақс майдон-

часи ташкил қилганмиз. Мен бунақа майдончаларни Ривьерини ёзги ресторанларида кўрганман ва ўзимга ҳам шунақа ясатишни истадим. Мана сизнинг аскарларингиз, бугун бу ерга Неаполь, Палермо ва Римнинг ярмидан кўпи йиғилган.

* * *

Боғдаги базмни кузатиб турган Левалли Клерфэга деди:

– Ёки томошабин ёки ҳаракатдаги шахс бўлишинг керак.

– Ёки униси ёки буниси.

– Мен фақат томошабин бўлишни истайман. Иккаласини ҳам бирлаштиришни истаганлар комилликка эриша олмайди.

Улар терассада ўтирганча, сарв дарахти остида рақс тушаётган аёлларни кузатиб ўтиришарди.

Лилян шахзода Фиола билан рақс тушарди.

– У нақ оташнинг ўзи, – деди Левалли Клерфэга қараб.

– Рақс тушишини қаранг. Помпей мозаикаларини эслайсизми? Санъат-корона яратилган аёллар шунинг учун ҳам гўзал, уларда ҳамма нарса тасодифан сочиб ташлангандек. Фақат хуснларига чизги берилган. Критдаги афсонавий Минос қасридаги картиналарни кўрганмисиз? Эхнатон давридаги мисрликлар тасвирланган картиналарни-чи? Одобсиз раққосалар ва кўзлари охуникидек, юзлари ингичка ёш маликаларни-чи? Уларни барчасининг юрагида олов бор. Энди эса рақс майдончасига қаранг. Биз электр, шиша ва техника ёрдамида ясаган сохта дўзах оловини кўринг, аёллар худди унда сузиб юрганга ўхшайди. Бу майдончани яшадан мақсадим ҳам шу эди. Пастдан сунъий дўзах олови билан ёритилган, гулхан уларнинг этакларини ямлапти ва борган сари юқорилаяпти. Рақс тушаётган малакларнинг юзлари ва елкаларига эса ой ва юлдузларнинг совуқ ёғдуси тушиб турибди. Бу ўхшатишни тўхтатиш ҳам, бир муддат ўйлаш ҳам мумкин. Эҳ, бизни ярим тангрига айланишга йўл қўймайдиган отага, оила боқувчисига айлантирадиган бу аёллар қанчалар гўзал, улар бизга сизни илоҳ деб биламиз дейишади-да, алдаб ўз тузоқларига туширишади. Улар нақадар гўзал!

– Ҳа, улар ажойиб.

– Уларнинг ҳар бирида Цирцея кони оқади. Энг кулгилиси бунга уларнинг ўзи ҳам ишонади. Уларда ёшлик гулхани ёнади, лекин ортларидан кўринмас шарпа ҳам эргашаяпти – манфаатпарастлик сояси ҳамда тез орада улар орттирадиган ўн кило вазн, оилавий ҳаётдан зерикаш сояси, майда мақсад ва майда гаплар, руҳий чарчоқ ва ўз-ўзини тинчлантириш, ҳадсиз бир хиллик ва секин-аста яқинлашаётган кексалик шарпаси. Фақат уларнинг биттасига бу нарсалар хавф солмайди. Фиола билан рақс тушаётган, сиз олиб келган хонимга. Уни топишга қандай эришдингиз?

Клерфэ елка қисди.

– Уни қаердан топдингиз?

Клерфэ жавоб беришга шошилмади.

– Сизга тақлид қилиб гапирадиган бўлсам, мен уни Аида қироллиги остонасидан топдим. Анча йиллардан бери биринчи марта сизни бундай назмга ошуфта кайфиятда кўришим.

– Ҳар доим ҳам бундай кайфиятга тушишнинг имкони бўлавермайди. Аида қироллиги дарвозаси ёнида... Сизни бошқа сўроққа тутмайман.

Шунинг ўзи тасаввурларни уйғотишга етарли. Сиз уни умидсизлик ботқоғидан фақатгина Орфей кутқариши мумкин бўлган зулмат ичидан топгансиз.

– Эҳтимол.

– Қанчалик ғалати туюлмасин, Орфейга аёлни дўзахдан кутқариш кимматга тушган, у янада қўрқинчли ёлғизликка маҳкум бўлган. Сиз бу қурбонликка тайёرمىсиз, Клерфэ?

Клерфэ жилмайди:

– Мен иримчиман. Бунақа саволларга жавоб бермайман, айниқса пой-га олдидан.

* * *

Бугун Оберон окшоми, – ўйлади Лилиан, гоҳ Фиола билан, гоҳ Торриани билан рақс тушаркан. – Бу ерда ҳамма нарса сеҳрланган: бу ёрқин нур, бу кўк шарпалар ва гоҳ ҳақиқий, гоҳ ҳаёлий туюладиган ҳаётнинг ўзи ҳам жодуланган. Қадам товушлари умуман эшитилмайди, ҳамма нарса мусиқа остида сассиз одимламоқда. Қор босган санаторияда ҳароратим ошиб қаравотда ётганимда, Неаполь ёки Париждан келтирилган мусикани тинглаганимда бунақа байрамни қанчалар хоҳлагандим. Тун, денгиз соҳили, осмонни ой ёритиб турибди, шамолнинг ҳар эпкини мимоза ва апельсин дарахтлари ифорини олиб келадиган бу тунда ўлишга ҳақким йўқдек. Одамлар учрашади ва бир лаҳза бирга бўлиб яна бошқа бировнинг қўйнида бўлиш учун оломон орасида кўздан ғойиб бўлишади. Қаршингда янгидан-янги чехралар, лекин қўллар ўша-ўша.

Наҳотки шу рост бўлса? – ўйлади Лилиан. – Сал нарида севгилим бир дилгир, лекин бу эртақмонанд боғнинг соҳиби билан ўтирибди, билиб турибман улар мен ҳақимда гаплашишяпти.

Эҳтимол, дилгир Левалли гапираётган бўлса керак, у мендан сирим ҳақида сўрагани, ҳали ҳам шуни билиб олмоқчи, шекилли. Назаримда шунга ўхшаш бир эртақ бор эди, пакана одам яширинча ҳамманинг устидан кулади, чунки ҳеч ким унинг сирини билолмайди. Тўғрироғи, ҳеч ким унинг исмини топа олмайди. Лилиан ўзича жилмайди.

– Нималарни ўйлаяпсиз? – сўради Фиола.

– Бир эртақни эсладим, ундаги пакана одамнинг бор-йўқ сири ҳеч ким унинг исмини топа олмаганида эди.

Фиола ҳам жилмайди. Унинг куёшда қорайган юзида тишлари янада оппоқ бўлиб ялтиллади.

– Балки бу сизнинг ҳам сирингиздир? – сўради у.

Лилиан бош чайқади.

– Исмнинг нима аҳамияти бор?

– Айримлар учун исм ҳамма нарса.

Рақс тушаётиб Клерфэнинг ёнидан ўтаркан, Лилиан унинг ўйчан тикилиб турганини сезди.

У доим бўлса-да, ҳеч қандай савол бермаслиги билан мени ўзига боғлаб олди, – ўйлади у.

– Худди жуда бахтли одамдек жилмаяпсиз, – деди Фиола. – Балки сизнинг сирингиз шундадир?

Аҳмоқона савол, – ўйлади Лилиан. – Наҳотки унга аёл кишидан бахтимисиз деб сўраш одобсизлик бўлишини ўргатишмаган бўлса?

- Сирингиз нимада ахир? – бетоқатланди Фиола. – Буюк келажакдами? Лилиан яна бош чайқади.
- Менинг келажаким йўқ. Бу кўп нарсани енгиллаштиришини тасаввур ҳам қила олмайсиз.

* * *

– Фиолага каранглар, – деди кекса графиня Вителлеши, – худдики базмда бу нотаниш аёлдан бошқа қиз-жувон йўқдек.

– Хайрон қоларли жойи йўқ, – деди кекса Тереза Маркетти. – Агар у бошқа бир хоним билан шунча узоқ рақс тушганида, ҳамма уни фотиҳаланган деб ўйларди, ёки бўлмаса хонимнинг акалари у қизга уйланмаса, ўзларини ҳақоратланган деб ҳисоблаган бўлишарди.

Вителлеши буклама дастали кўзойнаги билан Лилианга синчиклаб тикилди.

- Бу қиз қаердан пайдо бўлиб қолди ўзи?
- Италиялик экан.
- Кўриниб турибди. Чала аслзодалардан бўлса керак.
- Худди мендек, – пичинг қилди Тереза Маркетти. – Менда америкалик, ҳинд ва испан қони оқмоқда. Шунга қарамай, мен отамнинг доллари билан Уго Маркеттига ёрдам бердим. Менинг кўмагим билан у ярим вайронага айланган кошонасини тиклаб, каламушларни ҳайдаб, ишини йўлга қўйиб олди.

Графиня Вителлеши ўзини эшитмаганга олди.

– Сизга гапириш осон, бор-йўғи битта ўғлингиз бор, яна ҳисобингизда пул айланиб турибди. Менинг эса тўртта қизим ва бўғзимгача қарзим бор. Фиола уйланиши керак. Ахир, қаёққа қараб кетяпмиз, ёш бўйдоқларимиз ўзларига хотинликка инглиз манекенчи қизларини танлашса-я. Шундоқ ҳам бадавлат бўйдоқларимиз кам. Қизиги, бу ҳозир урфда. Мамлакатни очидан-очиқ талон-тарож қилишяпти.

– Буни тақиқлайдиган қонун ишлаб чиқиш вақти келди, шекилли, – кинояомуз давом этди Тереза Маркетти. – Уларнинг пулсиз укалари ҳам бадавлат америкалик хонимларга уйланишини тақиқлаб қўйишса яхши бўларди, ахир америкалик бой хонимлар ҳам тўйгача бўлган жўшқин муҳаббатдан сўнг эрининг ҳарамида ёлғиз умр кечиришга маҳкум бўлишини билишмайди-ку.

Графиня яна ҳеч нимани эшитмаганга олди ўзини. У ўзининг икки қизига йўл-йўриқ кўрсатиш билан банд эди. Фиола Лилиандан узоқлашди ва боғда қўйилган столлардан бири ёнида тўхтади. Торриани Лилианни Клерфэ ёнига етаклади.

- Нега мен билан рақс тушмаяпсан? – сўради у Клерфэдан.
- Мен фақат ўрнимдан қимирламаган ҳолда сен билан рақс тушяпман. Торриан кулиб юборди:
- Оёғини судрай олмаяпти. У Монте-Карлодаги пойгада иштирок этмаслиги керак эди.
- Унга рақс тушиш мумкинмасми?
- Йўғ-ей, мумкин, фақат у ўта мағрур.
- Бу ҳақ гап, – деди Клерфэ.
- Эртадан кейин бўладиган пойгада иштирок эта оладими?

– Бу умуман бошқа гап. Караччола тос суяги синганда ҳам пойгада катнашиб ғолиб бўлган.

– Пойгадан олдин ўзингни эҳтиёт қилишинг керакми? – сўради Лилиан Клерфэдан.

– Йўғе, албатта, йўқ. Шунчаки ракс тушишга қийналаман.

Лилиан Торриани билан бирга ракс майдончасига қайтди. Левалли яна Клерфэнинг ёнидан жой олди.

– У нақ оловнинг ўзи, – деди у. – Ёки ханжар. Бу нурланиб турган кошинлар ўти дидсизликдан далолат, нима дедингиз? – деди у бироз ўйланиб тургач. – Ойнинг ўзи етарлича ёруғлик бериб турибди. Луиджи! – қичқирди у ёнига қараб. – Ракс майдончаси тагидаги чироқни ўчир ва эски граппадан бир бутилка олиб кел. – Кейин Клерфэга ўгирилиб: – Бу аёлга караганим сайин мени ғам босаяпти, – деди кутилмаганда. Қоронғиликда Леваллининг юзи қайғу-ҳасратга ботгандек кўринди. – Аёл гўзаллиги мени қайғуга солади. Нега?

– Чунки у ўткинчилигини биласан ва уни тўхтатиб қолишни истайсан.

– Шу, холосми?

– Билмадим. Менимча шунинг ўзи етарли.

– Гўзаллик сизни ҳам қайғуга соладими?

– Йўқ, – деди Клерфэ. – Мени буткул бошқа нарса ғамга ботиради.

– Сизни тушунаман. – Левалли қўлидаги рюмкани бўшатди. – Бу нарсалар менга таниш. Лекин мен улардан қочиб юраман. Семизлигимча қолишни истайман. Бошқача бўлишини истамайман, ичинг, дўстим.

Улар рюмкани бўшатиб жим қолишди. Лилиан яна уларнинг ёнгинасидан ўтиб кетди.

Менинг келажагим йўқ, – ўйлади у. – Келажаги йўқ дегани ер қонунларига бўйсунмаслик дегани. У Клерфэга нигоҳ ташлади. Шу томонлама у билан ўхшашмиз, – дея ўйлади яна, унинг бор-йўқ келажаги пойгадан-пойгагача бўлган вақти.

У секин шивирлаб нимадир деди. Клерфэ ўтирган жойни қоронғилик қоплаганди. У йигитнинг юзини ғира-шира кўрарди. Лекин у Клефрэни кўриши шартмас. Ҳаётда одамнинг юзига қараш шартмас. Уни сезишнинг ўзи кифоя.

* * *

– Нечанчи ўриндаман? – сўради Клерфэ машинасини мой қуйиш жойида тўхтатаркан. Шовқин овозини босиб кетди.

– Еттинчи, – қичқирди Торриани. – Йўл қандай?

– Дабдала. Бу иссиқда резинани худди увилдирикдек еб ташлаяпти. Лилианни кўрдингми?

– Ҳа. У трибунада ўтирибди.

– Бу ерда секундомер кўтариб, ўралашиб юрмаганига ҳам шукур.

Торриани Клерфэнинг оғзига лимонад солинган кружка тутди. Мурабий югуриб келди:

– Хўш, тайёرمىсизлар?

– Биз сеҳргармасмиз-ку! – ўшқирди катта механик. – Ўттиз сонияда ҳеч ким ғилдиракларни алмаштириб улгурмайди.

– Бўлақолинглар! Тезроқ!

Бакка катта босим билан бензин қуйилди.

– Клерфэ, – деди мураббий. – Дюваль сиздан олдинда кетяпти. Ортидан етволинг. Токи нафаси қайтмагунча сиқиб бораверинг. Кейин уни орқада тутинг. Бизга бошқа нарсанинг кераги йўк. Иккала биринчи ўрин ҳам бизники бўлади.

– Бўлди! Тайёр! – қичқирди катта механик. Машина ўкирганча олдинга отилди.

“Эҳтиёт бўлиш керак, – ўйлади Клерфэ. – Ғижимлаб қўймасам бўлди!”

Оппок ва ялтироқ трибуна кўз ўнгидан йилт этиб ўтиб кетди. Кейин яна шоссе бошланди. Кўзни камаштирадиган ҳаворанг осмон ва уфқда кўриниб турган нуқта чанг булути орасидан кўриниб турган Дювалнинг машинаси эди.

Бироздан сўнг тўрт юз метр узунликдаги баландлик бошланди.

Клерфэ Мадони тоғ тизмаси, лимонзорлар, зайтун дарахтлари, шоссе, ғилдираклар тагидан отилаётган шағал ёмғири, қалтис бурилишларни кўрди. Моторнинг қайноқ нафасини, оёғи қизиётганини ҳис қилди. Қандайдир ҳашарот худди снаряд каби ҳимоя кўзойнагига урилди. У кактуслардан иборат деворни, қияликларнинг кўтарилиш ва бурилишларини аниқ кўриб борарди. Кейин кўз ўнгида жигарранг Калтавууро қалъаси ястанди. Чанг борган сари куюклашиб борарди. Тўсатдан бошқа бир пойгачининг ўргимчаксимон машинасига кўзи тушди.

Клерфэ бурилишда тезликни оширди. У қатъият билан бостириб борарди. Ун дақиқалардан сўнг у олдинда кетаётган машинани аниқ-тиник кўрди. Бу Дюваль эди. Клерфэ унга осилиб олди, лекин Дюваль ҳам йўл берай демасди. Ҳар гал Клерфэ ўзишга уринганда йўлини тўсарди. У Клерфэни кўрмаган бўлиши мумкин эмасди. Икки марта қалтис бурилишларда машиналар шунчалар бир-бирига яқинлашдики, пойгачилар бир-бирининг кўзига қарашга ҳам улгуришди. Дюваль атай унга ҳалакит берарди.

Машиналар бир-бирининг ортидан қуварди. Клерфэ шоссе юқорига кўтарилиб, кенг бурилиш кўринмагунча шошмади. Энди у олдинни кўра оларди. У олдинда унчалик қалтис бўлмаган бурилиш борлигини ҳам биларди. Дюваль Клерфэ уни ўнг томондан ошиб ўтишига ҳалакит бериш учун шоссенинг четидан юриб бурилишга кирди. Клерфэ шуни кутиб турганди. Бурумни кесиб ўтиб у Дювалнинг ёнгинасидан ҳайдаб кетаверди. Клерфэнинг машинаси қийшайиб борарди, лекин у бор маҳоратини ишга солиб машинани тўғрилади, ҳайрон бўлган Дюваль бир лаҳза тезликни пайсайтирди, бундан фойдаланган Клерфэ ундан ўзиб кетди.

Клерфэнинг ортидан чанг булути қолди. Тутун орасидан у туйнугидан тутун чиқиб турган виқорли Этнани кўрди. Иккала машина ҳам Полицца томонга, масофанинг энг юқори чўққисига қараб учиб борарди, Клерфэ олдинда эди.

Клерфэ Дювални четлаб, олдинлаб оппок чангни ёриб чиққанда кўм-кўк осмонга кўзи тушди. Юзига ҳаётбахш хушбўй, соф ҳаво урилганда, моторнинг иссиқ ҳавосини, пойгаларга ҳуши йўк, оддий, улкан ва осуда дунёни ҳис қилганда, қуёшни яна кўрганда, вулкон ортда қолганда ва тоғнинг букрисига етганда ўзини худди Прометейдек ҳис қилди. Клерфэ ўзига Этна лавасидек қайноқ қувват ёғилиб келаётганини туйди. У аниқ бир нарсани эмас, ўзига бўйсунувчи машинасини ва тўғри дўзахга олиб борадиган вулкон кратерини, тобланган кўк металлга ўхшаш осмон ҳақида тинсиз ўйларди. Полиццигача учиб борди токи шоссе тўсатдан

пастга қараб, қиялаб бормагунча тезликни пасайтирган ҳолда бурилиш-мадан бурилиб, пастга шўнғиб борарди.

Бу ерда тезликни ҳаммадан яхшироқ пасайтира оладиган одам ғалаба қозонади. Клерфэ Фиуме водийси томонга, пастга учиб борарди, кейин яна тўққиз юз метр баландликка, яланғоч қояларга қараб кўтарилди, у худди улкан арғамчида учаётгандек бўларди, то Коллензогача шу аҳвол такрорланди. Кейин пальмаларни, ағаваларни, гуллар ва майсаларни ва денгизни кўрди. Кампо Феличидан денгиз қирғоғидаги битта ягона йўл кесими бошланади.

Клерфэ протектордан тешилган қопламани алмаштираман деб тўхтаганда Лилианни эслади. У худди туман орасидан қараганда турфа гуллар солинган кутидек ранг-баранг трибунани кўрди.

Вулқон гувиллашига қўшилиб кетган моторнинг ўкириши ҳам ўчди.

Тўсатдан атрофни камраган сокинлик сабаб у худди вулқон кратеридан отилиб чиққан Икардек ҳис қилди ўзини, кейин секинлик билан қанот қоқиб ер бағрига қайтди, турибуна уни кучок очиб кутиб турган, чехраси бутун дунё рамзи бўлган кимса ёнига кўнди.

– Бўлақол! – қичқирди мураббий.

Машина яна олдинга интилди, лекин Клерфэ энди ёлғиз эмасди. Худди осмонда парвоз қилаётган фламинго шарпаси сингари Лилианга бўлган туйғуси билан ёнма-ён учарди, шарпа гоҳ ортда қолар, гоҳ ўзиб кетар, лекин доим ёнгинасида эди.

* * *

Кейинги айлана бошланганда машина бўйсунмай қолди. Клерфэ уни бошқаришга уринарди-ю, лекин орқа ғилдираклар кулоқ солмасди. Уни руль ёрдамида тўғриламоқчи бўлди, аммо кўкқисдан қаршисидан бурилиш чиқди. Одамлар худди чивинлар асалга ёпишгани каби бурилишга ёпирилишди. Машина кутургандек ўзини гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ташлай бошлади, руль қўлидан чиқиб борарди.

Клерфэ тормозни босди, бурилиш яқин қолганди. У қаттиқ тормоз бериб кейин яна газни босди, руль қўлини айлантириб юборди. У елкасида нимадир қарсиллаганини сезди, бурилиш яшин тезлигида яқинлашиб борарди, ялтираб турган осмон фонида одамлар уч баробар катталашиб, борган сари ўсиб боришарди. Уларни айланиб ўтишнинг иложи йўқ эди. Кўкдан Клерфэнинг устига қора нарса қулади. У тишлари билан алланарсага ёпишиб олди, назарида, кимдир қўлини суғуриб олишга уринаётганди, жонҳолатда рулга ёпишиб олди, елкасига қоронғилик аро бостириб келаётган қайноқ лава томчилар, шу ҳолатда ҳам қайсарлик билан кўзни камаштирадиган кўк парчасига термиларди. У кўкдан кўзини узмас ва тагида машина рақс тушаётганини ҳис қиларди, кейин бирдан бўшлиқни кўрди, бу ягона бўшлиқ бўлиб, унда икки оёқли гигантлар йўқ эди, шунда у яна кескин рулни бурди ва акселераторни босди. Мўъжиза рўй берди. Машина бўйсуниб одамларнинг ёнгинасидан ўтиб тепаликка чиқиб кетди ва тошлару буталар орасида тўхтади. Орқа ғилдиракнинг қопламаси ёрилиб машина йўлга қапишиб қолди.

Клерфэ ўзи томонга югуриб келаётган одамларни кўрди. Аввалига улар худди сувга тош отилганда сачраган томчилар каби ҳар тарафдан ёпирилишди. Кейин бақирганча ортга қайтишди. Клерфэ уларнинг

бужмайган башарасини, олдинга узатилган қўлларини, ўрадек очилган оғизларини кўрди. Клерфэ улар нима хоҳлашаётганини билмасди. “Улар мени ўлдиришни исташяптими ё табриклашними?” ўйлади у. Энди унга барибир эди. Фақат бир нарсадан хавотирда эди, улар машинага тегинмаслиги, унга ёрдам бермаслиги керак эди. Бўлмаса масофани ўзгартириб юборишарди.

– Қайтинглар! Йўқол ҳамманг! Тегинманглар! – бақирди у ўрнидан турмай. Шунда яна оғриқ ҳис қилди. Илик нимадир кўк комбенезонига томчиларди. Клерфэ қонни кўрди. У оломонга таҳдид қилмоқчи, машинасидан нарига ҳайдамоқчи бўларди-ю, фақат битта қўлини кўтара оларди.

– Тегинманглар! Ёрдам берманглар! – Клерфэ тебранганча машинадан тушди ва радиатор олдида туриб олди. – Ёрдам берманг! Бу мумкин эмас!

Одамлар тўхташди. Улар унинг ўзи ҳаракатлана олишини кўришди. Унинг жароҳати оғир эмасди. Жароҳатланган юзидан қон оқарди. Клерфэ машина атрофини айланиб югурди.

Гилдирак ғилофи йиртилган бўлиб, бир неча жойидан протектори чиқиб қолганди. Клерфэ сўкинди. Иккинчи марта омадсизликка дуч келиши. У шошилиб протекторни кесди ва суғуриб олиб, ғилофни текшириб кўрди. Унда ҳали ҳаво бор эди, камроқ эди-ю, лекин бурилишларда қаттиқ ҳайдамаса, бир-икки силкинишга бардош берадигандек туюлди.

Клерфэнинг елка суяклари бутун эди, фақат қўли чикқанди. У рулни битта қўлда бошқариб бўлса-да, йўлда давом этишга уриниб кўриши керак.

Ёқилғи қуйиш пунктигача етиб борса бўлди, Торриани билан ўрин алмашади, у ерда механиклар, врачлар бор.

– Йўлдан қочинглар! – бақирди у. – Машиналар келяпти!

Бу гапни икки марта қайтаришига ҳожат қолмади. Тоғлар орасидан машина моторининг гувиллагани эшитилди, товуш бутун дунёни қоплаб, ҳар лаҳзада яқинлашиб келарди.

Одамлар тоғ қияликларига тирмашиб чиқа бошлашди. Шу лаҳзада шиналарнинг чийиллагани эшитилиб, машиналар Клерфэнинг ёнидан ўқдек учиб ўтишди. Ўтишди-ю, бурилиш ортида кўздан йўқолишди.

Клерфэ яна рулга ўтирди. Бегона машина товуши унга врач қиладиган ҳар қандай уколдан кўра яхшироқ таъсир қилганди.

– Қоч, ҳамманг! – бўқирди у. – Мен юряпман.

Машина орқага силкинди, Клерфэ рулни шоссе томонга бурганида мотор ўкириб юборди. Клерфэ тезликни ошириб йўлга тушди, энди у секинроқ ҳайдар ва фақат тезроқ ёқилғи қуйиш шоҳобчасига етиб бориш ҳақида ўйларди. Ҳадемай тўғри йўл бошланади, бурилишлар кам қолди, тўғри йўлда у машинани бемалол бошқара олади.

Орқадан мотор овози эшитилди, уни яна бир машина қувиб ўтди. Тишини-тишига босган Клерфэ орқадан пайдо бўлган машинанинг йўлини тўсишга уринди. У бировга халакит бераётганини ва бу тақиқланганини ҳам, одобдан эмаслигини ҳам биларди, лекин ўзини бошқара олмасди. Клерфэ токи орқадан келаётган машина бурилишда чап томондан ошиб ўтмагунча йўлнинг ўртасидан кетаверди. Клерфэдан ўзиб кетган пойгачи унга қўлини силтади ва чангдан оппоқ бўлиб кетган юзини бурди.

У Клерфэнинг жароҳатланган юзини ва йиртилган ғилофларни кўрди. Бир лаҳза Клерфэ пойгачи унга нисбатан раҳм-шафқат ҳис қилганини сизди, унинг ҳам кўнгли юмшади, лекин ортидан яна бир машинанинг

овозини эшитиши билан биродарлик ҳисси ўз ўрнини ғазабга бўшатди. Бу ғазаб сабабсиз ва чорасиз эди.

“Жазоим шу менинг, — ўйлади у. — Орзу-хаёлларга берилиб юрмасдан, йўлни кузатиш керак эди. Фақат ҳаваскорларгина пойгани романтика деб ўйлаши мумкин. Пойга пайти пойгачи ва машинадан бошқа нарса бўлмаслиги керак. Учинчиси фақат хавф-хатар бўлиши мумкин, тўғрироғи, ҳар қандай учинчи нарса хавф келтиради. Дунёдаги барча фламинголарни жин урсин! Мен машинани тўхтатиб қолсам бўларди. Бурилишларда эҳтиёт бўлишим, ғилофларни асрашим керак эди, энди кеч, жуда кўп вақт йўқотдим, яна бир лаънати машина ортимдан кувиб келяпти, ортидан бошқаси. Тўғри йўл менинг душманам. Лилианни ҳам жин урсин, бу ер унинг жойи эмас. Ўзимга ҳам минг лаънат, мен бунга нолойиқман!”

* * *

Лилиан трибунада ўтирарди. Бўйсунмасликка ҳаракат қилса-да, ўриндиқларда тикилиб ўтирган оломоннинг ҳаяжони унга ҳам таъсир қиларди, одамларнинг тўлқинланишига қўшилмасликнинг иложи йўқ эди.

Кўплаб моторлар товуши ҳам наркоздек таъсир қилар, кулоққа урилиб мияни фалажларди.

Орадан бироз вақт ўтиб, кулоқ шовқинга кўникканида реакция бошланади. Гувиллаган шовкин шосседа рўй бераётган воқеалардан алоҳида мавжуддек эди. Шовқин ажралиб чиқиб, худди булутдек ҳавода осилиб турарди. Пастда эса кичик ранг-баранг машиналар йилт-йилт этиб кўзга ташланарди.

Буларнинг бари қандайдир болалар ўйинига ўхшаб кетарди, оқ ва рангли комбензондаги майда одамчалар ғилдиракларни олдига солиб айлантиришар, домкратларни кўтариб югуришар, мураббийлар байроқчалар ва жадвалларни баландга кўтаришар, вақти-вақти билан овоз кучайтиргичдан дикторнинг овози янграр, у пойганинг ҳар дақиқа ва сониясини шарҳлаб турарди. Унинг гапларини бирдан англаб олиш қийин эди.

Отчопар ҳам, буқалар жанги ҳам худди шундай ўйинни эслатарди. Одамлар унга жон-жаҳдлари билан берилиб кетишади, чунки хатарнинг ўзи ўйинга айланарди. Ҳаётига бу ўйин хавф солмаётганлар эса уни жиддий қабул қилишмасди.

Лилиан хаёлларини жамлашга уринди. У ўзини оломон билан ҳамнафас деб ҳис қилгиси келарди. Лекин кўнглида нимадир уйғонди, бу янги туйғу бўлиб, у бемаъни жиниликни бошқалардек жиддий қабул қилишга ҳалакит берарди.

Лилиан жуда узоқ вақт ўлимга яқин яшаган. Шу сабаб ҳам бу олов билан ўйнашув унга беадаблик бўлиб туюларди.

Пойгачилар унга тез юраётган машиналарнинг олдини кесиб ўтишга уринаётган болалардек туюларди.

Товуқлар ҳам кўпинча шундай қилишади ва ғилдираклар остида қолиб нобуд бўлишади. Лекин кап-катта одамлар ўзларини шундай тутганда, завқ бағишлаш ўрнига ранж уйғотиши керак-ку.

Ҳаёт Лилиан учун муқаддас эди, ўлим ҳам худди шундай. Улар билан ҳазиллашиш яхши эмас. Жасурлик, бу – кўркувнинг йўқлиги эмас, биринчиси онгга хатарни жойласа, иккинчиси ғафлат натижаси.

– Клерфэ! – деди кимдир Лилианнинг ёнгинасида. Қиз кўрққанидан сапчиб тушди. У хатарни англаб улгурмасдан олдин сезганди.

– Унга нима бўлди?

– У аллақачон ўтиши керак эди.

Трибунадаги одамлар безовталана бошлашди.

Лилиан Торриани пастдан туриб қараб қўл силтаганини, кейин шоссега ишора қилганини кўрди. У бу билан хавотирга ўрин йўқ демокчи эди гўё.

Бу нарсa Лилианни бошқа нарсалардан ҳам кўра кўпроқ кўрkitди.

“Унга бирор шикаст етган”, ўйлади Лилиан лекин ўрнидан жилмади. Унинг қўлидан ҳеч нарсa келмасди. Бу лаънати йўлнинг бурилиш ва қайрилишларининг бири ёнида Клерфэга тақдирнинг қўли етган. Сониялар худди кўргошин осилгандек секин ўтар, дақиқалар йилларга чўзиларди.

Оқ тасмадек шосседаги бу карусель унга ёмон тушдек кўрина бошлади.

Кутиш азобидан қалбида чуқур қора туйнук пайдо бўлгандек туюлди. Радиокарнайдан тўсатдан кимнингдир дадил овози янгради:

– Ўн иккинчи рақамли Клерфэнинг машинаси бурилишда йўлдан чиқиб кетди. Ҳозирча у ҳақда бошқа маълумот йўқ.

Лилиан ҳолсизланиб бошини кўтарди. Ҳаммаси олдингидек эди, осмоннинг кўк шуъласи, ранг-баранг либослар, Сицилия баҳорининг бетакрор оппоқ лаваси. Лекин аллақаерда, узоқларда рангсиз нуқта, туман булути пайдо бўлди, унда бир одам ўлим билан олишяпти ёки унга таслим бўлди. Назарида кимнингдир нам қўли Лилианни бўғаетгандек бўлди. У яна ўлимнинг даҳшатини ҳис қилди. Нафас олишдан тўхтасанг бўлди, давоми жимжитлик. Буткул ҳад-худудсиз сокинлик, фано.

Лилиан атрофга аланглади. Наҳотки фақат у бу нарсани англаб етди? Наҳотки фақат у барча хужайралари сочилиб кетгандек, ҳавосиз бўғилаётгандек, худди ёлғизликда ўлаётгандек ҳис қилган бўлса ўзини? Атрофидаги одамларнинг юзида шов-шувга ташналикни кўрди. Улар учун ўлим эрмак эди. Улар ўлимдан очикчасига бўлмаса-да, завқланишарди. Бу туйғуни сохта афсусланиш билан ниқоблашарди, ёлғон кўркув ва ўзларига ажал соя солмагани учун ички қувонч билан завқланишарди.

– Клерфэ тирик! – эълон қилди диктор. – Унинг жароҳати оғир эмас. Унинг ўзи машинани масофагача олиб келди. У келяпти.

Трибунада енгил шовур эшитилди. Лилиан одамларнинг юзи қандай ўзгарганини кўрди. У бирдан енгил тортди. Кимдир ажалнинг қўлидан омон чиқди, кимдир синмади, жасорат кўрсатиб йўлида давом этяпти. Ҳар бир томошабин худди Клерфэнинг машинасини ўзи бошқараётгандек ўзида жасорат ҳис қилди.

Бир муддат ўйноқи хотинбоз ўзини қаҳрамондек, тантиқ шилқим эса ўзини жасур, ўлимдан нафратланадигандек ҳис қилди. Ҳар қандай хавф-хатарнинг ҳамроҳи бўлган шахват бу одамлар қонини жунбишга келтирарди. Мана нима учун улар дам олиш кунлари бу каби ўйинларга пул сарфлашади.

Лилиан ғазаб пардаси кўзини қоплаётганини ҳис қилди. У бу одамларнинг барчасидан нафратланарди. Елкаларини ростлаётган эркакларни ҳам, кўз остидан нигоҳ ташлаб турган аёлларни ҳам ёмон кўрарди. У атрофга тарқалган ачиниш тўлкинини ҳам, оломоннинг мурувватини ҳам ёмон кўрарди. У ҳатто Клерфэга нисбатан ҳам нафратни ҳис қилди, бу туйғу кутилмаган кўрқувдан кейин пайдо бўлганини билса-да, барибир Клерфэни ҳам ёмон кўриб кетди, шу ўлим билан ўйнашадиган ўйинда иштирок этгани учун ҳам ундан ранжиди.

Санаторийни тарк этганидан бери биринчи марта Волковни эслади. Тўсатдан Клерфэга кўзи тушди. Унинг қонга беланган юзини, уни машинадан олиб тушишганини ва оёқда зўрға турганини кўрди.

* * *

Механиклар машинани кўздан кечиришарди. Улар тезда ғилдиракларни алмаштиришди. Торриани Клерфэнинг ёнида турарди.

– Яна шу лаънати покришка, – деди Клерфэ. – Рулни битта қўллаб бошқаришга тўғри келди. Лекин машинага зиён етмади. Энди сен ҳайдайсан.

– Тушунарли! – қичкирди мураббий. – Бўлақол, Торриани!

Торриани бир сакраб машинага ўтирди.

– Тайёр! – деди катта механик. Машина шоссе бўйлаб учиб кетди.

– Қўлингизга нима қилди? – сўради мураббий. – Синдирдингизми?

– Йўқ. Чикди шекилли. Елкамдан. Қандай бўлганини ўзим ҳам билмайман.

Врач етиб келди. Тўсатдан турган оғрикдан Клерфэнинг кўзидан ўт чиқиб кетгандек бўлди. У ердаги қутига ўтириб қолди.

– Бўлдимми? – сўради у. – Торриани охиригача туриб беради деб умид қиламан.

– Сизга мумкинмас, – тайинлади врач.

– Бинт билан боғлаб қўйинг, – тайинлади мураббий. – Кенгрок бинт олиб елкасини ҳам ўранг. Ҳар эҳтимолга қарши елимлаб ҳам қўйиш керак.

Врач бош чайқади:

– Бинт ёрдам бермайди. Рулга ўтириши билан сезилади.

Мураббий кулди.

– Ўтган йили у иккала оёғининг кафтини куйдириб олганди. Лекин масофани охиригача босиб ўтган.

Клерфэ ҳамон кути устида ўтирар, ўзини заиф ва нотавон сезарди. Врач чўзилувчан бинт билан елкасини маҳкам боғлаб қўйди.

“Эҳтиёт бўлиб ҳайдашим керак эди, – ўйлади Клерфэ. – Одамларга тезликни ошириш ҳуқуқи берилгани, бу ўзини Худо санаши керак, дегани эмас. Айтишларича, инсон мияси ишлаб чиқарадиган восита ёрдамида ўз шахсий тезлигидан ўзиб кетар экан. Бу ёлғон. Бургут патларига ёпишиб юқорига кўтарилган бит ўз тезлигидан ошиб кетган бўлмайдимми?”

– Қандай қилиб бу ахволга тушдингиз? – сўради мураббий.

– Ҳаммаси шу лаънати покришкани деб бўлди! Машина бурилишда йўлдан чиқиб, ўзи билан кичикрок дарахтни ҳам судраб кетди. Ўзим эса рулга урилдим. Омадсизликни қаранг, жин урсин!

– Бу ҳали ҳеч нарса эмас. Яхшиямки, тормоз билан бошқаруви учиб кетмапти. Машинангиз бутун. Ким билсин, яна кимлар ўйиндан чиқаркан, ҳали пойга тугамади-ку.

Клерфэ механиклар ечиб олган темир қисмларига қараб ўйланиб ўтирарди. “Мен энди бу ишга қарилик қиламан, бу ер менинг жойим эмас. Лекин бундан бошқа иш кўлимдан келмайди-ку!”

– Мана у! – қичқириб юборди мураббий кўзига биноклни яқинлаштириб. – Чақмоқ ва яшин! Мана у келяпти, вой шайтоннинг малайи-ей! Уни ҳеч ким қувиб етолмайди энди! Биз жуда ўзиб кетдик!

– Бизникилардан ким ҳали ҳам пойгада?

– Вебер. У бешинчи ўринда.

Торриани ёнгинасидан ўтиб кетди. Уларга қўл силтаганча кўздан йўқолди. Тўсатдан мураббий рақсга туша бошлади.

– Дюваль чиқиб кетди! Торриани тўрт дақиқа ютди! Тўрт дақиқа-я! Худонинг ўзи асрасин уни!

Торриани ҳар бир айланада ошиб борарди.

– Шу шалоғи чиққан аравада шунча ҳайдади-я, шоввоз! – бақиришда давом этди мураббий. – Пешанасидан ўпиб кўярдим ҳозир! Яшавор, тилла бола! У ўртача тўқсон километр тезликда ҳайдаяпти. Бунақа йўл учун рекорд натижа бу!

Ҳар бир доирада бой берганларини қайтариб олаётган Торрианига Клерфэ ҳасад қилмайман деса-да, юрагини алам қуйдириб ўтди.

Улар орасидаги ўн олти йиллик фарқ ўз ишини қилаётганди.

Очиғи, ҳар доим ҳам шундай бўлмаган.

Караччола сон суяги синганда ҳам, чидаб бўлмас оғрикка бардош бериб, ўзидан анча ёш бўлган рекордчи-пойгачилардан ўзиб кетганди.

Нуволари ва Ланг урушдан кейин маҳорат кўрсатишди, худдики ўн ёшга ёшариб кетгандек. Вақти-соати етиб ҳар бир пойгачи ўз ўрнини бошқа бировга бўшатиб беради. Клерфэ ҳам шу муддатга оз қолганини биларди. Спортчининг бор фожиаси шунда, агар вақтида ўлмасанг, унда вақтни чўзишингга тўғри келади.

– Валентенининг поршени айланмаяпти. Монти ортда қоляпти! Энди учинчи ва тўртинчи ўринлар бизники! – қичқирди мураббий. – Агар Торрианига бир кор-ҳол бўлса, унинг ўрнига чиқа оласанми?

Клерфэ мураббий унга шубҳаланиб қараганини сизди. “Ҳозирча мендан сўрашяпти, – ўйлади у. – Ҳадемай сўрамай қўйишади”.

– Торриани кучи етгунча ҳайдаб турсин, – деди у.

Мураббий “маъқул” дегандек бош ирғади.

– Жароҳатланган елка билан бурилишларда машина бошқариш ўз жонига қасд қилиш билан баробар.

– Тезликни камайтиришимга тўғри келади.

– Ё Танграм, – ўтирган жойида ибодат қила бошлади мураббий. – Вебер ва Торрианини ўзинг асра! Шундай қилгинки, Тореллининг тормози ишдан чиқсин. Бордонининг баки тешилсин, илоҳим!

Ҳар гал пойга маҳали мураббий бирдан ўта художўй одамга айланиб қоларди. Лекин пойга тугаши билан яна куфр ишларга ўзини уради.

Охирги айлана олдидан Торриани кутилмаганда таққа тўхтади. У бутун танаси билан рулга осилиб ётарди.

– Нима бўлди?! – бақириб юборди мураббий. – Бошқа ҳайдай олмай-сизми? Тинчликми ўзи? Чиқаринглар уни машинадан! Клерфэ! Ё Танг-

рим, уни куёш урибди! Бахорда-я! Сиз ҳайдай оласизми? Машинага каранглар...

Механиклар машинани сўнгги айлана учун тайёрлай бошлашди.

– Клерфэ! – мураббий унга ўтиниб қаради. – Машинани маррагача олиб боришингиз керак. Олдинда Вебер. У сиздан икки дақиқага ошиб кетди. Биз яна беш дақиқа йўқотишимиз мумкин. Лекин бу муҳиммас. Барибир учинчи бўласиз. Тезроқ бўлинг, ўтиринг!

Клерфэ аллақачон машинада эди. Торрианининг аҳволи чаток.

– Нима бўлса ҳам машина маррага етиб борсин-да, – нола қиларди мураббий.

– Учинчи ўрин бўлса, етади! Бизга бошқа нарсанинг кераги йўқ. Бордонининг камераси ёрилсин, илоҳим!

“Яна бир давра айлансам бўлди, – ўйлади Клерфэ. – Ҳадемай ҳаммаси тугайди. Елкамнинг зирқирашига чидаса бўлади. Концлагерда бундан баттар азобларга чидаганман. Қачонлардир фашистлар бир болакайнинг соғлом тишларини пармалашганини кўрганман, улар болакай дўстларини сотишини исташган. Лекин у хоинлик қилмаган. Олдинда Вебер. Қандай тезликда юрганимнинг нима фарқи бор. Йўқ, фарқи бор. Кўз олдимда нимадир айланыпти. Жин урсин бу акселераторни, уни каттикрок босишим керак!”

* * *

Бузук микрофондан дикторнинг овози чийиллаб эшитилди:

– Клерфэ яна пойгада иштирок этяпти. Торриани ўйиндан чиқди.

Клерфэнинг машинаси трибуна ёнидан учиб ўтди. Лилиан унинг бинтланган елкасини кўриб улгурди. “Аҳмоқ! – ўйлади у. – Ҳеч қачон улғаймайдиган, ғўр бола. Ўйламай иш қилиш жасорат дегани эмас. У яна шикастланади. Соғлом одамлар ўлим нималигини билишармиди? Буни фақат ўпка касаллар санаторийсида яшайдиганлар билади, ҳар нафасни буюк мукофот деб курашадиганлар билади”.

Кимдир унинг қўлига ташриф қоғозини тутқазди. У қоғозни улоқтириб, ўрнидан турди. Юзлаб кўзлар уни кузатиб турарди. Лилианнинг назарида куёш акс этиб турган юзлаб шишалар ортидан эргашгандек туюлди. “Нақадар бўм-бўш нигоҳлар, – ўйлади Лилиан. – Бу кўзлар бокиб тургани билан ҳеч нарсани кўрмаяпти. Ҳар доим шундай бўлганми?” У яна қор босган санаторийни эслади. “У ерда ҳаммаси бошқача, у ердаги одамларнинг нигоҳи сизни тушунади. Наҳотки бирор нарсани англаши учун киши фожиани, қашшоқликни, азобни, ўлим нафасини бошидан ўтказиши керак?”

У трибунанинг қаторларидан тушиб борар экан, унинг ортидан кўзгуга ўхшаган кўзлар кузатиб қоларди. “Уларнинг кўзларида нима акс этган? – ўйлади у. – Ҳар доим бир хил нарса. Бўшлиқ ва бу одамлар ҳис қиладиган истак”.

У худди шамол тўсиғини ёриб ўтгандек тўсатдан таққа тўхтади. Бир сонияда театр декорациясидек ранг-баранглик кўздан йўқолгандек бўлди. Лилиан бу декорациянинг панжараларини, асл моҳиятини кўргандек бўлди. Бир лаҳзада унинг кўзи ярқ этиб очилди. Панжаралар ҳамон жойида турар ва уларга истаган декорацияни ўрнатиш мумкинлигини тушунди. “Эҳтимол, буни ҳеч ким билмас, – ўйлади у. – Чунки ҳар бир одам

битта, ягона декорацияда яшайди. У, бу дунёда фақат шу қоплама мавжудлигига ишонади. Декорацияларнинг сон-саноғи йўқлигини билмайди. У ўзининг декорацияси фонида токи у эскириб, жандага айланиб, худди эски латтадек танасига ёпишиб қолмагунча яшайди. Шунда одам энди донишманд кексалик келди, мен хомхаёлларга берилиш одатини ташладим, дея ўзини алдайди. Ҳақиқатда эса ҳеч нарсани тушунмаган бўлади”.

Лилян трибуна ёнгинасидан машиналар худди снаряддек учиб ўтганини кўрди. Машиналар ортидан юзига иссиқ шамол урилди. “Донишмандлик доим навқирон, – ўйлади у. – Дунёда безаклар, ниқоблар кўп, ўйин ҳеч қачон тугамайди. Яланғоч панжараларни кўриб кўрқиб кетган киши турли декорациялардаги сахна кўринишларини тасаввур қилиб кўриши мумкин. Тристан ва Изольда ҳеч қачон ўлмаган. Ромео ва Жульетта ҳам, Гамлет ҳам, Фауст ҳам ўлмаган”.

У ҳеч қачон ҳеч нарса ўлмаслигини тушунди, барча нарсалар бошқа нарсага айланади, холос. Лилян бу янги фикрларини одамлар ўқиши керак, деб ўйлади. У учун дунё тилла ҳайкаллари жонланган залга айланди. Бу ҳайкаллар тамом деган сўзни узоқ-узоқларга, коинотнинг чекка бурчагига улоқтиришди, бу сўз абгор аҳволда барча томонидан унутилишга маҳкум бўлиб ғариб ҳолда учиб юрарди.

Лилян пастга тушганда Клерфэга бўлган муҳаббат довулдек ёпирилиб, бутун танасини эгаллаб олди. Лилян тўсатдан уни ташлаб кетишини тушунди.

* * *

Лилян самолётда Римга учиб борди, у ердан Парижга кетмоқчи эди. Клерфэ унга бир неча кун, токи елкаси тузалмагунча Палермода бўлишни таклиф қилди, кейин эса баҳор юрган йўллардан шошилмай саёҳатга чиқишни, Сицилиядан бошлаб бутун Италияни кезишни, Ломбардия кўлига боришни, ундан сўнг Франция ва Бельгиядан ўтиб лолаларга кўмилган Голландияга сайр қилишни истаган эди.

Лекин Лилян кутишни истамади. Унинг кетгиси келди. У вақтга ҳали узоқ яшаши кутилаётган одамларга нисбатан бошқача муносабатда эди. “Кеча” у учун бир ой олдиндек эди. Унинг назарида ҳар бир тун бир ҳафтага чўзиларди. Тун худди қора дарадек бир кунни иккинчисидан ажратиб турарди. Унинг ҳисобича, Сицилияда бир неча ой қолиб кетгандек эди. Энди у ёлғиз қолишни, хаёлларини жамлашни истарди. Клерфэга “Сени Парижда кутиб оламан”, дея ваъда берди.

У “Alitalia” авиокомпаниясининг самолёти деразасидан пастга қараб турарди. Назарида далалар, майсазорлар, тоғлар ҳаракатсиздек туюларди, ваҳоланки, самолёт энг тез автомобилдан ҳам кўра тезроқ ҳаракатланаётганини биларди.

“Ҳаммаси уларга каердан қараётганингга боғлиқ”, ўйлади у.

Лилян илгари сира самолётда учмаганди. Сохта вазнсизлик туйғуси уни ҳайратга солди.

У ўзини гўё Сен-Шапель ибодатхонасида куёш нуридан сархуш бўлгандагидек ҳис қиларди.

Римга етиб келишдан чорак соат олдин ялтироқ булут қатлами атрофни қамраб олди-ю, еру кўк бир хил тусга кирди. “Ердан қаралса, осмон

ҳозир кулранг ва қайғули кўринади, – ўйлади Лилиан. – Бу ерда эса худди садафдек товлянапти”.

Яна ўша гап, ҳаммаси қаердан назар ташлашингга боғлиқ, баъзан ҳаёт бизга барчасини тушуниш учун оддий сабоқлар беради. Лилиан яна пастга қаради. Булут қатлами куюқлашиб, оппоқ тоғларга айлана бошлади. Тўсатдан Лилианнинг кўзи мовий осмонга тушди, қорли чўққилар кўзни қамаштирадиган даражада ялтирар, ҳаммаси худди санаторийдаги киш мавсумларидек эди.

Унинг кўнглини мавҳум ғамгинлик эгаллади. Самолёт кўнишга ҳаракат қилаётганда қувонди: у худди лочиндек пастга – узоқдаги Тибр шаҳри томон парвоз қиларди.

Лилиан Римда икки кун бўлди. Қаттиқ чарчагани учун фақат ухлади. Авиакомпания идорасида Лилиан Венеция тасвирланган плакатни кўриб қолди.

У Парижга эмас, Венецияга боришга қарор қилди. Сув устида қурилган шаҳарни кўргиси келди, у ерда уйлар худди сувда сузиб юргандек туюларди. Уларни қайтгунича кўриб қолишни истарди. “Қайтгунимча? – ҳайратланиб ўйлади у. – Лекин қаерга? Қаерга?” Ахир, у бир пайтлар ўзи ўқиган ғаройиб романдаги каби оёқсиз туғилган, бир умр учишга маҳкум куш каби яралмаганими? Унинг ўзи шу тақдирни танламадими?

Лилиан шу ҳаёлда Клерфэни огоҳлантирмай туриб Венецияга чипта сотиб олди. “Барибир у қайтгунча Парижга етиб бораман-ку”, ўйлади у.

Самолёт кечқурун шаҳар пушти рангга бўялган маҳал кўнди. Кўрфаз суви ҳаракатсиз эди, уйлар ва само унда шундай тиник акс этгандики, самолёт осмонда учаяптими ёки денгизда, – билиб бўлмасди.

Лилиан “Даниэли” отелининг бурчак хонасини эгаллади. Лифтчи унга шу заҳоти Жорж Занд ва Альфред Мюссе ўртасидаги изтиробли муҳаббат айнан уларнинг меҳмонхонасида рўй берганини маълум қилди.

– Ким-кимни алдади? – сўради Лилиан. – Ёш ошиқ йигит ўзининг кекса жазманиними?

– Албатта, йўқ! – кинояли кулди лифтчи. – Занд хоним жаноб Мюссени чув туширди. Битта итальян врач билан. Жаноб Мюссе шоир эди.

Лифтчининг кўзи чакнаб кетди. Лилиан унда ҳурмат билан бирга пичингни ҳам уқди. “У ўзини-ўзи алдаган, – ўйлади Лилиан. – Биттасининг ёнига бориб, бошқасини ҳам эслаган”.

Оқшом Лилиан тор кўчалар бўйлаб сайр қилди, кейин гондол қайиғига чиқиб, “Ла Фениче” театрига йўл олди. Кириш эшиги бинонинг бошқа томонида бўлиб, эшик ёнида гондоллар анча кам эди. “Театрга худди ўғрига ўхшаб кираман, – ўйлади у. – Худди илгари тоғдан сездирмай тушиб ҳаётга кириб борганимдек”.

– Венецияда ёлғиз юриш мумкинмас, – деди қайиқчи Лилиан тушаётган пайт. – Айниқса ёш ва чиройли қизларга.

Лилиан қизариб ботаётган уфққа қаради.

– Бу ерда ўзини ёлғиз сезиш мумкинми?

Қайиқчи лираларни чўнтагига солди.

– Бошқа жойларга қараганда кўпроқ. Агар сиз шу ерда туғилмаган бўлсангиз, албатта, – қўшимча қилди у.

Лилян залга кирганда сахна пардаси энди кўтарилганди. Ўн саккизинчи аср комедияси намоиш этилаётганди. Лилян атрофга аланглади, зални ёқимли нимқоронғилик қоплаганди. Чироқ фақат сахнадан ва софитлардан тушиб турарди. Бу дунёдаги энг чиройли театр эди, қадимда хали одамлар электр токи нималигини билмаган пайтларда безакли нақшинкор устунлар кўплаб чироқлар нурида театрни сеҳрли масканга айлантирган бўлса керак. Лекин у ҳозир ҳам фусункор эди.

Лилян яна сахнага қаради. У итальян тилини яхши тушунмасди, шунинг учун пьесага эътибор бермади. Уни ғалати ёлғизлик ва соғинч туйғуси қамраб олди. Наҳотки қайиқчи ҳақ бўлса? Балки ҳамма гап у қатъият билан бу оқшомдан нохушлик қидираётганидадир. Театрга келасан, пьесани томоша қиласан, аввалига ҳеч нимани тушунмайсан, тушунганинда эса вақтинг тугаган бўлади...

Сахнада енгилгина томоша кўйилаётганини бир қарашда тушуниш мумкин эди. Кувнок комедия, фирибгарлик, айёрона қилиқлар ва содда одам устидан аччиқ ҳазиллар...

Лилян бу сахна кўриниши унга нега бунчалик каттиқ таъсир қилганини тушунмади. У ичидан отилиб чиқаётган йиғини зўрға тўсиб, лабларига дастрўмолчасини маҳкам босиб олганди.

Фақат йиғи такрорлангандан кейингина у дастрўмолчасида катта тўқрангли доғларни кўрди ва ҳаммасини тушунди. У ўзини ўнглаш учун бир дақиқача кутди, лекин қон тўхтамасди. Ташқарига чиқиш керак эди, бироқ Лилян бир ўзи юра олишга мадори етишига ишонмасди. У французчалаб кўшнисидан ташқарига чиқишда ёрдам беришини сўради. Унга ўгирилиб ҳам қарамаган киши норози бўлганча бош чайқаб рад жавобини берди. Кўшни бор эътиборини пьесага қаратгани учун Лилян нима деганини тушунмади ҳам. Шундан кейин Лилян чап тарафида ўтирган аёлга ўгирилди. У хотирасини титкилаб итальян тилида “ёрдам беринг” сўзини эслашга уринарди.

Лекин бу сўз сира миясига келмасди.

– *Misericordia*, – шивирлади Лилян ва ниҳоят. – *Misericordia, per favore!*

Ёши ўтиб қолган малласоч аёл унга ҳайратланиб қаради:

– *Are you sick?*

Лабига рўмолчасини босганча Лилян чиқмоқчилигини ишора қилиб тушунтирди.

– *Too many cocktails*³, – деди малласоч хоним. – *Mario, darling, help the lady to get some fresh air. What a mess*⁴!

Марио бир сўз демай ўрнидан турди ва Лиляннинг қўлидан тутди.

– Фақат эшиккача, – шивирлади у. Марио унга қаторлар оралаб ўтишга ёрдам берди. Кимдир бошини буриб қаради, айнан шу маҳал сахнада абжир ошиқ ғалабасини нишонларди. Эшикни очган Марио Лилянга синчковлик билан тикилди. Лиляннинг ранги оқариб, лабига босилган бармоқлари орасидан кўкрагига қон томчиларди.

¹ *Misericordia, per favore* – Шафқат қилинг. Шафқат, илтимос!

² *Are you sick?* – Сиз касалмисиз?

³ *Too many cocktails* – Сиз жуда кўп коктейл ичиб юборибсиз.

⁴ *Mario, darling, help the lady to get some fresh air. What a mess* – Марио, азизим, хонимга чиқишга ёрдам беринг, қандай кўнгилсизлик.

– But, signora, you are really sick¹, – деди эсанкираб қолган Марио. – Shell I take you a hospital²?

Лилиан бош чайқади.

– Йўқ. Касалхонанинг кераги йўқ. “Даниэли” отелига... Машина чақиринг... Такси, илтимос... – у зўрға гапирарди.

– Хоним, ахир Венецияда такси йўқ! Бизда фақат гондол қайиқлари бор. Ёки моторли қайиқлар. Сиз клиникага боришингиз керак.

– Йўқ. Йўқ. Қайиқ! Отелга бормоқчиман. У ерда врач бўлса керак. Илтимос, қайиқлар ёнига олиб бориб қўйинг... Ҳали ортга қайтишингиз ҳам керак.

– Нега? – деди Марио. – Люсиль кутиб туради. Барибир у итальянчани умуман тушунмайди. Қолаверса, пьеса ҳам зерикарли экан.

У гондол тўхтатди.

– Моторли қайиқ юбор! Тезроқ!

Тез орада қайиқ етиб келди. Лилиан Марио кўмагида унга ўтирди.

Лилиан креслога ёнбошлади. Осмон юлдузли эди, кўрфазда эса сув саёз жойдан ўтиб бўлмагани сабаб қизил гурляндалар сувгача тушганди, varopetti³ шовқин солиб ёнларидан сузиб ўтди, у ерда ҳаёт қайнарди. Кўприк остида аллақандай тенор “Санта Лючия”ни қуйларди. “Балки ўлим шудир, – ўйлади Лилиан, бошини орқага ташлаб, – балки ўлимимдан олдин сувнинг шилдирашини ва кўшиқлардан парча эшитарман ва бошим узра юлдузларни кўрарман, ҳамда мана бу тинимсиз “How are you feeling?”⁴ деб сўраётган одамни кўрарман. Йўқ, бу ҳали ўлим эмас”, ўйлади у бироз тин олгач. Марио унга қайиқдан тушишга ёрдам берди.

– Ҳисоб-китоб қилинг, – шивирлади у отел эшиги тагида канал бўйида турган ходимга. – Мен учун тўлаворинг ва врач чақиртиринг. Тезроқ!

Марио уни холл бўйлаб олиб ўтди. У ерда одам кам эди. Ёш лифтчи ҳали ҳам навбатчилик қиларди. Лилиан ўзини мажбурлаб унга жилмайди.

– Бу ростдан ҳам кўнгилхираликлар рўй берадиган отел экан, сиз ҳақ бўлиб чиқдингиз.

– Сизга гапириш мумкинмас, хоним, – деди Марио. Бу ўта одобли ва овози ёқимли йигит Лилианга халоскор фариштадек кўринди. – Врач ҳозир етиб келади. Доктор Пизани. У жуда яхши врач. Сизга гаплашиш мумкинмас. Муз келтиринг! – деди йигит лифтчига ўгирилиб.

* * *

Лилиан бир ҳафта тўшакдан турмади. Клерфэга ҳам хабар бермади.

Клерфэ уни касал ҳолда кўришини истамасди.

Ўзи ҳам тўшакда ётган маҳали уни кўришни хоҳламади. Бу дард фақат унга тегишли эди, фақат ўзига.

У уззукун гоҳ ухлар, гоҳ мизғир эди, то ярим кечагача уйку аралаш қайиқчилар кўрс овозда бир-бирига бақириб гапирганини, Скиавонида боғланган қайиқлар қирғоққа урилган овозларини эшитарди. Вақти-вақти билан врач келиб турар, баъзида Марио ҳам келарди.

Врач уни тушунарди, шунчаки бироз қон кетди, унчалик ваҳимали эмас, дерди. Марио эса гуллар олиб келар, кекса хонимлар билан муомала

¹ But, signora, you are really sick – Синьора, сиз чиндан ҳам бетобсиз.

² Shell I take you a hospital – Сизни шифохонага жўнатамиз, ижозат беринг.

³ Vaporette – шатакчи кема.

⁴ How are you feeling? – Ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз?

қилиш қанчалик оғирлигидан ҳасрат қиларди. Ёш, бадавлат ва уни тушунадиган қизни учратишни орзу қиларди. У Лилианни назарда тутмасди. Лилианнинг зуваласи бошқалигини аллақачон тушунганди. У билан бемалол очикчасига гаплашар, унга худдики бир соҳада фаолият юритаётган дўстидек муомала қиларди.

– Сен ажал билан яшайсан, мен эса умри ва вақти тугаб бораётганидан ваҳимага тушган аёллар билан, – деди у бир куни кула-кула. – Ёки ўзинг ваҳимадасану, ошиғинг эса ажал. Фарқи шундаки, у сенга садоқатли. Лекин сен уни ҳар қадамда алдаб юрибсан.

Марио Лилианни кулдиради.

– Кейин нима бўлади, Марио? Хонимлардан бирига уйланасанми?

Марио жиддий тортиб бош чайқади:

– Йўқ. Мен пул йиғяпман. Етарлича маблағим бўлгач, кичикроқ шинам бар очаман. Падуета унаштирилган қизим бор. У феттучиниларни шунақа мазали тайёрлайдики, қўли жуда ширин! Дўстинг билан бирга бизникига меҳмонга келасанми?

– Бораман, – деди Лилиан. Марио уни узоқ яшашига ишонгандек овутишга уринар, бу эса Лилианни жуда таъсирлантирарди. Аслида уни ўзи ҳам Худо фақат у учун мўъжиза яратишига ич-ичидан ишонарди. Ахир унинг ўзи ҳам барча эҳтиёт бўл деб тақиқлаган нарсалар фойда келтиришига ишонмаганмиди? Ҳамма ҳам мўъжиза кутади. “Мен кўнгли бўш, ақлсизман, – ўйлади у. – Кимнингдир қўли мени чорасиз вазиятда елкамга қоқиб қутқариб олади, деб болаларча ишонган жинниман”. Юзига кўёш нури тушиб турган Мариога тикилиб Сицилияда пайти бир инглиз пойгачисидан эшитган гапини эслади. Пойгачи роман халқларида ҳазил туйғуси йўқ, деб таъкидлаганди, улар учун бу ўз мавқеини кўрсатиш усули аллақачон босиб ўтилган йўл, деганди. Юмор жоҳилликка йўғрилган маданият меваси, ўн саккизинчи асрда одамлар юмор нималигини билишмаган, лекин улар назокатни яхши билишган ва ўзлари босиб ўта олмаган нарсаларга эътибор ҳам қаратишмаган. Француз инқилоби вақтида ўлимга ҳукм қилинганлар жаллод ёнига кетаётганида назокатни сақлаган ҳолда ўзини худди саройга кетаётгандек тутишган.

Бир куни Марио Лилианга папа сув билан муборак қилган тасбеҳ ва нақшинкор Венеция хатдонини олиб келди.

– Мен сенга ҳеч нима совға қила олмайман, Марио, – деди қиз.

– Менга совғанинг кераги йўқ, бировга совға беришни яхши кўраман, чунки ўзим хайр-саховат эвазига кун кўришга мажбурман-ку.

– Мажбурсан?

– Жуда даромадли иш бўлгани учун ундан воз кечиш ҳам гуноҳ. Лекин ишимни осон деб бўлмайди. Мендан ҳеч нарса истамаслигинг жуда ёқади.

Лилиан кулиб юборди. Марио учун муҳаббат иш эди.

Лилиан йигит фикрини ўзгартиргунча кетиб бўлди. Бу суҳбатдан тўрт кун ўтиб, врачнинг эътирозига қарамай Лилиан Парижга учиб кетди.

* * *

Клерфэ Лилианни Парижда роса излади, кейин уни санаторийга қайтиб кетган деб ўйлади.

У ерга қўнғироқ қилиб адашганини билди. Охир-оқибат Клерфэ Лириан мени ташлаб кетди, деган ҳаёлга борди. У кизни Париждан излашда давом этди, лекин ҳеч қаердан дарагини топмади. Ҳатто эзма Гастон амаки ҳам жияни қаердалигини билмаслигини ва билишни ҳам истамаслигини маълум қилди. Кейин Клерфэ уни унутишга ва ўзининг олдинги ҳаётига қайтишга ҳаракат қилди. У яна ичишни ва қўнғилочар саргузаштлар излашни бошлади. Лекин унинг қўнғилини эгаллаган ғашлик сира тарк этмасди. Кўп ўтмай Лидия Морел-ли Парижга келди.

– Кушча сендан воз кечдими? – сўради Лидия.

– У сени жуда хавотирга солибди, шекилли. Илгари бошқа аёллар ҳақида сира сўрамасдинг.

– Демак, сени ташлаб кетибди?

– Ташлаб кетди? Аҳмоқона гап! – жилмайди Клерфэ.

– Бу дунёдаги энг қадимий гап, – Лидия ундан кўз узмади.

– Нима, оилавий можаро уюштирмоқчимисан?

– Сен севиб қолибсан, ўзига бино қўйган дўстим.

– Сен эса рашк қиялпсан.

– Ҳа, мен рашк қиялпман, сен эса қийналяпсан. Мана фарқимиз нимада.

– Ростданми?

– Мен кимни рашк қилишни биламан, сен эса йўқ. Бирор жойга бориб ўтирайлик.

Клерфэ Лидияни ресторанга олиб борди. Бу окшом Клерфэнинг саросимаси қаҳрга айланиб, у Лириандан ғазаблана бошлади. Уни фақат эркакларга хос алам эгаллаб олганди, чунки воз кечиш ташаббуси ундан чиқмади. Лидия унинг оғриқли нуқтасига уришни ният қилганди, буни эплади ҳам. Сухбат якунида шундай деди:

– Сен уйланишинг керак.

– Кимга?

– Бунисини билмадим. Оила қуришга тайёр бўлибсан.

– Сенгами?

Лидия жилмайди:

– Йўқ, менга эмас. Сенга муносабатим яхши, шунинг учун сенга турмушга чика олмайман. Қолаверса, пулинг кам. Яхшиси, пули бор аёлга уйлан. Унақалар жуда кўп. Яна қачонгача пойгачи бўлиб юрмоқчисан. Пойга фақат ёшлик пайти ярашади.

– Биламан, Лидия, – деди Клерфэ.

– Бунчалик саросимага тушма, ҳаммамиз ҳам қариймиз. Фақат кеч бўлмасдан олдин киши ҳаётини йўлга қўйиб олиши керак.

– Керак деб ўйлайсанми?

– Аҳмоқ бўлма. Бошқа нима ҳам қилардик?

“Мен эса ҳаётини йўлга қўйишни истамайдиган одамни биламан”, ўйлади у.

– Хўш, қандай қарорга келдинг? Кимга уйланишим керак, Лидия? Нечук бирдан меҳрибонлигинг тутиб қолди?

Лидия синовчан тикилди:

– Бу ҳақда гапирадиган вақт келди. Сен ўзгардинг.

Клерфэ бош чайқади.

– Хайр, Лидия, – деди у ўрнидан туриб. Лидия унга яқинроқ борди.

– Қайтасан-ку, тўғрими?

– Неча йилдан буён танишимиз?

– Тўрт йил. Лекин муаммомиз ҳам кўп бўлган.

– Ҳа, бирга ўтказган йилларимиз куя еган парчага ўхшайди.
 – Шунчаки иккаламиз ҳам бир-биримиз учун жавоб беришни истамаганмиз, иккаламиз ҳам ҳеч нарса беришни истамай, фақат эга бўлишни истаганмиз.
 – Буниси ҳам, униси ҳам нотўғри.
 – Биз бир-биримизга жуда мос эдик, Клерфэ.
 – Ҳеч нимаси мос келмайдиган бошқа одамлар каби, шундайми?
 – Билмадим.
 Лидия бир лаҳза унинг пинжига суқилди.
 – Истасанг, сенга бир сирни очаман?
 – Қанақа? Сирнинг ўзи йўқ, лекин ҳаммаси сир эди, демокчимисан?
 – Йўғ-ей, фақат эркаклар шундай деб ўйлаши мумкин. Мен сенга аёллар нима деб ўйлашини айтмоқчиман. Ҳаммаси кўринганидек ёмон ҳам, яхши ҳам эмас. Қолаверса, узил-кесил якуний нарсанинг ўзи йўқ. Бугун кечқурун меникига кел.

* * *

Клерфэ бормади. Унинг кайфияти тушиб, ўзини ёмон ҳис қиларди. Бу ҳолати олдинги таниш ҳолатларга сира ўхшамасди. У нафақат Лилиан-дан, балки ўзининг ҳам нимасидандир айрилганди. Ўзи билмаган ҳолда Клерфэ унинг ҳаёт тарзини қисман қабул қилганди. “Эртаси йўқ ҳаёт, – ўйлади у. – Бундай бўлиши мумкин эмас, эртанги кун мавжуд, нима бўлганда ҳам мен учун эртанги кун бўлиши керак”.

“Лилианни деб ҳаммадан узоқлашдим, – кўнгли ғашланиб ўйлади Клерфэ. – Уни деб ўзимни йигирма йилга ёшаргандек ҳисобладим, аҳмоқ бўлмасам шунақа қилармидим. Илгари, Лидия Морелли билан учрашиб юрганимда кунларим мазмунли ўтарди, энди эса бўлаётган воқеаларни эслаб, худди мактаб ўқувчисидек иш тутганимни тушуяпман. Ўзимни худди ёмон вино ичиб бош оғриғига дучор бўлгандек ҳис қиляпман”.

“Лилианга уйланишим керак эди, – ўйлади у. – Лидия ҳақ, бироқ ўзи ўйлаганчалик эмас”. Тўсатдан Клерфэ ўзини эркин ҳис қилди. Илгари у сира уйланиш ҳақида ўйламаганди. Энди эса уйланиш у учун энг тўғри қарор бўлиб туюла бошлади. У ҳаётини Лилиансиз тасаввур қила олмасди. Бу шунчаки асоссиз романтика ҳам, таъсирчанлик ҳам эмасди. Шунчаки Лилиансиз ҳаёт унга бир хил ва зерикарли, чироғи ўчган хонадек қоронғи туюла бошлади.

* * *

Клерфэ Лилианни излашда давом этди. У Лилиан яна “Биссон” отелига жойлашган бўлса керак, деб тахмин қилди.

Лилиан яна бир неча кун ёлғиз яшади. У ўзини эҳтиёт қилиши лозимлигини биларди, лекин вақтни ҳам зое кетказишни истамасди. У ўзини соғлом ҳис қилмагунча Клерфэ уни кўрмаслиги керак эди. Қиз кўп вақтини ухлаш билан ўтказар, ҳеч қаерга чиқмасди. Хонаси деразасидан ажойиб манзара кўзга ташланарди: Сена қирғоклари, консьержлар, юк кемаларини шатакка олган кемалар, автомобиллар оқими, Сен-Шапель ибодатхонаси гумбази, Сен-Мишель хиёбони, ям-яшил дарахтлар ва илиқ баҳор оқшомлари... У бир умр деразасидан шунақа манзарани кўришни орзу қилганди. Клерфэ унинг чамадонларини “Риц” меҳмонхонасида

кўриқлаб ўтирар, у эса ўзи билан Сицилияга олиб кетган иккита кичикрок саквояж билан чегараланиб турарди.

Лилиан ўзини кучли довулдан кейин эски кўрфазга қайтгандек хис қиларди, лекин кўрфаз энди олдингидек эмасди. Декорациялар ўзгарганди, тўғрироғи, декорациялар ўша-ўша-ю, лекин ёритиш воситалари ўзгарганди. Чирок нури энди ёруғроқ, аниқроқ ва бешафқатроқ эди. Энди у омон қолмаслигини биларди. Шовқин аста-секинлик билан бо-силди. Ҳадемай у фақат юрагининг уришини эшита бошлайди.

Тузалгандан кейин биринчи бўлиб Гастон амакини кўргани борди. Жиянини кўриб, аввалига у қотиб қолди, кейин эса ўзини кувонгандек кўрсатишга уринди.

– Қаерда яшаяпсан? – сўради у.

– “Биссон” отелида. Унчалик қиммат эмас, Гастон амаки.

– Тунда пуллар ўз-ўзидан ўсиб чиқади, деб ўйлайсанми? Шу тарзда давом этсанг, ҳадемай тешиқ тоғора билан қоласан. Пулларингни ҳавога совуришни бас қилмасанг, улар қанча вақтга етишини биласанми?

– Билмайман. Билишни ҳам истамайман.

– “Ажални шоширишим керак шекилли”, ўйлади у аччиқ жилмайиб.

– Сен ҳеч қачон пулингга яраша яшамагансан. Олдин одамлар бор маблағининг даромадигагина кифоя қилишган.

Лилиан кулди.

– Айтишларича, Швейцариянинг чегарасидаги Базел шахрида одамлар даромадининг даромадига яшамаса, уни пулни совуришда айблашаркан.

– Ҳа, Швейцарияда, – деди Гастон амаки энтикиб. – Уларнинг пули қанақа! Бахтли халқ улар.

Кейин Лилианга тикилиб туриб деди: – Ўз уйимдан сенга хона бўшатиб беришга тайёрман. Шунда ҳеч бўлмаса отелга кетадиган пулингни те-жайсан.

Лилиан атрофга аланглади. У яна Лилианни ўзининг майда-чуйда ишларига тортяпти, “Яна куёв қидиради”, ўйлади қиз. Гастон амаки бир кун келиб ўз пулларини Лилиан учун сарфлаши мумкинлигидан чўчирди. Лекин у амакисига бор ҳақиқатни айтишни истамасди.

– Хавотир олманг, Гастон амаки, мен сизга қимматга тушмайман, – деди у. – Ҳар қандай шароитда ҳам.

– Буало сени кўп сўради.

– Ким у?

– Буалонинг ўғли, эсингдами, уларнинг соат фирмаси бор эди, жуда обрўли оила. Онаси...

– Эсладим, ўғли куёнлабмиди?

– Куёнлаб эмиш! Намунча беадаб бўлмасанг! Бу арзимаган нарсас. Бунақа ҳолатлар қадимий сулолаларда учраб туради. Қолаверса, унда жарроҳлик операцияси ўтказишди, энди сезилмаяпти ҳам. Эркак киши ҳуснда тенгсиз бўлиши шартмас.

Лилиан бу митти ва ўзига беҳад ишонган одамга тикилди:

– Гастон амаки, ёшингиз нечада?

– Яна эски гапингни бошладингми? Ёшим ўзингга маълум-ку.

– Тўғрироғи, яна неча йил яшамоқчисиз?

– Яна адабсизлик қиляпсан. Бу ҳақда сўралмайди. Одам қанча яшаши фақат Худога аён.

– Худога кўп нарса аён. Бир кун келиб у кўпгина саволларга жавоб беради. Менинг ҳам Худога берадиган саволларим бор.

– Нима?! – Гастон амакининг кўзи косасидан чиққудек бўлди. – Нималар деяпсан?

– Ҳеч нима, – Лилиан отилиб чиқаётган ғазабини зўрға босди. Амакиси, яъни ўз оламининг шоҳ ва тангриси аллақачон қариб-қартайган бўлса-да, барибир ундан кўра кўпроқ яшайди. У ҳамма нарсани билади, ҳамма нарсани ўз қаричида ўлчайди ва Худога ҳам ҳукмимни ўтказаман деб ўйлайди.

– Гастон амаки, – Лилиан хотиржам гапиришга уринди. – Агар ҳаммасини бошқатдан бошлашнинг иложи бўлганда бошқача яшаган бўлармидингиз?

– Албатта, бу табиий.

– Қандай? – Лилианнинг кўнглида умид уйғонди.

– Табиийки, франк тушаётган пайтда инфляцияга дуч келмаслик чораларини кўрардим. Ўн тўртинчи йилдаёқ Америка акцияларини сотиб олган бўлардим, ўттиз саккизинчи йилдан кечиктирмай...

– Яхши, Гастон амаки, – унинг гапини бўлди Лилиан. – Сизни тушунаман, – унинг қаҳри қаёққадир йўқолди.

– Йўқ, ҳеч нарсани тушунмадинг. Пулинг жуда кам қолган, пулни шундай соғуриш мумкинми? Албатта, отанг...

– Биламан, Гастон амаки. Отам жуда исрофгар бўлган! Лекин ундан ҳам баттарроқ исрофгар бор...

– Хўш, ким экан у?

– Ҳаёт. У ҳар биримизнинг умримизни содда одам фирибгарга ўз пулларини бой бергандек соғурипти.

– Бемаъни гап! Аёлларнинг дийдиёси! Миянгдан чиқариб ташла бунақа гапларни. Ҳаёт ўта жиддий нарса.

– Тўғри. Шунинг учун ҳам у билан ҳисоб-китоб қилишимизга тўғри келади. Менга пул беринг ва ўзингизни худдики мен сизнинг пулларингизни сарфлаётгандек тутманг. Улар – меники.

– Пул! Пул! Ҳаёт ҳақида билганинг шу!

– Йўқ, Гастон амаки, ҳаёт ҳақида сиз билган нарса фақат пул.

– Раҳмат дегин! Аллақачон бир чақасиниям қолдирмаган бўлардинг, – Гастон истар-истамай чек ёзиб берди. – Кейин нима бўлади? – алам билан сўради у, сиёҳи қурисин деб чекни ҳавода силталаркан. – Кейин нима бўлади?

Лилиан унга тикилиб қолди. “Назаримда у қоғозни ҳам иқтисод қилади”, ўйлади у.

– “Кейин” мен учун мавжуд эмас, – деди Лилиан.

– Аввалига ҳамма шундай дейди. Хонавайрон бўлгач, бош эгиб келишади, кейин истасанг-истамасанг йиғиб-терганингни уларга сарфлашингга тўғри келади...

Лилианнинг яна ғазаби кўзиди. У амакисининг кўлидан чекни сўғуриб олди.

– Ақл ўргатишни бас қилинг! Ёки ўзингизга Америка акцияларини сотиб олинг, ўргилдим сиздек юртсевардан.

Кўча зах эди. Лилиан амакиси билан гаплашганда ёмғир ёғиб турарди, лекин кейин яна қуёш чиқиб кетди. Қуёш нури кўчадаги кўлмакларда ҳам акс этарди. “Осмон ҳамма жойда акс этади, ҳатто кўлмакларда ҳам,

– ўйлади Лилиан. – Худо ҳам ҳамманинг кўнглида акс этади, ҳатто Гастон амакининг ҳам”. Унинг кулгиси келди. Гастоннинг кўнглида Худо борлигига ишониш қийин эди. Умуман олганда Лилиан билган одамларнинг кўпчилигининг кўнглида Худо борлигига ишониш қийин. “Улар ҳаётни тушунишмайди, – ўйлади у. – Улар худди абадий яшайдигандек иш кўришади. Ўз идораларида биқиниб, иш столидан бош кўтаришмайди. Ҳар бири ўзини Мафусаилдан ҳам узоқроқ яшайман деб ўйлайди. Мана уларнинг бор-йўқ сири”.

Лилиан юзталиқ франкка бирпас қараб турди-да, уни Сенага отиб юборди. Бу болаларча исён эди. Лекин Гастон амакининг чекини ташламади. Лилиан Сен-Мишель бульваригача пиёда юриб борди. Бу ерда ҳаёт қайнарди. Одамлар ўзини ҳар ёққа урар, бир-бирини туртиб аллақасларга шошилишарди. Қуёш нурлари автомобиль бўёқларида аксланар, моторлар гувуллар, ҳар ким ўз мақсадига тезроқ етиш учун ошиқарди ва бу майда мақсадлар киши ҳаётининг сўнгги мақсадини тўсиб қўярди, гўёки у мавжуд эмасдек эди.

Ҳамма жойда шундай эмасми? Лилиан кўчани кесиб ўтди. Унинг ўнг ва чап тарафида олов пурқаётган аждаҳодек бўлиб светофор ёнишини бесабрлик билан кутаётган автомобиллар қаторлашганди. Лилиан улар орасидан гўёки сузиб ўтди.

“Санаторийда ҳаммаси бошқача, – ўйлади у. – Охирги мақсад у ерда кип-қизил ва доим осмонда осилиб турадиган қуёшга ўхшайди. Одамлар шу қуёш остида яшашар, уни кўрмасликка ҳаракат қилишса-да, ундан юз ўгиришмасди. Бу уларга сўнгги дамгача куч бағишларди. Ўлими яқинлигини билганлар ва ниҳоядан қочишнинг иложи йўқлигини сезганлар кўрқмасдан ажалнинг юзига тик қарашарди. Тик қараган одам буткул ўзгарар, ҳатто ўз жаллодидан ҳам устундек бўларди”.

Лилиан отелга етиб келди. Энди у болохонада яшарди. Кафе олдида устрица сотувчиси турарди.

– Бугун кискичбақаларим ҳар кунгидан ҳам яхши, – деди у. – Устрицалар тугаб бўлди. Энди фақат сентябрда чиқади. Унгача шу ерда бўласизми?

– Албатта, – жилмайди Лилиан.

– Креветка берайми? Пуштиси чиройли кўрингани билан энг яхшиси кулранглари. Сизга қанақаси, кулрангими?

– Кулранги. Ҳозир сават ташайман. Ёнига ярим бутилка муздек вино ҳам қўйинг. Винони официант Симондан оласиз.

Лилиан шошмай зинадан кўтарилди. Кейин саватни деразадан тушириб, масалликлар солингач, қайтариб тортиб олди. Қиз дераза рахига ўтириб, муздек винони ёнига қўйди. Официант бутилка ёнига сочикқа ўралган рюмка ҳам солганди. Лилиан бир културм вино ичиб, креветкаларни ея бошлади. Ҳаёт гўзал эди, у бошқа бу мавзуда ўйлашни истамасди.

Ич-ичидан итоаткор бўлиб қолганини тушунар, лекин бўйин эггиси келмасди. Ҳар қалай ҳозирча. Унинг онаси оғир операцияни бошидан ўтказиб, саратондан вафот этган. Ҳар доим аҳволи сеникидан оғирроқ одамлар топилади. Жунжиккан Лилиан қуёшга қаради. Нурлар юзини силаётганини хис қилди. Худди шу маҳал Клерфэ уни кўриб қолди. Аллақачон умидини узиб, шунчаки “Биссон” отели деразалари остида сайр қилиб юрганида қизга кўзи тушди.

Клерфэ эшикдан отилиб кирди.

– Лилиан! Қаерда эдинг? – нафасини зўрға ростлаб бақирди у.

Лилиан у йўлни қандай кесиб ўтганини кўриб турганди.

– Венецияда эдим, Клерфэ.

– Нега?

– Римга келишим билан бирдан Венецияни кўргим келиб қолди.

Клерфэ эшикни қарсиллатиб ёпди.

– Нега менга хабар бермадинг? Ортингдан Венецияга борган бўлардим.

У ерга ким билан бординг?

– Бу нима, терговми?

– Ҳозирча йўқ. Сени роса қидирдим. У ерга ким билан бординг, деяпман?

– Сенингча бу ҳалиям тергов эмасми?

– Сени соғиндим ахир. Хаёлимга ёмон фикрлар келди. Наҳотки тушунмасанг.

– Тушунаман, – деди Лилиан. – Креветка хоҳлайсанми? Улардан денгиз ва сувўтларининг ҳиди келиб турибди.

Клерфэ креветка солинган картон ликопчани олиб деразадан улоқтирди.

Лилиан ликопчанинг ортидан қараб қолди.

– Яшил ёпиқ машинага тегди. Сал қолса усти очиқ машинада кетаётган семиз малласоч хонимнинг нақ бошига тушарди. Илтимос, менга сават билан арқонни узатиб юбор, овқат егим келяпти.

Клерфэнинг саватни ҳам креветкаларнинг ортидан отгудек шашти бор эди, лекин у индамай саватни олиб Лилианга узатди.

– Айт, яна бир бутилка вино солишсин, – деди Клерфэ. – Дераза токчасидан туш, сени бағримга босмоқчиман.

Лилиан дераза раҳидан сирғалиб тушди.

– “Жузеппе” ҳам шу ердами?

– Йўқ. Уни “Бентли” ва “Роллс-ройс”лар қуршовида Вандом майдонида қолдирганман.

– Уни олиб кел, Булон ўрмонида борамиз.

– Яхши, Булон ўрмонида борамиз, – деди Клерфэ қиздан бўса оларкан.

– Лекин “Жузеппе”ни олиб келгани бирга борамиз, бўлмаса қайтгунимча яна йўқолиб қолишинг мумкин. Таваккал қилгим келмаяпти.

– Мени соғиндингми?

– Баъзида соғиндим, ёмон кўришдан тўхтаган пайтларим. Бирор жазманинг ўлдириб қўймаган бўлсин-да, ишқилиб, деб хавотирландим ҳам. Венецияда ким билан бўлдинг?

– Бир ўзим.

Клерфэ унга синовчан тикилди: – Хўш, ишондим ҳам дейлик. Сендан ҳеч нимани билиб бўлмайди. Нега менга хат ёзмадинг?

– Биз бунга ўрганмаганмиз-ку. Сен ҳам баъзида Римга кетасан ва у ерда бир неча ҳафта туриб, тўсатдан маъшуқанг билан бирга қайтасан-ку.

Клерфэ кулиб юборди.

– Бир кун келиб буни юзимга солишингни билардим. Шу сабаб қайтиб келмадингми?

– Албатта, шу сабаб эмас.

– Афсус.

Лириан криветкалар солинган саватни тортиб олиш учун деразадан эн-гашди. Клерфэ сабр билан кутиб турди. Шу махал эшик тақиллади, Клерфэ эшикни очиб официантдан вино ва рюмкани олди. Лириан бандлигидан фойдаланиб Клерфэ хонага кўз югуртирди. Лирианнинг туфлилари хона бўйлаб сочилиб ётар, креслода ва эшиги ним очик шкафда кийимлари осилиб турарди. “У яна ёнимда”, ўйлади Клерфэ ва бирдан вужудини шу пайтгача ўзига номаълум бўлган ҳаловат туйғуси эгаллади.

Клерфэ мамнун тикилиб турганини сезгандек Лириан кўлидан саватни кўймай ўгирлиди.

– Ҳидининг ажойиблигини! Яна қачондир денгизга борамизми?

– Ҳа. Ёзда Монте-Карлода пойга бўлади.

– Ундан олдин боришнинг иложи йўқми?

– Майли, қачон хоҳласанг. Бугунми ё эртагами?

Лириан жилмайди:

– Мени яхши биласан-а. Бугун эмас, эртага.

У Клерфэ узатган рюмкани олди.

– Венецияда узоқ қолмоқчи эмасдим, – деди у. – Бир неча кунга бор-гандим.

– Нега унда узоқ қолиб кетдинг?

– Тобим қочди.

– Нима бўлди?

Лириан жавоб беришга шошилмади.

– Бироз шамоллабман, – деди салдан кейин.

Клерфэ гапига ишонмаганини сезди. Бундан бироз хурсанд ҳам бўлди. У ишонмадими, демак, қон кетишини ҳам у қадар ваҳимали нарса деб ҳисобламаса бўлади. Лириан ўзини ўн кило вазн ташлаган дўмбоқдек бахтли ҳис қилди ва Клерфэнинг елкасига бошини қўйди. Йигит уни маҳкам бағрига босди.

– Яна қачон кетасан? – сўради у.

– Кетмайман, Клефрэ. Фақат баъзида бўлмаслигим мумкин.

Дарёдан шатакчи кеманинг товуши эшитилди. Палубада юрган бир аёл рангли кийимларни дорга ёйиб чиқди, камбуз эшиги остонасида ўтирган қизча каттагина ит билан ўйнади. Шатакчи кема эгаси эса рулни бошқариб аллақандай куйни хуштак қилиб чаларди.

– Қара, – деди Лириан. – Шунақа манзарани кўрсам ҳавасим келади. Оилавий бахт. Худо ҳам шундай бўлишини истаса керак.

– Агар сенинг ҳам шундай бахтинг бўлганида биринчи бекатдаёқ тушиб қолардинг.

– Бу уларга ҳавас қилишимга ҳалақит бермайди. “Жузеппе”ни олиб келгани борамизми?

Клерфэ эҳтиёт бўлиб Лирианни кўтарди.

“Жузеппе”ни олиб қилишни ҳам Булон ўрмонига боришни ҳам истамайман. Бу ишларни қилишга ҳали улгураамиз.

– Демак, мени асир этишга аҳд қилибсан-да, – кулди Лириан.

Клерфэ кулмади.

– Йўқ, сени асир этмоқчимасман, сенга уйланмоқчиман.

– Нега?

– Чунки ажойиб кунларнинг бирида сен яна изсиз йўқолиб қолмаслигинг учун.

– Ахир “Риц” отелида чамадонларимни қолдиргандим-ку. Сен уйланиш аёлнинг либосларидан ҳам кўра кўпроқ боғлаб туради ва у тезроқ қайтиб келади, деб ўйлайсанми?

– Мен сенга бир куни қайтишинг учун эмас, балки доим ёнимда бўлишинг учун уйланмоқчиман. Кел, бу масалага бошқа томондан ёндашамиз. Сенинг пулинг кам қолган. Мендан эса бир чақа ҳам олишни истамайсан.

– Ўзингнинг ҳам пулинг йўқ-ку, Клерфэ.

– Мен икки пойгадаги улушимни сақлаб қўйганман. Қолаверса, бироз маблағим бор ва яна бироз пул ишлаб топишим ҳам мумкин. Пулларим бу йил иккаламизга бемалол етади.

– Яхши, унда кейинги йилгача кутиб турамиз.

– Кутишнинг нима кераги бор?

– Сен бу нотўғри фикр эканини тушуниб етишинг учун. Хўш, кейинги йил қайси пулга менга қўйлак ва туфлилар олиб берасан? Ахир, ўзинг шартномам йил охирида тугайди демаганмидинг?

– Фирмамиз менга вакилликни ишониб топширяпти.

– Машина сотмоқчимисан? – сўради Лилиан. – Бу ишни бажаришингни тасаввур қила олмаяпман.

– Ўзим ҳам. Лекин кўп нарсани тасаввур қила олмаган бўлсам-да, яхши эплаганман. Масалан, сенга уйланишини ишташимни тасаввур қилолмагандим.

– Демак, хаммасини бирдан хоҳлаяпсан? Ажойиб кунларнинг бирида нуфузли савдогар ва намунали оила бошлиғи бўлмоқчисан.

– Бу ҳақда худди дунёвий фожиадек гапирасан-а?

Лилиан ўрнидан турди.

– Автомобиллар савдоси билан қаерда шуғулланмоқчисан?

Клерфэ ўйланиб қолди.

– Тулузада яқинда вакансия очилади.

– Эй, Худо! – деди Лилиан. – Қачон?

– Бир неча ойдан кейин. Кузда. Энг кечи билан йил охирида.

Лилиан бармоқлари билан ой санай бошлади.

– Ҳадемай пойгалардан мукофот олиш учун кексалик қилиб қоламан, – деди Клерфэ ўрнидан кўзгалмай. – Мен Нуволари ҳам, Караччола ҳам эмасман. Бирор жойга мураббий бўлиб ишга жойлашишим ҳам мумкин эди. Лекин унда яна у жойдан-бу жойга кўчиб юришимга тўғри келарди, худди Чезарга ўхшаб. Пойгалар Африка ва Жанубий Америкада ҳам ўтказила бошлангач, у ҳатто қишда ҳам хотини билан кўриша олмаяпти. Йўқ, мен бундай яшашни истамайман. Ҳаётимни ўзгартирмоқчиман.

“Нега уларнинг хаммаси ҳаётини ўзгартиришини истайди? – ўйлади Лилиан. – Нима учун улар бир пайтлар севган аёлига чуқур таассурот қолдиришда ёрдам берган машғулотини ўзгартиришни ишташади? Наҳотки уларнинг калласига бу иш билан ўша аёлни йўқотиши мумкинлиги келмаса? Ҳатто Марио ҳам охириги дақиқаларда хотинбозликни йиғиштириб мен билан бирга янгидан дурустроқ ҳаёт кечиришни истаб қолганди. Мана энди мени севиб қолдим, деб ўйлаётган Клефрэ ҳам (аслида мен ҳам уни севгандим, чунки уни ҳам ўзимга ўхшаб келажаги

йўқ деб ўйлагандим) ҳаммасини ўзгартирмоқчи ва бунинг учун хурсанд бўлишимни ҳам истаяпти.

– Менинг аҳволимдаги аёллар турмушга чиқиши керакми-йўқми деб кўп ўйладим, – деди Лилиан. – Лекин далилларнинг ҳеч бири менга асослидек туюлмади. Айниқса, бемор шахматчи илгари сурган далил. У ўлим олдидан ёнингда яқин одамнинг бўлгани яхши, деганди. Билмадим, у ҳақми ёки йўқ, лекин менинг назаримда бундай пайтда одамга ҳеч нима ёрдам беролмайди. Қолаверса, ўлим тўшагидаги киши атрофида яқин одамлари тўда бўлиб тўпланса ҳам сезмаса керак.

Камилла Албеи ҳам санаторийда ўлганди. У ўлими олдидан жазманларидан бири ёнида бўлишини жуда-жуда истарди. Шу сабаб у учала хуштори билан ҳам муносабатларни узмади. Кун давомида уларнинг учаласини ҳам унинг бошига йиғиш мумкин эди. У шуни режалаштириб ҳам кўйганди. Ўзининг охириги сурбет ошиғи билан муносабатларни шунинг учун ҳам чўзиб юрганди.

Лекин Камилла Албеини қишлоқнинг кимсасиз кўчаларидан биринида машина уриб кетди. Оқибатда ярим соат ўтмай вафот этди шўрлик. Ўлаётганида ёнида ҳатто ўша сурбет ошиғи ҳам йўқ эди.

У ўша пайтда Киндлернинг қандолатхонасида шоколадли пирожний еб ўтирган, унинг ўша ердалиги ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган. Камилланинг кўлини у умрида биринчи бор кўриб турган қишлоқ полициячиси тутиб турган. Камилла ундан шундай миннатдор бўлганки, ҳатто кўлини ўпмоқчи бўлган, лекин улгурмаган...

– Лилиан, – деди уни хотиржам тинглаб турган Клерфэ. – Нега доим жавобдан қочасан?

– Ўзинг тушунмаяпсанми? – сўради Лилиан кўлидаги тароғини кўйиб. – Нима ўзгарди, Клерфэ? Бизни тасодиқ учраштирди. Нега ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолдиришни истамаяпсан?

– Сени йўқотгим келмаяпти. Иложи борица ёнимда ушлаб турмоқчиман. Бунинг нимаси ёмон? Ё гапим нотўғрими?

– Бу йўл билан ушлаб қолиш нотўғри.

– Яхши, унда буни бошқача атаймиз. Мен энди эскича яшашни истамаяпман.

– Бу ёғига хотиржам яшамоқчимисан? – Лилиан ғижим тўшакка ишора қилди.

– Сен доим ёқимсиз жавоблар топа оласан. Фикримни бошқача ифодалашга рухсат бер. Мен сени севаман ва сен билан яшамоқчиман. Бу гапимдан ҳам қулишинг мумкин.

– Бу гапга сира қулмайман, – Лилиан унга қаради. Унинг кўзлари ёшга тўлганди. – Эҳ, Клерфэ! Буларнинг барчаси нодонлик, ахир!

– Ростданми? – Клерфэ ўрнидан туриб унинг кўлидан тутди. – Бизда ҳаммаси яхши бўлади деб ишончимиз комил эди-ку.

– Ҳаммасини ўз ҳолича қолдир. Илтимос, Клерфэ. Ҳеч нимани бузма.

– Нимани буздим?

“Бўлди, – ўйлади у. – Оилавий бахтни Тулузада, пўлат қолипга солинган капалаклар қанотида қуриб бўлмайди. Худбинлик кишининг кўзини кўр қилиб қўяди-да. Қизиқ. Агар гап бошқа бировга тегишли бўлганида у мени дарҳол тушунган бўларди, ўзига тегишли бўлгани учун бирдан кўр бўлиб қолди”.

– Ахир, мен бетобман, Клерфэ, – деди Лилиан бироз иккиланиб тургач.
– Бу сенинг ёлғиз қолишинг мумкин эмаслигини яна бир бор исботлайди.

Лилиан жавоб бермади. “Борис мени тушунган бўларди, – ўйлади у. – Клерфэ ҳам худди унга ўхшаб гапиряпти. Лекин у Борис эмас”.

– “Жузеппе”ни олиб келгани борамизми? – сўради у.

– Уни ўзим олиб келишим мумкин. Мени кутиб турасанми?

– Ҳа.

– Ривьерага қачон бормоқчисан? Тез орадами?

– Тез орада.

Клерфэ тўхтади.

– У ерда харобароқ бир уйчам бор.

Лилиан елкасига кўйилган Клерфэнинг қўлларига кўзгудан тикилди.

– Сенинг янгидан-янги хислатларингни кашф қиляпман, чин сўзим.

– Уни у ёк-бу ёғини тузутса бўлади, – деди Клерфэ.

– Сотиб юборсанг-чи?

– Олдин бир кўргин.

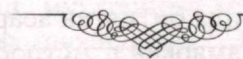
– Яхши, – деди Лилиан тўсатдан тоқатсизланиб. – Отелга борганингдан кейин чамадонларимни бу ерга юбор.

– Ўзим билан олиб келаман.

Клерфэ кетди. Лилиан қизариб турган уфққа термилиб қолди. Қирғоқда бир неча балиқчи ўтирар, икки бекорчи ўз тушлигини қирғоқ бўйига ёйиб қўйганди. “Биз муҳаббат деб атайдиган туйғу баъзида жуда ғалати йўллارни танлайди, – ўйлади у. – Бу мен учун эмас. Лекин Клерфэга нима бўлди?”

Ахир, у Клерфэни умрининг ҳар дақиқасини худди сўнггисидек қабул қилиб, кадрлагани учун яхши кўрмаганмиди? Тулуза! Қиз кулиб юборди. Лилиан ҳеч қачон ўз касаллиги ҳақида гапирмасди, у касалда соғлом одамни ўзидан итарадиган қандайдир бир куч бор деб ҳисобларди. Лекин ҳозир баъзида аксинча бўлиши ҳам мумкинлигини тушунди. Соғлом одам бетобга ғалати кўриниши мумкинлигини, худди камбағаллашган зодагонга кеча бойиб қолган тўпори ғалати кўринганидек туюлишини ўйлади. Қиз ўзини худди Клерфэ ташлаб кетгандек ҳис қилди. Назарида Клерфэ уни ташлаб бoshқа томонга, Лилианнинг кўли етмайдиган чиройли, кўркам жойга ўтгандек эди. Клерфэ энди тамом бўлган одам эмасди, унинг келажаги бор. Лилиан йиғлаётганини сезиб ҳайрон бўлди. Лекин у ўзини бахтсиз сезмасди. Шунчаки бу нарсаларни ўзида узоқроқ тутиб тургиси келарди.

(Давоми келгуси сонда)

ОДАМНИНГ ЮЗИ

ёхуд тортмаларда қолган номалар

Бу дунёда кимгадир икки энлик мактуб ёзмаган ёки кимдандир нома олмаган кишини топиш қийин бўлса керак. Ёзув инсоният ўйлаб топган энг буюк ихтиро экан, ундан умри давомида ҳамма ҳам, албатта, фойдаланади. Ўн тўққизинчи асрда Европада мактуб шаклида ижод қилиш урф бўлган.

Беҳбудий ўзининг “Хат ёзмоқ шартлари” мақоласида бадий асар ёзишда бўлгани каби, хат ёзишда ҳам маълум қоида ва шартларга амал қилмоқлик лозимлигини уқдиради: “Хат бориб тегадургон одамни мулоҳаза қилиб, они фаҳм ва билишига мувофиқ ёзмоқ лозим. Хатни камсўз, серъмано ёзмоқ керак. Ғазаб ва хафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва беҳушлик вақтинда хат ёзмай, ҳолоти даражи эътидолга келганда мактуб ёзмоқ авлодур”.

Ғайбулла ас-Салом ва Сайди Умировнинг “Толибнома” китобида қуйидагиларни ўқиймиз: “Мактубнавислик ўзи бир санъат. Иншо, муншаот ҳам ижод. Абдурахмон Жомий ҳамда Алишер Навоийларнинг бир-бирларига ва бошқа азиз инсонларга ёзган мактублари ниҳоятда нозик ва зариф, нуқтадонлик ва меҳрибонлик туйғулари билан суғорилган. Биз бу сингари инсонлардан улар ёзиб қолдирган бениҳоя гўзал бадий асарлари учунгина эмас, балки бир-бирларига ёзган номаъи аъмол ҳамда хатлари, буларни жамлаб борганлари ва махсус мажмуа ҳолига келтириб, биз авлодларга туҳфа этиб қолдирганлари учун ҳам тоабат миннатдор бўлишимиз даркор. Сабаби, юксак бадий ижод соҳиблари хатда ёзиб бўладиганларни бошқа бирон восита билан айта олмас эдилар. Ҳолбуки, ижод қанчалик ижод бўлса, ижоднинг сирлари, ижодхона мўъжизалари, иқрор ва инкор, тасдиқ ва раддия, муҳаббат ва нафрат... буларнинг бари, аксарият, шу хатларнинг қатига битилган бўлади”.

Мутахассислар эпистоляр жанр маҳсули бўлмиш ёзишмаларни таникли сиёсатдонлар, жамоат арбобларига очик хат тарзида ёзилган мурожаатлар, ижтимоий юкли танқидий-тахлилий мактублар, жамият ҳаётига оид бирор муаммо, ҳолат ёки бирор хавф-хатардан огоҳ бўлишлик юзасидан шахсий, аммо очик, куюнчак мушоҳадалар, талабнома, раддия ва ишқий номаларга бўлишади. Бундан ташқари, жаҳон адабиётида, шунингдек, ўзбек адабиётида ҳам мактуб шаклида ёзилган, қаҳрамонларнинг бир-бирларига дил изҳорлари асосида битилган асарлар бағоят кўп.

Алишер Навоий ўзининг Самарқанд, Астробод ва бошқа шаҳарларда туриб, турли кишиларга йўллаган мактубларини тўплаб, “Муншаот” номи билан чоп эттиргани маълум. Тадқиқотчи Ҳ.Тўраевнинг ёзишича, Хўжа Аҳрор, Абдурахмон Жомий, Алоуддин Аттор каби замон улуғларининг Алишер Навоийга ёзган мактубларидан иборат жами 594 та мактубни ўз ичига олган “Мажмуаи мураккаъ” (“Мажмуаи мурсалот”) ҳам мав-

жуд. Унга киритилган Абдурахмон Жомийнинг иккита мактуби матни куйидагича: “Ҳожатмандлик баёнидан сўнг арзимиз шулки, (бу хат) эгаси мавлоно Луфтуллоҳ толиби илм, яхши ва фақир кишидур. Бирор иложи билан унинг ҳожатига яраша вақфдан баҳраманд қилинса, шафқат ва марҳамат шеvasига лойик бўлур эди. Муваффақият ёр бўлсин. Вассалом”.

Иккинчиси: “Ҳожатмандлик изҳоридин сўнг арзимиз шулки, жаноб мавлоно Алоуддин Али Қушчининг аҳли оиласи Самарқанддан (Хиротга) етиб келдилар ва унинг орқасидан бормоқчилар. (Улар) йўл нишони-га муҳтождирлар. Сиздан илтимос шулки, иноят кўрсатиб, бир ҳаракат қилсангиз, чунки улар тезроқ (оталарига) етиб олишни истайдилар. Сизга (Аллоҳнинг) кўмаги ёр бўлсин”¹.

Таниқли олим Очил Тоғаевнинг фикрича, “Муншаот”га киритилган мактублар “буюк адибнинг турли ҳолат ва вазиятлардаги кайфиятини реалистик акс эттирган ноёб тарихий ҳужжатлар сифатида ҳам ғоят аҳамиятлидир. Навоий хатларида ўз ватани, халқи ҳақидаги ғамхўрлик туйғуси билан яшаган, халқ аҳволини яхшилаш ҳақида кўп ўйлаган, ўз сиёсий тушунчаларига мувофиқ амалий тадбирлар тақдим этган гражданин шоирнинг оташин овози эшитилади”².

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида ишлаган кезларим газетага йўлланаётган кўпдан-кўп мактубларни ўқиб, турли ҳолатдаги муаллифларнинг оғриқли овозларини эшитгандай, аламли ҳис-туйғуларини сезгандай, дард-ҳасратларини тинглагандай бўлганман. Уларда халқнинг ошкора, жасоратли овози бор эди.

Адабиёт газетаси истиқлол йилларида журъатли эркин минбар бўлганига қарамай, таҳририятга келган барча мактубларни ҳам эълон қила олмаганмиз. Бунинг сабаблари кўп. Чунончи, 1991–1993 йиллар таҳририят учун ўта оғир бўлган. Бир томонда янги замон тарафдорлари, уларнинг ошкоралик руҳида ёзилган ҳаяжонли хат ва мақолалари, иккинчи томонда иккиланиб, “мийиғида кулиб турган” (Ё.Хўжамбердиев) эҳтиёткорлар, тинимсиз ўзгараётган вазиятдан шахсий манфаат йўлида фойдаланиб қолишга интилаётганлар ва яна шунчаки ўзини бир кўрсатиб қўймоқчи бўлганлар. Бир таниқли арбоб газетада Усмон Носир, Абдулла Қодирий ҳақида мақолалар эълон қилганимиз учун Марказқўмга шикоят қилиб, у ерда бош муҳаррирдан тушунтириш хати олишган эди.

Кўп хатлар олов мисоли эди, десам, муболаға бўлмас. Қамокхонада ноҳақ ётган бир маҳбуснинг мактуби мазмунини “Қирқ бешинчи бекат” китобимда келтирганман. Ўша хат: “Яқинда муддатим тугайди, аммо мен бу ифлос дунёга чиқмайман, бировни уриб, бошини ёраман-да, муддатимни чўздириб, шу ерда қоламан”, деган сўзлар билан якунланган эди. Ўзганда содир бўлган фожиалар чоғи уч норасида фарзандидан жудо бўлган онанинг мактубига илова қилинган суратларни кўриш учун одамнинг юраги, жигари ва кўзлари пўлатдан қуйилган бўлиши керак эди...

Фақат шу эмас, мақтовлар, газетани қўллаб-қувватлаш, эркинлик нашидаларидан ғурурланиш, муҳаррирга маслаҳатлар, “думалоқ” хатлар, дўк-пўписалар, таҳдидлар, писандалар... Эҳ-ҳе, хат деганингизнинг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг кўпларини сақлаб қўйганман. Йўқ, йиллар ўтиб кимларнидир изза қилиш, уялтириш учун эмас, миллий матбуотимиз шу яқин ўтмишда қандай оғир йўлни босиб ўтгани, истиқлолнинг дастлабки

¹ Тўраев Ҳ. “Машҳур хаттот”, “Бухоро мавжлари” журнали, 2005, 4-сон, Б. 32.

² О.Тоғаев, “Ўзбек бадиий публицистикаси”, “Фан”, 1973, Б.5.

кезлари қандай кечгани, мураккаб вазиятларда ким ўзини қандай тутгани ҳақидаги тасаввуримиз хиралашмаслиги, бу йиллар барча-барчани ўз йўналишида улғайтирганини унутмаслик учун, албатта. Бугун, пандемия боис уйда қолиб, уларни варақлар эканман, шахсий муносабатлар доирасидан чиққан, умумий ишимизга бевосита дахлдор айрим мактубларни мухтарам журналхонлар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдим.

Мактуб ва мақолаларнинг барчасида муаллифларнинг имлоси тўла сақланган.

* * *

1973 йил. Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультетининг 5-курс талабасиман, айна чоғда республика ёшлар газетасида ишлайман ҳам. Газета муҳаррири Рустам ака Шоғуломов декабрь ойининг сўнгги кунларида менга жиддий бир топшириқ берди: Ўзбекистон халқ шоири Миртемир домла билан учрашиб, устоздан Янги йил мавзусида газета учун мақола ундиришим керак.

Бироз ҳаяжон билан домланинг уста Ширин кўчасидаги ҳовлиларини топиб бордим. Ҳовли ўртасидаги айвонда ёнбошлаб ётган эканлар. Салом бериб, ўзимни таништирдим. “Келинг, муддаоингиз не, бўтам?” дедилар. Айтдим. Гап орасида шоир Турсунбой Адашбоев билан бир жойдан эканлигимни кўшиб қўйдим. – “Турсунбой ўзбекми ё қирғизми?” деб сўраб қолдилар.

– Ўзбек, оталарининг исми Адашвой тоға, – дедим.

– Ҳа, қирғизларда Адашвой деган исм йўк, дарвоқе, аммо қирғизчани роса келиштириб гапиради-да, – дедилар. Кейин: “Майли, бўтам, ноумид бўлманг, бир-икки кун мухлат берсангиз, бирор нарсa қоралаб берарман”, деб мени хурсанд қилдилар.

Орадан уч кун ўтди. Домланинг олдига боришим керак, деб тургандим, кутилмаганда устоз баланд пиллапоядан аранг кўтарилиб, редакцияга келиб қолдилар. Хонада мақола таҳрир қилиб ўтиргандим, ҳамкасбим Мирзакарим Пирматов ҳовлиқиб кириб келди-да, “Аҳмаджон, чикинг, Миртемир домла сизни сўраяптилар”, деди. Минг хижолат бўлиб, коридорга отилдим. Устоз нафасларини ростлаб, “Мана, бўтам, заказингизни бажардим. Кўрасизлар”, дедилар.

Бундан роса қирқ олти йил аввал сариқ газета қоғозига қалам билан дона-дона қилиб ёзилган ушбу мақолани хануз сақлаб келаман:

“...Менинг биринчи шеърим 1926 йили шу “Ёш ленинчи” саҳифасида ёруғлик кўрганлиги ҳар гал ёдимга тушганда миннатдорлик туйғуларим тошиб кетади. Ундан олдин мен мактаб деворий газетасида (Ўлка ўзбек эрлар билим юрти, Тошкентда) қатнашардим. “Ёш ленинчи” у вақтда бир варақлик (икки бет) газета эди. Кейин мени газета редакцияси (комсомол топшириги тарзида) ишга олди. Газета редактори Сотти Ҳусайн менга даста-даста шеър ҳикоялар келтириб ташилар, мен улардан танлаб, қалам текказиб, яна газетага элиб берар эдим.

“Ёш ленинчи” ёшларнинг энг жанговар ва суюмли газетаси эди (Ҳозир ҳам шундоқ, албатта). Ахлоқ, гоявий пишиқ ўсишлари – тобланишлари, ҳунар эгаллашлари, савод олиш, билим чўққиларини эгаллашлари, аскарий хизмат, ватанпарварлик, синфий онг – ҳаммаси газета саҳифаларида ёритилар, шу ваздан ёшлар дилига яқин эди. Айниқса, адабий машқларга ўрин берилар ва адабий кенгашлар ҳам, ҳар қалай, кам бўлмас эди.

Шундай қилиб, биринчи шеърим “Ёш ленинчи”да пайдо бўлди. Лекин талтайиш ва димоғдорлик биздан неча фарсах узоқда бўлди. Масалан, ўша вақтда менинг шеърларим ўз мактабимда ё ўлка қизлар билим юрти ё бошқа бир мактаб саҳнасида ким томонидандир ўқилар, мен бўлсам, ҳамма қатори орқароқда ўтирар (ҳамма қатори оёқяланг) ва эшитар эдим. Ҳозирги ўрганувчи қалам эгаларида кўринаётган ўринсиз кеккайиш ва доврўққа ўта ўчлик бизда йўқ даражада эди. Шундоқ тарбияланган эдик-да. Мен қаламкаш дўстларимни ўша йиллардаги комсомолга хос камтарлик, адаб ва ёшликка хос ҳаёга ундар эдим. Ўринсиз ва асоссиз талтайиш – бу иллат. Камтарликда ва адабда гап кўп. Бу биринчиси!

Иккинчисига келсак – бу кўп ва узликсиз ўқиш, китоб қўймай ўқишдир. Фақат ҳикоя-ю романлар эмас, ҳамма соҳадан бохабар қилгучи, чинакам ўқимишли-зиёли даражасига кўтаргучи китоблар ўқишдир. Биз у вақтда, ўз тилимизда китоблар йўқлигидан, татар ва озарбайжонча китобларни талашиб ўқир эдик. Кейин таталаб рус тилидаги китоб(лар)га ташилдик. Шубҳасизки, катта бир хазинага йўл топдик. Рус тилини билиш – бемисол бой маданият хазинаси калитига эга бўлишдай бахтдир. Ҳозир китоб етгулик, ҳамма соҳадан. Фақат ўқиш етмайди, ҳа.

Китоблардан билим уфқи кенгаяди, ёзиш-чизишда маҳорат ўрганиш мумкин. Лекин ҳаётдан четда бўлсангиз, билим билимлигича қолади, китоб китоблигича қолади. Ҳаётга шўнгиш учун биринчи мактаб – журналистика мактабидир. Энг атоқли, энг суюкли замон адиблари газетачиликдан кўтарилгани эсингизда бўлсин. Бу – ишчи ёшлар билан қалин бўлиш, колхозчи ёшлар ҳаётини кўз узмай кузата билиш, каналчи, тупроқшунос, кимёгар, дарға, бинокор, бўёқчи ва талабалар ҳаётидан лавҳалар, очерклар ёзиш, бу – ҳаётга шўнгишнинг биринчи қадамлари. Ўша ёшлар дилига кира билсангиз, ёзганингиз замонавий мазмун касб этиши аниқ. Ишчи ёшлар ва колхоз ёшлари, талабалар билан қалинлик, суҳбатлардан ҳеч ким эшитмаган ва ҳеч ким ёзмаган воқеаларга бой ва китобийликдан соқит асар дунёга келади. Бу училамчи!

Гап асосан шеър устида бораяпти. Мен биринчи бор ёшлар матбуотида кўзга кўриндим. Ёшлар газетаси мени ҳаммаша қўллаб-қўлтиқлаб келди... Ҳозир айтганим – ёшлар дилига кира билиш деган гап – бугунги саводли, юксак дид эгаси, маданиятли ёшлар дилини жазиллатадиган шеър ёзиш деган гап! Албатта, ўнгай эмас. Мен шу ёшга келиб, ҳали-ҳануз “Комсомольская правда”га меҳрим ва ҳурматим сўнган эмас. Бу газета саҳифасида ҳамма вақт янги ном ярқираб пайдо бўлади ва дилни овлаб кетишга қодир, пишиқ, жўйқин. Бу газетадан ўргана олинг, ўхшай олинг.

Албатта, бу ёрқинлик шеър устида узоқ ва узлуксиз меҳнатдан. Қофиябозликдан озод, қуруқ гапдан озод, чинакам замон куйи, бахт куйи, эртанги кунга ишонч куйи, меҳнат қўшиғи, ёруғлик ва ўктамлик қўшиғидай жаранг берувчи шеър ниятида тер тўкин! Устозлар кўтарилган чўққиларга интилинг. Чинакам интилсангиз – етасиз. Одамзот қўлидан, айниқса, ёш заҳматкаш қўлидан келмайдиган иш кам! Фақат астойдил манглай тери тўка олинг. Дастгоҳ ёнидаги ишчидай, йил ўн икки ой тиниб-тинчимас қишлоқ йигитидай! Ҳабиб ога Абдуллаевдай, Обид ога Содиқовдай, Тўлан Дадажоновдай! Мана бу – тўртиламчиси. Ҳозирча шу менинг кенгашим.

Оппоқ қалин қор – оппоқ қутлуг Йилбоши билан қутлайман. Миртемир. 1974. Январь, 4”.

* * *

1990 йилнинг 20 март куни Ўзбекистон халқ шоири Туроб Тўла вафот этди. Ўша кезлари Ҳамза номида бўлган ҳозирги Ўзбекистон Миллий театри фойесига марҳум билан видолашув маросими ўтказилди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Асқад Мухтор ушбу шеърни шу ернинг ўзида бир варақ қоғозга ёзиб, мендан уни “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”да эълон қилишимизни сўради:

Дўст ўлимига

*Мен сени тушимда кўрдим чамаси...
Умр йўлларида бахт, дард, тўлганиш...
Қандай ажойиб туш бунинг ҳаммаси!
Ва қандай мусибат – бирдан уйғониш!
Менинг ҳам баргларим тўкилаётир,
Кувонч маст қилмайди чопса омадим.
Нотаниш ночорлик солар хавотир,
Сени ҳам ардоқлаб қола олмадим.
Мен нима, мен фақат шомда бир шивир,
Мен – она кўзида йилтиллаган нам.
Ёки турналарнинг видо қўшиғи...
Фақат ух деёлдим бугун тонгда ҳам.
Мана энди атрофимда бўшлиқ...
Қаламимни қайга қўйгандим?...
Қандай ажойиб туш...
Нега уйғондим!*

* * *

Газетачиликда нималар бўлмайди, дейсиз. Аммо 1990 йилнинг 30 март сонига адабиёт газетасида эълон қилинган “**Етти бор ўйланганми?**” сарлавҳали танкидий мақоламизга Ўзбекистон ССР Савдо вазирлигидан келган жавоб хатини Гиннеснинг рекордлар китобига бемалол киритиш мумкин.

Мақолада бир гуруҳ нуронийларнинг Ўрда, Чорсу, Фарҳод бозори каби гавжум жойларда тадбиркорлар ишга туширган товук димламаси (“табака”) сотувчи дўконлар орадан кўп ўтмай ёпиб қўйилгани, нима учун шундай қилингани ҳўрандаларга тушунтирилмаётгани айтилган эди.

Республика Савдо вазирининг ўринбосари имзо чеккан рус тилидаги жавоб хатида мақоламизнинг “Етти бор ўйланганми?” сарлавҳаси “**Семь раз женат?**” деб таржима қилинган. Бундан ҳам қизиғи, жавобда товук димламасини тушунмай, аҳолига талаб даражасида бутерброд, кондитер, ун ва колбаса маҳсулотлари етказиб беришдаги мавжуд муаммолар айтилиб, мисол тариқасида касб-хунар билим юртлари ошхоналарини сосиска билан таъминлаш атиги 40 фоизга бажарилаётгани кўрсатиб ўтилган.

Мана сизга, ўзбек тилини чала-чулпа билишликнинг оқибати.

* * *

Ушбу мактуб хорижда яшаб қолган ватандошимиз Боймирза Ҳайитнинг Наманган вилояти Уйчи туманида истиқомат қилувчи ўғли Телмонжон Боймирзаевдан келган:

“Хурматли Аҳмаджон ака!

Севимли, сермазмун рўзномангизда чоп этилган ва “Мулоқот” ойнамасидан олинган журналист Ислон Усмоновнинг Фарбий Олмонияда яшовчи отам Боймирза Ҳайит билан қилган савол-жавоб анкетасининг айрим парчалари келтирилгани (“ЎЗАС”, 1991, 7 июнь) ва “Ватан сизларники бўлгани каби меники ҳамдир” мақоласида битилган фикрларни газетхон(лар)га маълум этилиши шахсан мени – 50 йилдан ортиқ даврдан бери ота юзини кўрмаган ва менинг учун азиз, улуг сиймо ҳисобланмиши отам тўғрисида илк бор хабарни билиши ва ўрганиши бахтига муяссар этдингиз, бунинг учун таъзим этаман, аминманки, қайта қуришнинг илк шабадаси эсаётган тарихий бир даврда, бозор иқтисодиётининг “мазаси” тортилаётган кунларда халқимиз барча йўқотган, эндиликда уларни топишга интилаётган бир пайтда сизнинг раҳбарлигингиздаги жонкуяр рўзнома олдимизда турган долзарб вазифаларимиз моҳиятини авом, тўғри, меҳнаткаш, имонли халқимизга ўргатмоқда.

Тахририят аъзолари ва бу ишга бош-қош бўлганларнинг ҳамма-ҳаммаларига букилмас тетиклик, сиҳат-саломатлик, сабот, қаноат, қатъиятчилик тилайман ва қайта қуриш, ошкоралик йўлида ҳормайтолмай қилаётган меҳнат фаолиятингиз бардавом бўлишини ният қиламан. Илоҳи бўлса, ушбу мактубимни таҳрир билан рўзномангизда чоп этишингизни сўрайман. Тельмонжон 5.07.1991”.

* * *

Ушбу хат Чикагода яшаб қолган ватандошимиз Гиёсиддин отадан келган:

“Ассалому алайкум!

Авваламбор, Сиз муҳаррирлик қилаётган рўзномага хат йўллаб, вақтингизни олаётганлигим учун маъзур тутинг. Мен асли насафликман (ҳозирги Қарши). Туғилган еримиздан, ота-боболаримиз нашъу намо сурган ердан чиқиб кетганимизга бу йил олтмиши сана бўлди. Олтмиши санадан бери Ватан орзуси қалбимизда яшади, бирор сония юртимизни унутганимиз йўқ, жисмонан хорижда бўлсак ҳам, қалбан Туркистонимиз, Ўзбекистонимиз, Қашқадарё бирлан бирга яшадик.

Ўтган йили рўзномангиз ўзбек олими Хайрулла Исматулланинг оиламиз ҳақидаги мақоласини босиб чиқарди (“Чикагодаги ўзбек оиласи”, 1991 йил, 1 февраль). Шу мақола босилиб чиққач, оиламиз Ватанимиз ўғил-қизларидан юзлаб самимий хатлар олди. Имкониятдан фойдаланиб, барча хат ёзган ватандошларга ташаккур айтмоқчиман! Шу сабаб, биз рўзномангиз мухлиси бўлиб қолдик.

1991 сана тарихий сана бўлди. Ватанимиз Мустақиллик эълон қилди! Бу қутлуг айёмни биз қанчалик кутганимизни билсангиз эди. Бунинг сўз билан айтиб бўлмайди. Она юртимиз Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташиқлотига қабул қилиниши ҳамда юртимиз байроғининг шу халқаро ташиқлот олдида кўтарилиши эгилган бошимизни кўтаришига, дол бўлган қаддимизни ростлашга даъват бўлди. Ватанимиз босиб олинганидан кейин поймол этилган гуруримизни тиклаш пайти келгани ҳақида бонг урилгандек бўлди. Халқимиз, сизлар қатори хорижий мамлакатларда бизга ўхшаб Ватан севгиси билан туну кун нафас олаётган миллатдошларимиз олдида турган эндиги вазифа мана шу Туркистонимиз, Ўзбекистонимиз мустақиллигини мустаҳкамлашдан иборатдир. Бир тан, бир жон бўлайлик. Ҳассамизни бир олдирдик, энди эҳтиёт

бўлайлик. Йиқилганни суяш, хато қилганни тузатиш, беморга меҳр-шафқат кўрсатиш авлодларимизнинг ақидасидир. Биз ҳам шу йўлдан борсак, кам бўлмаймиз.

Ўзбекистонимизда бўлаётган буюк тадбирлар, ҳаракатлардан бизнинг оиламиз ҳам четда туришни ўзига эп билмади. Халқимиз топган гул, топмаган бир бог пиёз, дейди. Қарайдиган кишиси йўқ, хаста қарияларнинг ёки ота-онасиз қолган гўдакларнинг қорига ярар деган мақсадда оиламиз бир минг Америка доллари миқдорида маблағ ажратди. Биз бу пулни кимга юборишни сўраб Хайрулла Исматуллага мурожаат қилганимизда, у киши сизнинг рўзномангиз орқали ўзбек халқининг ўзидан маслаҳат сўрашни таклиф этдилар. Мазкур таклиф бизга маъқул келди. Сизлардан ўтиниб сўраймиз: оз бўлса-да кўпдек кўргайсиз. Бизнинг оиламиз ҳам савоб ишлардан четда қолмасин.

Ҳаммамиз мустақил Ўзбекистонга тезроқ бориш ниятидамиз. Фақат расмийчилик бизни ушлаб турибди. Хужжатларимизни Ўрусия элчихонаси орқали тўзрилаш имконияти қийинлашди. Яқин кунлар ичида Америкада Ўзбекистон элчихонаси очилиши билан Ватанга ўзим учиб боришга тайёр турибман.

Яратганга минг бор шукур! Ватан тупроқларини кўзга суртадиган кунлар келди!

Сизларга Ҳақдан саломатлик, бахт-саодат, юртимизга фаровонлик тилаб қолувчи *Ғиёсиддин Насафий*. 16.03.92.

Кичик шарҳ: Ғиёсиддин ота Ўзбекистонга келганларида оила номидан ажратилган минг доллар пулнинг бир қисмини журналист Раҳматулла Шералиев билан биргаликда Қибрай туманидаги болалар уйига топширдик, бу хусусда туман газетасида кичик мақола эълон қилинди. Яна бир қисмига республика Соғлиқни сақлаш вазирлигининг махсус савдо дўконидан тиббий жиҳозлар сотиб олиб, Ғиёсиддин ота туғилган Касби туманидаги кишлоқ медицина пунктини жиҳозладик.

* * *

1991 йили Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг курултойида уюшма “Ёзувчилар уюшмаси” ва “Адиблар иттифоқи”га бўлинди. Тафсилотларига тўхталиб ўтирмайман. Кўплар қатори таҳририят аъзолари учун ҳам мураккаб бир вазият юзага келди. Бир ижодий жамоамиз, аммо кимдир уюшма аъзоси, кимдир эса адиблар иттифоқи тарафдори. Газета икки ташкилот фаолиятини ўртада холис туриб ёритиши керак. Бу эса осон иш эмас. Нима иш қилиш кераклиги тўғрисида бош қотириб турганимизда ижодий ташкилотларни сиёсий тузилмалардан холи этиш тўғрисида қарор чиқиб қолди. Шу ҳужжатга асосланиб, таҳририят бошлангич партия ташкилоти фаолиятини тугатдик, жамоа аъзоларининг уюшма ва янги иттифокқа аъзоликларини вақтинча тўхтатиб туришни лозим топдик. Газетани мустақил нашр сифатида қайта рўйхатдан ўтказдик. Қуйидаги икки мактуб таҳририятга шу муносабат билан йўлланган:

“Ҳурматли бош муҳаррир!

Сизнинг ижозатингиз билан қуйидаги баёнотни муҳтарам ўқувчиларга маълум қилиб қўйишни ўз бурчим деб биламан:

Ҳафталикнинг ўтган йил (1991) 13 декабрь сонида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг конференцияси бўлгани ва унда уюшма ижодий кенгашларининг раислари сайлангани, жумладан, камина драматургия кенгашининг раислигига сайланганим ҳақида ёзилибди. Бундан мен

орадан бир ойча вақт ўтгач ҳафталик орқали хабардор бўлдим, чунки сафарда эдим. Мендан сўрамай ғойибона сайлаб юборишибди. Ҳурмат-иззатлари учун ташаккур. Бироқ, ҳар томонлама ўйлаб кўриб, драматургия кенгаши раислигидан воз кечигиға қарор қилганимни конференция қатнашчиларига ва жамоатчиликка маълум этаман.

Сабаб шуки, миллатимиз битта, Ватанимиз битта, давлатимиз битта, адабиётимиз битта, Навоийимиз битта бўлатуриб, бўлинган уюшманинг бир кенгашиға бошчилик қилиш ҳаётий принципларимга зид экан. Ёзувчилар уюшмаси ҳам, адаблар иттифоқи ҳам, умуман, барча ижодий уюшмалар — фирқалар эмас, ҳамкасабалар гурунғидир. Балки яқин келажакда ҳозир биз тушунган маънодаги ижодий уюшмаларға ҳоҳшат қолмас, ривожланган чет мамлакатлардаги каби клубларға айланиб кетар, бироқ Ўзбекистон мустақиллик йўлида илк қадамларини қўяётган шу мураккаб ва қалтис дамларда бирлик, ҳамжиҳатлик ҳар қачонгидан ҳам зарурдир. Шуни назарда тутиб, мен яна бир бор баралла айтаманки, Ёзувчилар уюшмаси билан Адаблар иттифоқи бирлаштириш тарафдориман. Буни ҳаётнинг ўзи тақозо этяпти. Масалан, бирор ижодкор юбилейига, айтайлик, шоира Нодирабегимнинг 200 йиллигига тайёргарликни бўлинган ҳолда кўрмай, биргаликда ўтказиш самарали бўлиши турган гап. Ёки бўлмаса, қўшини ва олисдаги мустақил давлатларнинг адаблари билан ижодий алоқа ўрнатиш учун Ўзбекистондан расман Ёзувчилар уюшмаси қатнашадими ёки Адаблар иттифоқи вакил қилинадими?

Ёзувчиларни қайта бирлаштирувчи қурултойни ўтказишни ўз зиммасига олувчи бирор ҳомий топилса керак”. Абдуқаҳҳор Иброҳимов. 27.01.92”.

Шу мавзудаги иккинчи мактубни таҳририятга Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол йўллаган:

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”нинг шу йил (1991) 21 ноябрь сонидида босилган “Бирлаштириш учун... ажралиш” мақоласи ва фотосуратларни кўриб, аввал ранжидим: ёзувчилар орасида юз берган бўлинишни шу қадар кенг ёритиш шартмикин?.. Аммо ўқиб кўргач, бу фикримдан қайтдим. Нега десангиз, ўзи ўқиб, ўзи ҳукм чиқарсин учун ўқувчига имкон берилибди. Ўқувчи келадиган хулоса битта: бу гапларни айтиш учун ажралиш шарт эмас ва бу гаплар ажралишга баҳона бўла олмайди. Бўлинишга жиддий бир асос йўқ...

Масалага аниқлик, манзарага ойдинлик киритгани учун рўзномага раҳмат”.

* * *

Ушбу хатни менга 1992 йили АҚШнинг Колумбия университетида таникли тарихчи олим Эдварт Оллворт ёзиб берган:

“Қарийб ўттиз йилдан бери Колумбия дорулфунуни идорасининг шарқий девори тоқчаларида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг бу йил ва аввалги йилларда чиққан нусхалари сандиқларда авайлаб сақланади. Шунингдек, бу сандиқларда Ўрта Осиё ва Ўзбекистон илмий-маданий меросига оид жуда кўп қимматли манбалар ҳам ўрин олган.

Ўтган беш-олти йил ичида бу ҳафталикка ёзилган америкаликлар ўзлари учун гоятда қизиқарли бўлган мақола ва рисоаларни ўқиб мамнун бўлмоқдалар. Шу давр мобайнида маълумотли ўзбеклар ораси-

да мустақил ва теран фикр юритиш майллари кучайиб бораётгани сезилмоқда. Газета маданият, адабиёт ва меросга доир муҳиммолларни жиддий билан акс эттирмоқда. Саҳифаларида мазмундор суҳбатлар кўп. Мен ҳар сафар америкалик талаба ва олимларга икки нарсани кўзлаб албатта шу газетани ўқиш, ўрганишни тавсия қиламан.

Аввало, кимки замонавий ўзбек зиёлилари машғул бўлаётган мавзулар ва уларнинг қизиқиш доиралари билан танишмоқчи бўлса, албатта, шу ҳафталикни қўлга олиши керак. Иккинчидан, ўзбек зиёлиларининг фикр ва эътиқодлари ҳақида дунёдаги ҳар қандай ҳафталикдан кўра кўпроқ шу “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”дан ўқиб билиб олишлари мумкин.

Эдвард Оллворт
Колумбия дорулфунуни,
Нью-Йорк 1992 йил, 16 октябрь”.

* * *

1992 йили АҚШнинг Индиана университетидида тадқиқотчи олим Виллям Диркс билан танишган эдим. Ўзбекчада анча дуруст сўзлайди. У билан қанча суҳбатлашсангиз, сизни шунча вақт сўроққа тутати: илмий ишлари мавзусига оид маълумотларга қизиқади, сўз ва ибораларнинг маъносини сўрайди, тушлик қилаётганингизда ҳам шундай. Ўзбеклар орасида ўсгандай, шева сўзларимизни қойиллатиб ишлатади. Муомаласи ёқимли. Орадан бир йил ўтгач, ундан куйидаги мактубни олдим. Ўзбекистонда туғилиб ўсган, аммо бир оғиз ўзбекча билмайдиганларга сабоқ бўлсин деб, Америкада қанча пул эвазига тил ўрганган олимнинг ўзбек тилидаги мактубини айнан келтираман:

“Саломнома хат.

Ассалому алайкум, Аҳмаджон ака! Яхшимисиз? Ишлар билан чарчасдан юрибсизми? Уйдагилар яхши юришибдимми?

Биздан сўрасангиз, раҳмат. Эргаиш акани жўнатдик (Тошкентлик зукко олим Эргаиш Умаров Индиана университетидида бир неча ой дарс бериб келди). Хайрулла ака (Хайрулла Исмаилов) бу ерда яхши юрибдилар. Яна бир Абдузўхур Абдуазизов деган тадқиқотчи келди, лекин кўринмай кетди.

Янги семестрни бошладик, ўқиш-пўқишлар билан овора бўлиб юрибмиз. Хотиним Нолон бону инглиз тили дарсларига қатнапти. Булар қиммат (7 ҳафталиги минг долларга яқин) бўлса ҳам, унга керакли. У яхши ўқияпти, доимо яхши баҳо олади, ҳамма муаллимлари уни яхши кўрар экан. Мен бу семестр тезисимни ёзиб (илмий ишнинг қисқа баёнини) битиришим керак. Тўртта дарсим бор, ҳафтада ўн икки соат. Уйда деярли кўришмаймиз китобдан бурун кўтаришига вақт тополмай.

Умиди Ҳикматуллаева билан ёзаётган китобимизни Худо хоҳласа вақти билан тугатамиз, лекин тезис ишларим билан овора бўлиб, қўлим кўп тегмаяпти. Матнни ҳаммасини компьютерда ёзиб унга топишрдим, тугатадиган, қўшадиган жойларини ишляпти. Ҳозир олган дарсларимнинг биттаси мўғил тили, дарслигимиз биз ёзаётган дарслигимизга ўхшайди: ичида фақат мўғил тили бор, орқасида ўрисча, инглизча лугат. Шу китобнинг камчиликларини ўз китобимизга қўшмаслик учун домламиз билан гаплашиб тураман.

Ёзаман деган мақоламни ҳали ёзганим йўқ, кечирасиз. Ёзсам сизга жўнатаман. Иш кўп, лекин.

Сиз мени таклиф қилиб, биза (виза демоқчи) олдирини ишларим билан овора бўлиб менга кўп яхшилик қилдингиз. Шу қарзни узини учун етарли ҳаракат қилмадим. Бу ёқлардан бирон нарса керак бўлиб қолса, илтимос, хат ёзинг. Ёрдам беришига тайёрман.

Бу хатни сиз яхши билган Девид Тайсон Тошкентга обборади. Тошкентда қанақадир делегацияга таржимон бўлиб, ўн кун қолар экан. Иншоолло, сизга телефон қилиб, саломларимизни етказади.

Ҳозирча хайр. Саломат бўлинг. Укангиз Виллям Диркс". 24.09.93".

Мактубда тилга олинган Девид Тайсон ҳақида. У тадқиқот ишлари билан Ўзбекистон ва Қирғизистонга келиб, бир йил яшаб кетган. Ўзбекчаси жуда бурро, қитмирона. Индианадан Чикаго томон бораётганимизда, Девид бир жойда машинасини тўхтатиб, "Ака, оёкнинг **чигилиги** сал ёзайлик", деди. Хўб дедим. Бироз дам олдик, шарбат ичдик. Девид соатига қаради-да, "Ака, қани **сурдик**", деб машинасини ўт олдирди. Мана сизга, тил билиш.

* * *

Фарғоналик адабиётшунос Йўлдош Солижонов адабиёт газетасининг фаол муаллифларидан бири сифатида танилган олимлардан бири. У кишининг куюнчаклик билан ёзган мақолалари газетамизда кўплаб эълон қилинган, ўқувчиларга манзур бўлган. 1992 йили Фарғонада ўтказилган адабиёт кунларида Йўлдош акага "Ўзбекистон адабиёти ва санъати"нинг водийдаги фаол тарғиботчиси сифатида махсус соврин топишганмиз.

Ижодкорнинг айтадиган фикри, қалбини безовта қилаётган дарди, тигдор қалами бўлса, пойтахтда ёки вилоятда яшашининг фарқи йўқ. Йўлдош ака олим сифатида адабий жараёни, газета-журналлар ва янги нашрларни жиддий кузатиб, муаллифларнинг ютуқ-камчиликларига ўз вақтида муносабат билдиришни асло қанда қилмайди. Янада муҳими, ёш истеъдодларни қўллаб-қўлтиклаш борасида талабчан устозлик мақомига ҳам эга.

Шу ерда бир муҳим сирни очишимга тўғри келади. Йўлдош ака билан газетамизнинг самарали ҳамкорлиги, мен билан дўст-қадрдонлиги, икки ўртадаги ўзаро ишонч, борди-келди ўз-ўзидан юзага келмаган. Тошкентда туриб, вилоятларда ижод қилаётган ҳамма қаламкашларнинг ҳам кўнглини олиш мушкул иш. Кимдир, албатта, эътибордан четда қолади.

Солижоновга сал кечикиб бўлса-да, омад кулиб бокди. Акахонимизнинг мақолалари мен газетадан бошқа ишга ўтгунимча, ундан кейин ҳам бетўхтов чиқиб турди. Бундай бахтга... 1988 йилнинг 6 июнь санасида Йўлдош аканинг адабиёт газетаси бош муҳаррири номига жўнатган қуйидаги зардали хати сабаб бўлди. Бошқа ҳеч гап йўқ. Яқинда қутлуг 80 ёшини қаршилаган фидойи устозга сихат-саломатлик, янги ижодий ютуқлар тилаб, фарғонача лутф ила ўша мактубнинг матнини келтираман:

"Ҳурматли ўртоқ бош муҳаррир!

Ассалому алайкум!

Сизга бир неча бор телефон қилиб, тутолмадим ("тушолмадим" эмас, матнда шундай). Гоҳ иш билан чиқиб кетган бўласиз, гоҳ мен тушолмайман (Ишонмасангиз, секретарь аёлдан сўранг). Охири ўринбосарингиз И. Ғафуров билан гаплашишига муяссар бўлдим. Аммо ҳали суҳбатимиз натижаси номаълум бўлгани учун энди Сизга хат орқали мурожаат қиляпман.

Мен газетангизга кўп мақолалар, ҳажвия ва пародиялар юбориб турман. Ҳаваскор экан деб ўйламанг. Фаргона Давлат пединститутида ўзбек адабиёти кафедрасида ишлайман. Бироқ кейинги пайтларда ходимларингиз бепарво бўлиб кетишяптими ёки бошқа сабабданми, юборган нарсаларимнинг бирортаси босилиб чиқиши у ёқда турсин, ҳатто жавоб беришни ҳам эп кўришмаяпти, шекилли. Сатира ва юмор бўлими (мудир К. Бахриев) қўлида “Ароқбой Водкаев” номли некролог-ҳажвиям ва бир неча пародиям бир йилдан ортиқ вақтдан бери чанг босиб ётибди. Тошкентга борганимда К. Бахриев Москвада бўлгани сабабли хатлар бўлими мудир М. Туробовага учрашдим. Барибир жимжитлик.

“Тилга эътибор – элга эътибор” рубрикаси остида чиққан мақолага ўз фикрларим ва таклифларимни юборгандим. Йўқ бўлиб кетди. “А. Қаҳҳор замондошлари хотирасида” китобида тақриз ёзиб, М. Саъдийнинг қўлига топширганман. Маъқул деб олиб қолганди, ҳануз чиқмайди. Яқинда (бир ойдан ортди) Ўткир Ҳошимовнинг “Бир-биримизни асрайлик” очиқ хатига мен ҳам жавоб ёздим. Ўқиб кўринг, ўртоқ муҳаррир, бу шунчаки гаплар эмас, менинг кўпчиликка манзур бўладиган дардларим эди...”

Кичик изоҳ: Бундай хатларнинг муаллифга омад олиб келиши ноёб ҳодиса. Тасаввур қилинг: Йўлдош аканинг ўша “Ароқбой Водкаев” некролог-ҳажвияси ва пародиялари бетўхтов чиқиб кетганида, муносабат мақолалари тортмаларда чанг босиб ётмаганида нима бўларди – домла Солижонов бугунгидек таниқли адабиётшунос олим бўлмасди, кутлуғ ёшлари кенг миқёсда тантана қилинмасди. Мана сизга хулоса. Ким-кимга яхшилик қилганини ўзингиз билиб олаверинг...

* * *

Эълон қилинмаган ҳар бир хат ўз “тарихи”га эга.

Газетанинг 1991 йил 21 июнь сонида тахририят ходими Беккул Эгамкуловнинг “Эълон қилинмаган ҳукм” сарлавҳали мақоласи эълон қилиниб, унда Аҳмаджон Одилов ҳамда терговчи Обиддин Алибоевлар ишини кўриб чиқишда қонун талаблари бузилгани ҳақида сўз юритилган эди. Орадан кўп ўтмай бош муҳаррир номига Москвадан СССР Бош прокуратурасининг расмий бланкасида дўқ-пўписали кўйидаги хат келди:

Главному редактору газеты
“Литература и искусство Узбекистана”
Т. Мелибоеву А.

Редакция газеты “Литература и искусство Узбекистана” в №3129 за 21 июня с.г. опубликовала статью “Приговор еще не оглашен” за подписью Беккула Эгамкулова, содержащую информацию не соответствующую действительности, и утверждения, представляющие собой измышления клеветнического характера и порочащие меня как представителя власти и руководителя следственной группы Прокуратуры Союза ССР, проводившего по поручению Генерального прокурора СССР расследование по уголовным делам Одилова Ахмаджона, Алибаева Абиддина и других соучастников совершения многочисленных тяжких преступлений.

На основании статьи 22 Закона Узбекской ССР “О средствах массовой информации” прошу Вас опубликовать в газете “Литература и

Сиз мени таклиф қилиб, биза (виза демоқчи) олдириш ишларим билан овора бўлиб менга кўп яхшилик қилдингиз. Шу қарзни узиш учун етарли ҳаракат қилмадим. Бу ёқлардан бирон нарса керак бўлиб қолса, илтимос, хат ёзинг. Ёрдам беришига тайёрман.

Бу хатни сиз яхши билган Девид Тайсон Тошкентга обборади. Тошкентда қанақадир делегацияга таржимон бўлиб, ўн кун қолар экан. Иншоолло, сизга телефон қилиб, саломларимизни етказади.

Ҳозирча хайр. Саломат бўлинг. Укангиз Виллям Диркс". 24.09.93".

Мактубда тилга олинган Девид Тайсон ҳақида. У тадқиқот ишлари билан Ўзбекистон ва Қирғизистонга келиб, бир йил яшаб кетган. Ўзбекчаси жуда бурро, қитмирона. Индианадан Чикаго томон бораётганимизда, Девид бир жойда машинасини тўхтатиб, "Ака, оёкнинг **чигилиги** сал ёзайлик", деди. Хўб дедим. Бироз дам олдик, шарбат ичдик. Девид соатига қаради-да, "Ака, қани **сурдик**", деб машинасини ўт олдирди. Мана сизга, тил билиш.

* * *

Фарғоналик адабиётшунос Йўлдош Солижонов адабиёт газетасининг фаол муаллифларидан бири сифатида танилган олимлардан бири. У кишининг куюнчаклик билан ёзган мақолалари газетамизда кўплаб эълон қилинган, ўқувчиларга манзур бўлган. 1992 йили Фарғонада ўтказилган адабиёт кунларида Йўлдош акага "Ўзбекистон адабиёти ва санъати"нинг водийдаги фаол тарғиботчиси сифатида махсус соврин топширганмиз.

Ижодкорнинг айтадиган фикри, қалбини безовта қилаётган дарди, тигдор қалами бўлса, пойтахтда ёки вилоятда яшашининг фарқи йўқ. Йўлдош ака олим сифатида адабий жараёни, газета-журналлар ва янги нашрларни жиддий кузатиб, муаллифларнинг ютуқ-камчиликларига ўз вақтида муносабат билдиришни асло қанда қилмайди. Янада муҳими, ёш истеъдодларни қўллаб-қўлтиклаш борасида талабчан устозлик мақомига ҳам эга.

Шу ерда бир муҳим сирни очишимга тўғри келади. Йўлдош ака билан газетамизнинг самарали ҳамкорлиги, мен билан дўст-қадрдонлиги, икки ўртадаги ўзаро ишонч, борди-келди ўз-ўзидан юзага келмаган. Тошкентда туриб, вилоятларда ижод қилаётган ҳамма қаламкашларнинг ҳам кўнглини олиш мушкул иш. Кимдир, албатта, эътибордан четда қолади.

Солижоновга сал кечикиб бўлса-да, омад кулиб бокди. Акахонимизнинг мақолалари мен газетадан бошқа ишга ўтгунимча, ундан кейин ҳам бетўхтов чиқиб турди. Бундай бахтга... 1988 йилнинг 6 июнь санасида Йўлдош аканинг адабиёт газетаси бош муҳаррири номига жўнатган қуйидаги зардали хати сабаб бўлди. Бошқа ҳеч гап йўқ. Яқинда қутлуғ 80 ёшини қаршилаган фидойи устозга сихат-саломатлик, янги ижодий ютуқлар тилаб, фарғонача лутф ила ўша мактубнинг матнини келтираман:

"Ҳурматли ўртоқ бош муҳаррир!

Ассалому алайкум!

Сизга бир неча бор телефон қилиб, тутолмадим ("тушолмадим" эмас, матнда шундай). Гоҳ иш билан чиқиб кетган бўласиз, гоҳ мен тушолмайман (Ишонмасангиз, секретарь аёлдан сўранг). Охири ўринбосарингиз И. Ғафуров билан гаплашишга муяссар бўлдим. Аммо ҳали суҳбатимиз натижаси номаълум бўлгани учун энди Сизга хат орқали мурожаат қиляпман.

Мен газетангизга кўп мақолалар, ҳажвия ва пародиялар юбориб турман. Ҳаваскор экан деб ўйламанг. Фаргона Давлат пединститутида ўзбек адабиёти кафедрасида ишлайман. Бироқ кейинги пайтларда ходимларингиз бепарво бўлиб кетишяптими ёки бошқа сабабданми, юборган нарсаларимнинг бирортаси босилиб чиқиши у ёқда турсин, ҳатто жавоб беришни ҳам эп кўришмаяпти, шекилли. Сатира ва юмор бўлими (мудири К. Бахриев) қўлида “Ароқбой Водкаев” номли некролог-ҳажвиям ва бир неча пародиям бир йилдан ортиқ вақтдан бери чанг босиб ётибди. Тошкентга борганимда К. Бахриев Москвада бўлгани сабабли хатлар бўлими мудири М. Турובהага учрашдим. Барибир жимжитлик.

“Тилга эътибор – элга эътибор” рубрикаси остида чиққан мақолага ўз фикрларим ва таклифларимни юборгандим. Йўқ бўлиб кетди. “А. Қаҳҳор замондошлари хотирасида” китобига тақриз ёзиб, М. Саъдийнинг қўлига топширганман. Маъқул деб олиб қолганди, ҳануз чиқмайди. Яқинда (бир ойдан ортди) Ўткир Ҳошимовнинг “Бир-биримизни асрайлик” очиқ хатига мен ҳам жавоб ёздим. Ўқиб кўринг, ўртоқ муҳаррир, бу шунчаки гаплар эмас, менинг кўпчиликка манзур бўладиган дардларим эди...”

Кичик изох: Бундай хатларнинг муаллифга омад олиб келиши ноёб ҳодиса. Тасаввур қилинг: Йўлдош аканинг ўша “Ароқбой Водкаев” некролог-ҳажвияси ва пародиялари бетўхтов чиқиб кетганида, муносабат мақолалари тортмаларда чанг босиб ётмаганида нима бўларди – домла Солижонов бугунгидек таниқли адабиётшунос олим бўлмасди, қутлуг ёшлари кенг миқёсда тантана қилинмасди. Мана сизга хулоса. Ким-кимга яхшилик қилганини ўзингиз билиб олаверинг...

* * *

Эълон қилинмаган ҳар бир хат ўз “тарихи”га эга.

Газетанинг 1991 йил 21 июнь сонида тахририят ходими Беккул Эгамқуловнинг “Эълон қилинмаган ҳукм” сарлавҳали мақоласи эълон қилиниб, унда Аҳмаджон Одилов ҳамда терговчи Обиддин Алибоевлар ишини кўриб чиқишда қонун талаблари бузилгани ҳақида сўз юритилган эди. Орадан кўп ўтмай бош муҳаррир номига Москвадан СССР Бош прокуратурасининг расмий бланкасида дўк-пўписали кўйидаги хат келди:

Главному редактору газеты
“Литература и искусство Узбекистана”
Т. Мелибоеву А.

Редакция газеты “Литература и искусство Узбекистана” в №3129 за 21 июня с.г. опубликовала статью “Приговор еще не оглашен” за подписью Беккула Эгамкулова, содержащую информацию не соответствующую действительности, и утверждения, представляющие собой измышления клеветнического характера и порочащие меня как представителя власти и руководителя следственной группы Прокуратуры Союза ССР, проводившего по поручению Генерального прокурора СССР расследование по уголовным делам Одилова Ахмаджона, Алибаева Абиддина и других соучастников совершения многочисленных тяжких преступлений.

На основании статьи 22 Закона Узбекской ССР “О средствах массовой информации” прошу Вас опубликовать в газете “Литература и

искусство Узбекистана” в установленный законом срок опровержение, содержащееся в моей статье “На кого вы работаете, Б. Эгамкулов?”.

Кроме того, прошу Вас сообщить мне подлинные сведения об авторе статьи “Приговор еще не оглашен” – его фамилию, имя, место работы и адрес места жительства, которые необходимы мне для решения вопроса о привлечении его к уголовной ответственности за распространение клеветы.

Указанные сведения прошу сообщить мне по адресу: г. Москва, К-9, ул. Пушкинская, 15а, Прокуратура СССР.

Старший следователь по особо важным
делам при Генеральном Прокуроре СССР
Государственный советник юстиции 3 класса

Свидерский Б.Е.

Баъзан кулоқка: “Хе, ўша Гдляни, таъзирини мен берганман, юзига тарсаки тортворганман”, деган гаплар ҳам чалинади. У йиллари марказдан келиб, бутун мамлакатни илма-тешик қилаётган, айби борми-йўқми, тўдалаб ҳибсга олаётган, мол-мулкни талон-тарож қилаётган муттаҳамларнинг юзига тарсаки тортиш у ёқда турсин, кўзига тик қарашнинг ўзи бўлмасди. 1989–90 йиллари газета саҳифаларига матбуотда шу чокқача юз кўрмаган кўплаб мавзуларни олиб чиқдик. Устоз Одил Ёқубов бошлаган жасоратли ишни янада кўламли қилиб давом эттирдик, таъна-дашномларга қолсак-да, ошқоралик йўлидан қайтмадик. Муҳими танлаган йўлимизнинг тўғрилигига ишончимиз бор эди. Шундай бўлса-да, Москвадан келган юқоридаги хат ва унга илова қилинган 16 саҳифали раддия-мақоладан, оз бўлса-да, қўрқув ҳисси пайдо бўлди. Орадан бир ҳафта ўтмай, жаноб Свидерский менга қўнғироқ қилиб, дағаллик билан раддия қачон эълон қилинишини сўради. Бу ишни пайсалга солсам ва Эгамкулов ҳақида сўралган маълумотларни Москвага жўнатмасам, унинг билан бирга менинг ишим ҳам прокуратурага оширилишини, охири ёмон бўлишини маълум қилди. Қайфиятим тушиб кетганини сездирмай, унга шундай жавоб қилдим: “Ўртоқ Свидерский, қонунга биноан раддия бир ой муддат ичида эълон қилиниши керак. Қутинг”, дедим. У ёқдан гўшакнинг шарақлаб жойига қўйилгани эшитилди.

Раддия-мақолани ўқиб чиқдик. Биринчи саҳифадан ўн олтинчи саҳифагача битта фикр айланади: Ўзбекистонда жиноятчилик, порахўрлик, давлат мулкни талон-тарож қилиш одатга айланган. Одилов ва Алибоевларнинг узоқ муддат ҳукмсиз ҳибсда сақланишига эса СССР Олий Советининг 1989 йил 30 июндаги СССР Бош прокурорига маҳкумларни ҳукм эълон қилингунича ҳибсда ушлаб туриш муддатини узайтиришга доир вақтинчалик ваколат бериш тўғрисидаги қарорини асос қилиб кўрсатади.

Қандай йўл тутиш кераклиги тўғрисида бир қарорга кела олмай, тажрибали мутахассислар, жумладан, прокуратураамизнинг таниш ходимлари билан гаплашдим. Ҳаммалари деярли бир хил: “Номига бўлса-да, раддияни эълон қилинг, булар билан олишиб бўлмайди, айниқса ҳозир”, деган маънода маслаҳат беришди.

Бу орада юртимиз мустақилликка эришди. Газета мақолаларини янада жонланттирилик. Руҳимиз баланд денг. Вақт эса ўтиб борарди. 16 сентябрь куни кундузи соат ўн иккида Москвадан қўнғироқ бўлди. Мустақил юрт-

нинг эркин газетаси бош муҳаррири сифатида гўшакни мағрур кўтардим. Ўйлаганимдек, ўртоқ Свидерскийнинг шахсан ўзлари.

– Хўш, ўртоқ редактор, раддия нима бўлди? – сўради у мендан.

– Қайси раддия? – дедим хотиржамлик билан.

– Нима, мени танимаяпсизми, Свидерский бўламан, бир ой вақт ўтди, қани раддия? Керак бўлса, сизга ҳам иш очамиз, – дея жаҳл қилди у.

– Узр, мустақил бўлиб, ишларимиз кўпайиб кетди, эски тузумдан қутулиш қийин бўлади, шекилли. Дарвоқе, сизни негадир танимаяпман, биродар, мундоқ тушунтириб гапиринг. Қайси ташкилотда ишлайсиз? Ўзбекистонга дахлингиз борми ўзи?

Бу гапимдан кейин у шундай асабийлашдики, даҳанаки сўкинишдан бошқа чора топмай, гўшакни тарақлатиб жойига қўйди.

* * *

Газета саҳифаларида эълон қилинаётган ўткир публицистик мақолалар ижодкор зиёлилар билан бирга, турли касб эгаларини ҳам кизиктириб, уларнинг кўпи қўлларига қалам олиб, таҳририятга хат-хабарлар йўллай бошладилар. Узоқ йиллар давомида ҳукм сурган ҳуқуқсизлик, миллий туйғуларнинг топталиши, урф-одатларимизга беписандлик, она тилимизнинг камситилиши, мамлакатда энг юқори даражага етган болалар ва оналар ўлими, экин майдонларига самолётдан сепилаётган захри қотил дорилар ҳақидаги мақолалар осон иш эмас, уларни газетада чоп этиш эса бошни кундага қўйиш билан баробар эди. Муҳаррир сифатида иш бошлаганимга ҳали бир йил бўлмай марказқўмга уч-тўрт марта чақириб, жиддий танбех беришди. Бир неча марта тушунтириш хати ёздиришди. Аммо газетанинг шиддатли одимини сусайтириш, эскича иш услубига қайтиш мумкин эмасди. Адабиёт газетаси миллатнинг тақдири ҳақида чин маънода қайғураётган зиёлиларнинг эркин минбарига айланиб улгурган эди. Шу боис, газетанинг ҳар бир сонини тайёрлашда цензура ходимлари билан жанг қилиб бўлса-да, танлаган йўлимиздан қайтмадик. Марказқўмдагилар бизга босим ўтказишнинг бошқа йўлини танлашди. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси газета материалларини тайёрлашда нотўғри йўлдан бораётганимизни эслатиб, аввалига бизни икки-уч марта оғзаки огоҳлантиришди, йиғилишларда мулзам қилишди, “тартиб”га чақиринди.

Кейин... 1982 йилнинг 3 август куни бош муҳаррир номига момақалдирок янглиғ қўйидаги мактуб келди:

“Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ўз ваколатларидан келиб чиқиб, Сиз муҳаррирлик қилаётган “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги қатор масалларни ёритиш ва таҳлил қилишда Қонун талабларига тўла риоя этмаётибди, деган хулосага келди. Сиз ва редакция ходимлари билан бир неча маротаба ўтказилган суҳбатларга қарамай, юқорида қайд этилган ноўрин интилишлар давом этмоқда...

Газета 1992 йил 16 январь куни талабалар шаҳарчасида бўлиб ўтган тартибсизликларга бир томонлама баҳо бериб, ўзини шу тартибсизликлар иштирокчиларининг ҳимоячиси қилиб кўрсатишга уринган. Газетанинг 24 январь сонидида босилган “Истиқлолга отилган ўқ”, “Ёвузликнинг илдизи”, “Ҳуқуқсизлик оқибатлари” каби мақолаларда бир қатор асоссиз хулоса ва фикрлар борки, улар газетхонда жумҳурият раҳбарлари, маъмурий органларга нисбатан ноҳуш ҳислар уйғотади. Масалан, “Ёвузлик-

нинг илдизи”да муаллиф А. Мелибоев 1985 йил баҳоридаги адолат умидлари оқланмаганини исботламоқчи бўлиб, шундай ёзади: “Мана унинг “буюк” натижаси: замон гирромники, олғир ва муттаҳамники, юлғич ва безбетники бугун. Давлатнинг ўзи: “Ҳой мулла, битта маошинг билан кун кўра олмайсан, думингни ликиллат” деб аста қўлогимизга шивирлаб қўйди ва биз узун-қисқа думларимизни ликиллата бошладик”.

Газетанинг шу йил 14 февраль сониди Алишер Ибодиновнинг “Зан-жирбанд шер тўлгонганда” мақоласида 1989 йилдаги Фаргона вилоятида бўлиб ўтган фожияли воқеалар бир ёқлама ёритилган, мақола сўнггида редакция томонидан ёзилган шарҳда Ички ишлар вазири биринчи ўринбосарининг шу тўғрида айтган фикрлари шубҳа остига олинади...

Редакция раҳбариятини матбуотда давлат сирларини сақлаш Инспекцияси (собиқ цензура) ходимларига нотўғри муносабатда бўлаётганига этиборингизни қаратамиз. Газетангиз саҳифаларидан оммалаштиришга йўл қўйилмайдиган, жамоатчилик фикрини чалғитадиган ўнлаб мақола, ибора, фикр, рақамлар олиб қолинди. Масалан, 14 февраль сониди эълон қилинган К. Матёқубовнинг “Хизматни ким қилади-ю, имтиёзи кимга?” сарлавҳали мақоласи: “Афсуски, бизларнинг мустақиллик йўлидаги ҳозирги ҳаракатларимиз ўзимизнинг ички кучимиз билан эмас, қандайдир кучларнинг мажбурий турткиси билан дунёга келаётганга ўхшайди”, деган жумла бор эди. 3 июль сониди эълон қилинаётган “Бизга асл ҳақиқат керак” умумий сарлавҳа остида берилаётган хабарлар ичида бухоролик С. Бафоевнинг “Аммо менга бу мустақиллик ҳақидаги сўз ҳам, уни байрам сифатида нишонлаш хусусидаги гап ҳам омонатдай туюлади. Чунки, мана бир йилдирки, бу мустақил жумҳуриятнинг йўлини аниқ белгилаб берадиган Асосий қонун йўқ, ўзини ҳимоя қиладиган қўшинига эга эмас, халқни иқтисодий жиҳатдан ҳимоялайдиган пул бирлиги қабул қилинмаган. Бу ишларнинг амалга оширилиши ўрнига собиқ империя ўрнида қад ростлаган “Мустақил Давлатлар Ҳамкорлиги” деб аталган, чок-чокидан сўкилган собиқ империя тартиботларини сақлаб қолишга мўлжалланган жамият-ни ямаш, уни бут қилиш учун кураш олиб борилмоқда” мазмундаги фикрларини мутлақо асоссиз деб ҳисоблаймиз... Муаллиф Ё. Хўжамбердиев газетанинг 24 июль сониди эълон қилинаётган “Мийигида кулаётган халқ” мақоласида: “Раҳбар шахсларнинг пора олмасдан иложи йўқ. Чунки қўлларида хусусий мулки – бирон бир корхонаси, ширкати, дўкони йўқки, тирикчилигини ўшандан тебратса. Бизда раҳбарнинг хусусий мулки йўқ десам ёлгон бўлар, бор, бу – тутган ловозими, ўтирган ўриндиги. Унинг фикрлаш тарзи жуда содда: қачонгача бу ўриндиқда ўтираману, бу ловозимда тураман. Ке, вақтни бой бермай, мол-дунё орттириб қолай, дейди у” тарзидаги уйдирма хулосалари халқда раҳбарларга нисбатан газаб ва нафрат қўзғашга, мавжуд ҳаётдан норозилик уйғотишга қаратилган қора ниятдан бошқа нарса эмас. Шу каби гаразғўйликлар билан редакция нима мақсадни кўзлайди...”

Матбуот Давлат қўмитасининг хатида газетамизнинг яна бир неча мақолалари шу тарзда тафтиш қилинади. Чунончи, 24 июль сониди эълон қилишга мўлжалланган “Тунда таржимонни қайдан топамиз?” сарлавҳали луқмага даҳшатли айблов юкланади. Луқма нима ҳақида эди?

Истиклол арафасида бир гуруҳ ижодкорлар (Шодмонбек Отабоев, Мирзо Кенжабек ва бошқалар) узоқ йиллар давомида камситиб келин-

ган она тилимизнинг нуфузини кўтариш масаласида қатор чиқишлар қилишди, газетамизда ўзбек тилига давлат мақоми бериш таклифи айтилди. Қизгин муҳокамалар бошланди. Давлат тили иккита бўлиши керак, дегувчилар ҳам топилди. Шу пайт қўшни “Правда Востока” газетасида кичик бир мақола босилиб чиқди. Мазмуни шундай: “Ўзбек тилига давлат мақоми берилса расмий ҳужжатлар, ҳойнаҳой, ўзбек тилида ёзилади. Тасаввур қилинг: бирорта бошқа миллат вакили керагидан мўлроқ ичиб (бундай воқеа ким билан ҳам бўлмайди дейсиз), тунда милицияга тушиб қолса, табиийки, протокол тузилади. У одам ўзбек тилини билмаса, милиционер тунда таржимонни қаердан топади?”

Нечоғлиқ кулгили туюлмасин, нуфузли газета муҳаррирининг ўринбосари шу сатрларни ёзган ва биз буни ҳажв остига олган эдик. Ушанда бошқа тилли ватандошларимизни кўятурайлик, анча-мунча ўзимизникилар ҳам ўзбек тилига даплат тили мақоми берилишидан чўчидилар. Матбуот қўмитасининг узоқни кўра олмайдиган мутасаддилари бизни “халқлар орасига нифоқ солишда, миллий муносабатларни қасддан мураккаблаштиришда, беодоблик ва найзабозликда” айбладилар. Айблов хати қўйидагича яқунланган эди:

“Юқорида қайд этилган хулосаларга асосланиб, ҳафталик раҳбариятидан Ўзбекистон Республикаси “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуни, газета Низомига зид бўлган, жумҳуриятда осойишталик, тотувликни таъминлаш ишига панд берадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатларнинг олдини олишингизни талаб қиламиз... Акс ҳолда Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасига берилган ваколатлар ҳамда “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонун талаблари асосида ушбу Қонуннинг бузилиши қандай ниқобда бўлишидан қатъи назар, кескин чора кўришга мажбур бўлишимиз ҳақида Сизни огоҳлантиришни лозим топдик”.

Хатни таҳририятда ўқиб чиқдик. Тўғриси, руҳимиз тушиб кетди. Мустақиллик йўлига ғов бўлаётганлар, фитна-фасод уюштираётганлар, миллатлар орасига ғулув солаётганлар, асоссиз миш-миш таркатаётганлар кимлару, биз – бу ёруғ кунлардан қувониб, халқимиз тилида, дилида йиғилиб турган фикрларни эмин-эркин баён қилаётган журналистлар киммиз? Узоқ йиллар халқдан, жамоатчиликдан яшириб келинаётган факт ва рақамларни адолат, ҳақиқат ҳаққи ошкор қилаётганимиз, ўтмиш тарихимиз юзига чапланган қора бўёқларни сидириб ташлайдиган мақолаларни журъат билан эълон қилаётганимиз наҳотки истиклолга панд бериш бўлса? Ўтқир тилли публицист Ёқубжон Хўжамбердиевнинг “Мийиғида кулаётган халқ” мақоласида кўтарилган бош муаммо – одамларнинг, шу жумладан раҳбарларнинг ҳам хусусий мулкка эга бўлиши жамиятда порахўрлик ва коррупция иллатини камайтиришга хизмат қилиши ўша кунлардаёқ кўпчиликка аён бўлган ва бу хусусда юқори идораларда дастлабки лойиҳалар пайдо бўла бошлаган эди. Шулардан келиб чиқиб, қўмита айблови нечоғлиқ оғир бўлмасин, газетанинг танқидий руҳини ортиқча эҳтиросларга берилмай давом эттиришга қарор қилдик.

Орадан бир ҳафта ўтгач, биринчисидан кўра ваҳималироқ иккинчи – сўнгги огоҳлантириш хати келди (10.08.92. Қайд рақами 04-788). Унда фотомухбиримиз Содиқ Маҳкамовнинг газетада эълон қилишга тайёрланган бир туркум суратлари республика ҳаётида фавқулодда ҳолат сифатида баҳоланган, шоир Анвар Обиджоннинг суратлар остига ёзган

юмористик иккиликлари танқидчиларимизни ҳадсиз ғазаблантирган эди. Хатнинг хулосаси: “Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларга ва ҳафтаномага берилган огоҳлантиришларга асосланиб, Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси Сиз муҳаррирлик қилаётган “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафтаномаи раҳбарияти томонидан “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонунга зид хатти-ҳаракатлар тўхтатилмаса, наширингизга нисбатан қатъий чора кўрилиши ҳақида сўнги марта огоҳлантиради”.

Бу зарбага ҳам дош бердик. Биз учун бошқа йўл йўқ эди. Озроқ бўшаш-сак, мавкеимиз ўз-ўзидан тушиб кетарди. Таассуфли томони шундаки, гарчи ишимизни қатъият билан давом эттирган бўлсак-да, мурсаи мадора учун баъзи мақолалардан воз кечишимизга ҳам тўғри келди. Улуғ бир инсон менинг ўша кунлардаги ҳолатимни кўриб, “Укажон, қахрамоннинг кимлигини биласизми? Душманнинг ўнта аскарини ўлдириб, ўзи ҳам ҳалок бўлган киши эмас, юзтасини жаҳаннамга кулатиб, ўзи омон қолган киши – қахрамон” деди. Бу гап таҳририятимизнинг барча аъзоларига маъкул келди. Чунки газетани жиловлаш ҳаракатлари аллақачон бошланиб кетган эди. Орадан кўп ўтмай энг яхши “бомба” мақолаларимиздан иборат “Фитна санъати” сарлавҳали икки жилдли китоб босмадан чиқди. Бу – бизнинг “зукко дўстларимиз”га жавобимиз эди.

Газетага тазйик янада кучайди. Очиғини айтганда, анча-мунча “айб”ларимиз ҳам бор эди. Улардан баъзилари қуйидагилар:

– қомфирқа ҳаётлигидаёқ газета пештокидан дунё йўқсулларининг “Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз” деган шиорини олиб ташладик;

– Вали Қаюмхоннинг Олмонияда таълим олган туркистонликларнинг тақдири тўғрисидаги “Қийратилган қисмат” сарлавҳали мақоласини эълон қилдик (1992, 24.04);

– Боймирза Ҳайитнинг “Совет иттифоқи ва ҳур дунё нуқтаи назаридан туркистонликларнинг стратегик аҳволи” мақоласини чоп этдик (1992, 8 май);

– Миразиз Аъзамнинг “Боймирза Ҳайит шахсияти” мақоласи газета-мизда босилди;

– Эдварт Оллвортнинг “Жадидлар ҳақида яширилган ҳикоялар” сарлавҳали мақоласи инглиз тилидан Малоҳат Комилова таржимасида чоп этилди (1992, 11 сентябрь);

– Шукур Холмирзаевнинг “Адабиёт ўладими?” сарлавҳали мақоласи жиддий шов-шувга сабаб бўлди (1992, 3 июнь);

– Аҳмад Заки Валидийнинг “Туркистоннинг туганмас дарди” мақоласи эълон қилинди (1992, 19 июнь);

– газета оналар ва болалар ўлими, аёллар жиноятчилиги, жазони ўташ жойлари муаммоларини кўтарди;

– Анвар Жўрабоевнинг “Қизил империянинг қора кўланкаси”, газета муҳаррирининг “Олий найранг”, Тоҳир Маликнинг “Европасиз яшай оламизми?”, Ражаб Қиличевнинг “Бизлар босмачи эмасмиз”, Бобомурод Даминовнинг “Қоч мушт, демократия келаяпти”, Озод Шарафиддиновнинг “Тирик сатрларнинг қийин қисмати”, Нафиса Содикованинг “Талон-тарож қилинган мулк” мақолалари зиёли уйғонаётганидан далолат эди. Бу ва бошқа кўплаб чиқишларимиз, дин ва диний эътиқод эгаларига янгича муносабат совет тузумидан қолган матбуот учун мутлақо кутилмаган мавзулар бўлиб, кўпларни чўчитиб юборди. “Яхши иш қилибсизлар, одамлар

ҳақиқатни билиши керак”, дегувчилардан кўра, “Ҳай-ҳай”, ўзларингни босинглар, ким билади, эртага сиёсат қанақа бўлади”, дегувчилар кўп эди.

* * *

Дўк-пўписа мактублар четдан эмас, ўзимиздан ҳам келиб турарди. Мана, шундай хатлардан бири. Уни кўконлик публицист биродаримиз ёзган:

“Ассалому алайкум Аҳмад ака!

Газетангизда эълон қилинган бир суҳбат муаллифининг (таниқли шоир) фикрича, Мустафо Чўқай бошлиқ “Кўқон мухторияти”нинг фаолияти “миллий ор-номусни ҳимоя қилиш” бўлган экан. Тошкент Кўқонга юборилган “ҳарбий гарнизон” ана шу “миллий ор-номусни ҳимоя қилувчилар”ни “қирган” экан. Демакки, миллий орзу-интилишларни зўрлов йўли билан бостирган экан.

Менимча, “Кўқон мухторияти”нинг фаолияти “миллий ор-номусни” эмас, янги тугилган миллий буржуазиянинг “ор-номусини” ҳимоя қилиши эди. Менинг катта отам – оддий ўртаҳол деҳқон айни ўша мухториятчиларга зид турганлардан эди. Мухториятчилар зўр келгач, “керпич”да – Худоёрхоннинг аркида қамалда туриб, Тошкентдан худди ўша “ҳарбий гарнизон” ёрдамга келишини сабрсизлик билан кутганлардан эди. Ёрдам келгач, мухториятчиларни, уларнинг лашкарбоиши Эргаш қўрбоши тўдаларини тум-тарақай қувганлардан эди. Катта отам ўшанда ишчи-деҳқон ор-номусини ҳимоя қиляпман, деб ўйлаган эди. Ва, менимча, тўғри ўйлаган эди. “Миллий ор-номус” ҳақидаги гап-сўзлар сиёсий чайқовчилик, холос. Мухториятчилар худди шундай чайқовчилик йўли билан ҳокимиятга эришмоқчи, ўзбек ишчи-деҳқонини Улуг Октябрь ишидан ажратиб олмақчи бўлган эдилар...

Менимча, газетани турли фикрларнинг омборига айлантириб қўйябсиз. Майли, у турли фикрлар омбори бўлсин. Лекин газетанинг позицияси аниқ-равшан англашилиб туриши лозим. Ҳозир эса, англашиляптики, газета тобора материалистик фикрловчиларнинг эмас, идеалистик фикрловчиларнинг, Марксча эмас, ахлоқ доғмалари асосида фикрловчиларнинг, реалистик эмас, ҳавойи-демагогик (ҳиссиётга асосланиб) фикрловчиларнинг органига айланиб бормоқда. Ўзига маъқул келмаган фикрдаги мақолаларни чиқармаслик даражасигача етмоқда...

Шоир айтган инсоф, имон, адолат ва ҳоказо тушунчалар диний-идеалистик файласуфларнинг эски “мезон”ларидир. Улар шундай мезонларки, ҳамир, кўнглинг тусаган қиёфага солаверишинг мумкин. Улар билан ҳатто Мустафо Чўқайни ҳам, Боймирза Ҳайитни ҳам оқлайвериш мумкин. Мен тарихни, воқеликни материалистик-марксистик мезонлар билан ўлчаш тарафдориман.

Сиз-чи? Ё ўзингиз ҳам идеалистик фикрлаш тарафидасиз (ҳозир, албатта, ихтиёрингиз) ёки принциpsизлик қилиб, идеалистик фикрловчиларнинг қўғирчоғига айланиб қоляпсиз. Ваҳоланки, қартани очиқ ўйнаш пайти келди. Ҳатто миллий ор-номуслар ҳам энди икки хил тушунилмоқда. Тўқнашувни Худо кўрсатмасину, аммо фикрлар тўқнашувни бўлиши аниқ. Бу тўқнашувда қайси томонда бўласиз? – ана шуни билишни жуда истар эдим. Хайр. Ш.Н. 21.12.89”

Қўқонлик ўқувчимизга қисқа хат ёзиб, “Агар рози бўлсангиз, мактубингизни ва менинг унга жавобимни ёнма-ён, бир саҳифада эълон қилишимиз мумкин, ким ҳақ, ким ноҳақлигини газетхонлар ҳал қилишсин”, деган таклифни айтдим. Орадан кўп ўтмай жавоб келди:

“Ҳурматли Аҳмаджон ака”

Хатингизни олдим. Таклифингиз ҳақида ўйлаб кўрдим. Шахсий хатимни газета минбарига олиб чиқишингизга рози эмасман. Ўқувчиларга “бечораҳол” кўринишини истамайман. Агар чоп этилишига кафолат берсангиз, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси аллақачон ноилмий, номарксистик фикрловчиларнинг, идеалистик фикрловчиларнинг, азалий ва абадий ахлоқ мезонлари (имон, инсоф, адолат, ҳақиқат ва ҳоказо мезонлар) асосида фикрловчиларнинг органи бўлиб қолганини исботлаб мақола ёзиб бераман, кейин жавоб ёзсангиз, баҳслашсангиз, унда бошқа гап.

Газетангиз титулига бобомиз Навоийнинг расмини қўйиб, Ҳамзанинг расмини қўйишни эса унутганликларингнинг ўзиёқ ҳозир редакциянгиз қандай гоявий позицияда турганини яққол кўрсатиб турибди. “Литературная газета”га қаранг. Улар Пушкиннинг расмини қўйиб, Горькийнинг расмини қўйишни унутишмаган. Ҳали унутишгани йўқ. Ақли бор одамлар учун шунинг ўзиёқ оламжаҳон маънога эга.

Дарвоқе, чоп этишга кафолат берилса, кейин мақола ёзаман деб ўтирганим йўқ. Асосан сизнинг газетангизда эълон қилинган мақолалар мисолида идеалистик фикрлаш қандай фикрлаш эканини ва ҳозирги пайтда қандай оқибатларга олиб бориши мумкин эканини кўрсатувчи катта мақола ёздим. Бир йил давомида ёзиб, яқинда тугалладим. Ҳозир уни қаерда эълон қилдириши масаласи ўйлантириб турибди мени. Ҳозир адабий газета-журналларимиздаги кишиларнинг аксарияти идеалистик фикрловчи кишилардир. Ва улар менинг мақолаларимни авваллари бўлганидек, жон-дилдан чиқаравермасликларига ишончим комил. Чиқармаяптилар ҳам бизнинг бу жаноби идеалист демократларимиз. Лекин мен бундан заррача тушкунликка тушмайман. Аксинча, адабий газета-журналлар билан муносабатим бундай эканини фикрим тўғри эканлигининг исботи деб тушунаман.

Ҳадемай матбуот тўғрисида қонун қабул қилинади. Ажойиб кунлар келади. Титулига адабий жиҳатдан Навоий бобомизнинг, гоявий жиҳатдан Маркснинг шогирди бўлмиш Ҳамзанинг расми туширилган адабий газета-журналлар чиқарамиз. Ана унда мен мақолаларимни эълон қилиш имкониятига эга бўламан...

Сизга салом билан Ш. 26.02.90”

* * *

Мана бу маслаҳат-хат куюнчак олим, сўз ва иборалар устаси, ашаддий футбол ишқибози Эркин Жабборовнинг (“...ва бошқалар билан футбол” сарлавҳали тўплам муаллифи) газетамизга ёзган мақоласи кўлёмасига илова қилинган. (Афсуски, вақти кўрсатилмаган, 91–92-йиллар бўлиши керак):

“Муҳаррир биродаримиздан илтимос:

Русча матндаги “и” боғловчиси келган жойларда “ва” ишлатилмаса (“ва ҳоказо”дан ташқари).

“Ёзлок” атамаси “дала ҳовли” деб тузатилмаса.

Радиода ишлатилавериб сийқаси чиқиб кетган “айтингчи” деган му-
рожаат қўшилмаса.

Хатбоши “Ҳаммамизга маълумки” деб бошланмаса.

“Икки жамоа ўзаро тўқнашди” дейилмаса.

Дарвозага гол эмас, тўп киритилади. Шу хато такрорланмаса.

Мақола иккига бўлиниб, “дум”и бошқа саҳифага ўтказилмаса”.

* * *

Истиқлол шарофати билан адабиёт газетасининг мавзулари янада кен-
гайди, олис мамлакатларда тақдир тақозоси билан қолиб кетган ватан-
дошларимиз билан алоқаларимиз йўлга қўйилди. Вали Қаямхон, Бой-
мирза Ҳайит каби сиймоларнинг яқин ўтмишимиз тарихига оид илмий-
тадқиқот мақолалари газета саҳифаларида эълон қилинди. Улар билан
ижодий ҳамкорлик қилиш мақсадида ҳар икки олимга мактуб ёздим:

“Германия. Мюнхен.

Муҳтарам Вали Қаямхон жанобларига.

Ассалому алайкум. Аллоҳга сонсиз шукурлар бўлсинки, мустабид ту-
зумнинг умри тугаб, эзилган, ҳўрланган халқлар истиқлол йўлига чиқиб,
жумладан, қадим Марказий Осиё мамлакатларининг ҳам пенсонасига
офтоб тегди. Истилолар заҳриморидан қарахт ва пажмурда бўлган эл-
лар қаддини, шукуҳ ва сарватини тиклашга киришди.

Тузум ўзгариб, янгича равишлар бошланаётган даврда давлат ва халқ
ҳаётида турли-туман қийинчилик, етишмовчилик, англашилмовчилик-
лар бўлиши табиий экан ва биз ҳозир буларнинг барини бошимиздан
кечирмоқдамиз. Шундай шароитда халқ онгининг уйғоқ бўлиши алоҳида
аҳамиятга молик. Онгни уйғотиш эса тўлалигича мунавварлар зиммасида.

Муҳтарам устод! Сизнинг йигирманчи йиллар аввалида Европага
таҳсил учун юборилган мунаввар ёшларнинг аламли қисмати ҳақидаги
хотираларингиз газетамиз ўқувчиларида кучли таассурот қолдирди.
Насллар бу тарихларни яхши билишлари ва зарур сабоқлар чиқаришлари
керак.

Биз сиз билан бундан буён ҳам яқиндан ҳамкорлик қилишни ният қилиб
қоламиз”.

Ҳурмат билан, Аҳмаджон Мелибоев. Тошкент, 1992, май, 22”.

Иккинчи хат:

“Муҳтарам Боймирза Ҳайит жанобларига!

Ассалому алайкум!

Қаҳратон кунлар, умидсиз йиллар орқада қолиб, истиқлол учун зайрат
билан белни маҳкам боғлаб хизмат қиладиган замон келди. Сизнинг
асарларингизга миллий матбуотимиз саҳифаларида ойдин йўллар очил-
ди ва эндиликда улар истиқлол учун, онларнинг ёришмоғи учун хизмат
қилажакдир.

Сизга шуни мамнуният билан маълум қилишим лозимки, газетамиз
саҳифаларида чоп этилган мақолаларингиз, гарчи улар ҳали оз бўлса-
да, ўқувчиларда кучли қизиқиш уйғотди. Сиз билан доимий ҳамкорлик
қилишдан умидвормиз. Сизга бардавом соғлиқ тилаб, Аҳмаджон Мели-
боев.

Тошкент, 1992, май, 22”.

Умрининг сўнгги йилларини АҚШда ўтказган, Индиана университетиди талабаларга сабоқ берган, бир неча дарслик ва лугатлар, илмий тадқиқот мақолалари муаллифи Хайрулла Исмагуллаев билан 1992 йили Американинг Индиана университетиди танишганман. Собик тузум пайтида бошига оғир кунлар тушган ушбу ватандошимизга “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг АҚШдаги жамоатчи мухбири ваколатини берганимиздан кейин газетада “Махсус мухбиримиз АҚШдан хабар қилади” рукни остида қатор мақолалари эълон қилинди.

Хайрулла аканинг ушбу мактуби архивимда сақланади.

“Ассалому алайкум!

Мен ким Индиана университетиди дарс бериб, бўш вақтларида кутубхоналарда адашиб-улоқиб юрувчи ватандошингиз бугун Сизни яна эслаб қолдим. Бунинг боиси, албатта, Сизнинг ажойиб газетангиз ва менинг ажойибдан узоқроқ мақолаларим.

1989 йили газетангизда А. Вамбери ҳақидаги бир мақоламни чиқарган эдингиз. Шунда А. Вамбери ўзи билан бирга Оврупога олиб кетган хивалик мулла Исҳоқ ҳақида ҳам қисқа маълумот бор эди. Кейинги йиллари мен Оврупо кутубхоналарида сақланаётган адабиётларни ўрганиб, мулла Исҳоқнинг тақдирига оид хийла кўп маълумотлар тўпладим.

Сизга маълумки, ўзбек филология фанидаги олибсотарлар Жирмунскийга ўхшаш бир қатор “....”ларни ўзбек фольклорининг отаси даражасига олиб чиқиб қўйишган. Ҳақиқатда эса. Ҳали Жирмунскийларнинг катта боболари тузилмасидан олдин ўзимизнинг мулла Исҳоқимиз Оврупони ўзбек халқ оғзаки ижоди билан таништирган ва ўзбек халқ ижоди намуналарини 1865 йилдаёқ Оврупода чоп эттирган. Бу ҳақиқатни ҳозир сизнинг газетангиз айтмаса, ким айтади, деб ўйладим ва мақолани Сизнинг номингизга юборишга жазм этдим. Лозим топсангиз, босиб чиқарарсиз.

Аҳмаджон домла, Сизга яна кичик мақолалар жўнатмоқчиман. Жаҳон кутубхона ва архивларидан Амир Темур ва темурийларга оид (Шоҳрух, Мироншоҳ, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва ҳ.к.) айрим ҳужжатларни қидириб топдим, нусхаларини олдим. Иложи бори-ча, топилган ҳужжатларнинг баъзиларини – ҳозирги кунимизга ҳам асқотадиганларини газета саҳифаларида чоп этиб борсак, фойдадан холи бўлмасди. Яқин кунлар ичида Султон Ҳусайн Бойқаро чиқарган бир фармон ҳақида кичик хабар юбораман (фармоннинг нусхаси билан бирга).

“ЎзАС” (адабиёт газетаси) бу ерларга қонуний йўллар билан ҳали ҳам етиб келмаяпти... Қозоқча, туркманча, грузинча ва қандайдир чулчутча газеталар келади, аммо ўзбек газеталари йўқ... Ўзбек матбуотчиларига пул керак эмасмикин. Бизга ўхшаш ишқибозлар газетангизни турли ақл бовар қилмайдиган йўллар билан келтириб ўқияпмиз.

Дўстингиз Назиф Шаҳроний араб хотинидан ўгил кўрди. 40 кун бўлди, чилласи чиқди. Исмини Комрон қўйди. Шу кунларда у, менга ўхшаб, ёзда ҳам дарс берапти. “Сизга нима бало бўлди?” деб сўрасам: “Эй, пул кироқ, бала кўпайду”, дейди. Олдинги (хотинидан) боласига алимент тўлагани учун оладиган ойлигининг чўғи бироз ўчган кўринади. Бунинг устига, ҳозирги араб хотини ишламайди ва пулни бизнинг аёллар сингари ёмон ҳам кўрмайди.

Янгилик кўп. Ёзган билан адоғ бўлмайди. Келинг, шу ерда тўхтатай. Вақтингизни олмай. Сизга ва дўстларимизга кўндан-кўн саломлар билан Хайрулла. 18.07.98”.

Хайрулла аканинг мактуб билан бирга жўнатишган “Кўнғиротлик мулла Исҳоқ излари” сарлавҳали мақоласи газетанинг 1998 йил 14 август сониди эълон қилинди. Яна бир мақола “Султон Хусайн Бойқаронинг фармони” ўша йилнинг 11 сентябрида газетхонлар ҳукмига ҳавола этилди. 27 ноябрда “Бобурнинг махфий васиятномаси”ни чоп этдик.

* * *

Ушбу мактуб Хайрулла Исматуллаевдан менинг номимга келган сўнгги нома бўлди:

“Ассалому алайкум, ҳурматли Бош муҳаррир жаноблари!

Ҳар сафар талабалар билан биргаликда Сиз таҳрир этаётган ҳафталикни ўқиётганимизда, албатта, даставвал Сизга зойибона бўлса ҳам, бир салом айтиб ўтамиз. Бунинг боиси, биринчидан, Сизни қалбимизга яқин тутаётганимиз бўлса, иккинчидан, ҳафталик ҳозирги, бир оз қозоғ танқислиги шароитида ҳам ўз қиёфасини деярли йўқотмаганлигидандир. Газетани бизга Тошкентдан дўстларимиз 3–4 ойлик сонларини йиғиб юборишади. Бу ҳафталикка АҚШда ҳеч ким расмий обуна бўла олмади. Ҳайронман, наҳотки бошлиқчалар пул топиш йўлини билишмаса. Америкада бу ҳафталикнинг бир сонини 2–3 долларга сотиб олишга ҳамма тайёр. Фақат сотувчи йўқ. Баъзан бу ердаги сармоядорлар берган саволга жавоб топа олмай уялиб кетаман. Ҳали ҳам баъзи кимсаларда “Менга нафи тегмаса, давлат куйса куйиб кетсин” деган ўй қурт еган мияларидан кетмаганга ўхшайди. Бунга қачонгача чидаш мумкин, ахир?..

Назифнинг амакиваччаси Иноятилла Шаҳроний ҳам оиласи билан бу ерга (Блумингтонга) кўчиб келди. Ишсиз. Ўзи педагогика фанлари доктори. Докторликни АҚШда ёқлаган, ўта ақлли, ўзбеклик хусусиятларини тўла сақлаб қолган киши. Йигирмадан ортиқ китоб ёзган эканлар. Ўзбекистонда бўлганлар. Сиз билан суҳбатлашиб тўймаган Абдулла шайхдан ҳам салом. Баъзан ҳамсуҳбат бўлиб тураман. Ҳозир ҳам Маркс, Ленин асарларини ўқиб турадилар. “Туркистон” газетасида у киши ҳақида ёзганларингизни ўқиб бердим. Хурсанд бўлдилар.

Шу кунларда мен фақат ёзиш билан бандман. Бир қатор ишларни ёзиб тугатдим. Айримларини сизга юбораяпман. Лозим топсангиз ҳафталикда чоп этарсиз. Агар бу мақолалар ҳафталикка мос келмаса, уларни ўғлим Алишерга қайтариб беринг. Сиз Алишерни танийсиз. У дўстлик жамиятида ишлайди. Францияга кетаётганингизда Сиз билан учрашган, суҳбатлашган. Амир Темур ҳақидаги мақолаларимнинг бир қисми босилмасдан, ҳар кимнинг қўлида қолиб кетди.

Бир неча йил олдин Туркия олимлари жамияти Алишер Навоийнинг тўла асарлари тўпламини чиқаришга қарор қилган эди. Ҳозирги кунгача Навоийнинг бир қатор асарлари шу туркумда чоп этилди. Мени фақат биргина ДЕВОНини бошидан охиригача, эринмасдан, синчиклаб қиёсий ўрганиб чиқдим. Навоийнинг бизда, Ўзбекистонда босилиб чиққан энг мукаммал девонига қиёслаганда шу нарса аниқландики, биз ҳануз Навоийнинг 30 та газалини аниқламаган эканмиз. Бир девонда ўттизта газал етишимайди. Мана шулар ҳақида ёзгандим.

Буюк Чўлпон ҳақида бир тадқиқотни тугатдим. Унда шоирнинг шу кунларгача Ўзбекистонда чоп этилмаган бир қатор шеърлари бор. Бунинг жиддий сабаби бўлиши керак. Мен уларни икки йил давомида Чўлпонга оид Фарбий Оврупо, Туркия ва Америкадаги архив материалларини оғдар-тўнтар қилиб топдим. Бу иш 30 саҳифадан ортиқ бўлганлиги сабабли, ҳафталикка катталиқ қилса керак, деган ўй билан уни ҳозирча юбормаянман.

Аҳмаджон домла, мендан дўстимиз Хуришид Дўстмуҳаммадга салом деб қўйсангиз. Хуришиднинг икки ҳикоясини “ЎзАС”да ўқиб чиқдим. Унга хат ёзмоқчийдим, манзили номаълум бўлгани сабабли хатни Сизга йўллаяман. Хуришиднинг айрим ҳикоялари менга ёқади, лекин уларни ҳозирги ўзбеклар тушунармикин, деган гумоним ҳам бор. Мен импрессионистлар ҳақида кўп ўқиганман. Назаримда Хуришиднинг “Ўзим” каби ҳикоялари психологик (руҳий) импрессионизмни эслатади. Бундай асарларнинг зарб дунёсида бозори чаққон бўлади.

Фиёсиддин ота билан (Чикагода яшаб қолган қашқадарёлик ҳамюртимиз) онда-сонда бўлса ҳам учрашиб тураман. Ҳозир улар янги, катта уй (боғи билан) сотиб олишган (1992 йили борганимда Фиёсиддин ота умр йўлдошлари ва ўғиллари билан Чикаго аэропортининг шундоққина чеккасида, қўнаётган самолётларнинг гилдираклари томга тегай-тегай дейдиган уйда яшашар эди). Жуда антиқа. Кенжа ўғиллари Нажмиддин ва набиралари (Сирождиддиннинг ўғли) Жамолиддин (Сизлар уйлантирган) ўзлари уй сотиб олиб, алоҳида рўзгорли, фарзандли бўлишди. Шу ёшларнинг шу даражада яхши уй-жойли, бола-чақали бўлишларига “ЎзАС” ҳафталиги сабабчи бўлди. Буни бандаси билмаса, Яратган билади-ку. “Яхшилик қил, сувга от – балиқ билар. Балиқ билмаса Холиқ билар” деганлари шу бўлса керак. Бир келсангиз ўзим олиб бораман.

Хайр, омон бўлинг. Дўстларга кўндан-кўп саломлар билан Хайрулла Исматулла.

P.S. Мен юборган мақолаларни набодо (матнда шундай) босиб чиқарсангиз, уларга тайинланган қалам ҳақини доимо машинистка қизларга беринг. 1997, август, 2”.

* * *

Яна бир муҳим хат:

Муҳтарам Аҳмаджон Мелибоев

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”

газетаси Бош муҳаррири жанобларига.

Авволан салом ва ҳурматларимни қабул қилувингизни истимос қиламан. Афсуски Туркистоннинг Ўзбекистон қисмида бўлган вақтимда зоти олингиз билан ҳамсўхбат бўла олмадим. Бугун ушбу хатим билан сизга мурожот этиб, баъзи фикрларимни изҳор этмак ниййатида бўлдим. Лутф этсангиз, агар ҳукумат сензуридан рухсат олабилсангиз, менинг тубандаги фикрларимни газетангизда нашр еттирсангиз севинаяман:

1. Ўзбекистон Олий Кенгашининг Фан, Халқ таълими Қўмитасининг ва Ўзбекистон Фанлар Академиясининг 25. май 1.5.1992 даги менинг ватанимга таириф этишим ҳақидаги самимий давати учун қалбий раҳмат билдираман. Ушбу самимий даватнома билан Ўзбекистонда бўлиш шарафига ега бўла олдим. Менинг билан кўришган (иккита сўз ўқиб бўлмас даражада ўчирилган – А.М.) ҳамма ватандошларимга, уларнинг

(иккита сўз ўчирилган) иззат-ҳурматлари учун қалбимдан раҳматлар билдираман. Шунингдек 52 йилдан кейин топа олган 126 жондан иборат бўлган қариндош-уруғларимга уларнинг менга нисбатан кўрсатган муҳаббатлари учун жонимдан шукрон – билдираман.

2. Мамлакатда бўлган вақтимда, айниқса, Тошкентда, дунёнинг ҳечбир йерида кўрмадигим ҳақоратни (шу сўз остига йўғон кўк сиёҳли чизик тортилган) кўрган бўлдим. Тошкентга келганимдан кейин “Президентимиз Сизни Наманганга бориб оилавий маросимларингизни ўтказиб келганингиздан кейин қабул қиладилар ва сиз ундан сўнгра фикрларингизни билдира оласиз” дедилар. Мен бунинг учун раҳмат билдирдим. 21.дан 22.7.га ўтар кечаси соат 2.5 да Тошкентга кирдик. 22.7.да Президент идорасида ишлайдирган масъул бир амалдор келди, “Президентимизни вақтлари бўлмагани сабабли сизни қабул қила олмодилар” деди. Мен бу хабарни гоят таъбиий бўлганли(ги)ни билдирдим ва раҳмат изҳор етдим. 23.7.да йуқари унвонли бир юртдошим “Сизнинг ҳақингизда Намангандан ёмон рапорт келди. Президентимиз хапа болдилар”, деди. Ёмон рапортнинг мазмунини билдирмади. Орадан биров ўтгандан кейин бошқа бир юксак даражаси маъмур келиб, “Иккинчи дунё урушининг қатнашчилари Сизга қариши норозилик билдирмакдалар. Бунинг учун ҳафтанинг охирига қадар мамлакатдан чиқиб кетишингиз керак” деди. Мен бундай талабга бир оз жавоб бердим. “Мен “Сизларнинг менга қариши норозилик билдирмакда бўлган урушчиларингиз – Партия ва Сталин учун қасам ичганлар. Биз Туркистон миллий аскарлари Аллоҳ ва Туркистон истиқлоли учун қасам ичганмиз” дедим ва гапни чўзмасдан чиқиб кетишимни билдирдим. Бундан кейин ақлим йерига кирганлигини сездим. Халқимизнинг ва зиёлиларимизнинг бир қисми, муҳожирларимизнинг кўпчилиги Ўзбекистон ҳукуматининг масъул раҳбарларидан менинг ватанимга кириш учун рухсат берили(ши)ни талаб этмакда давом етган эдилар. Аммо, “бу одам келса олинажак тадбир тактикаси”ни ҳам аввалдан тайин етганлар. Ватанимдан қувладилар (Шу икки сўз ости чизиб қўйилган). Бунинг билан, Ўзбек халқининг ахлоқи билан ҳеч бир алоқаси болмаган ҳийлакорликни, менга қариши ески Коммунизм-Социализм изволарининг яшамоқда бўлганлигини ўргандим. Қаноатга келдимки, бугунларда ҳам ески Коммунизм истиқлол байроғи остида нео-коммунизм шаклида ўзининг таъсирини кўрсатмакда.

Ўз ҳаётининг 50 йилини истиқлол учун кураш майдонида, Туркистон жумҳурияларининг мустақилликлари эълон қилингандан сўнгра, истиқлолни мустаҳкамлаш йўлида фаолиятда бўлган менинг каби бир ватанпарварни ватандан чиқармоқ халқимнинг эмас, балки ҳозирги ҳукумат атрофига тўпланган баъзи “Ошхўр жойнамоз ўғриларининг” ишидир.

Нео-Болишевиклар мени хато онгламасунлар: мен ватаним хизматида давом этаман.

Миллатимизга саломатлик, истиқлолигимизга ҳар замон учун зафарлар тилаб тураман.

Эҳтиромларим билан
фалсафа фанлари доктори Боймирза Ҳайит
12.8.1992

Куйидаги мақола ва унга илова қилинган изоҳ-мақтубни газета таҳририятига 1994 йилнинг январь ойида мамлакатимиз маданий ҳаётининг таниқли намояндаларидан бири Азиз Оппокович Тўраев йўллаган эди. Уни саҳифага қўйдик, аммо чоп этишнинг иложи бўлмади. Мустақилликнинг учинчи йилига қадам қўяётган бўлсак-да, ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёт бўлиб туришни маъқул кўраётганлар кўп эди ўшанда...

“Ҳурматли бош муҳаррир!

Замон чархпалаги шиддат билан айланмоқда. Кечаги гап бугун эскириб, аҳамиятсиздек туюлиб қолаётир. Ўйласанг тасаввурингга сиздир олмайсан киши: СССРдай давлат парчаланиб, миллий жумҳуриятлар, жумладан Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритишини бундан беиш-ўн йил аввал ким ҳам башорат қила оларди? Ўзбекистонда совет замонининг энг йирик сиёсий арбоби Шароф Рашидовдек шахс кутилмаганда вафот этишини, дунё айланиб, мамлакатнинг биринчи раҳбари уни балчиқдан олиб, балчиққа қоришини, бу улуг инсон шаънига асоссиз таъна тошлари отилишини, кунги кеча унинг иссиқ бағрида бўлганлар эндиликда ундан азият чекканлар бўлиб қолишини ким ҳам ўйлабди дейсиз.

Бу улкан арбоб, гоят мураккаб шароитда ҳам ўз халқи манфаатларини имкон қадар ҳимоя қилган инсон ҳақидаги уйдирмалар шу даражага бориб етдики, бир неча йил Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига бош бўлган, қатор роман, повесть ва достонлар битган истеъдодли ижодкорни нопок кимсалар сохта адибга чиқардилар. Асарларини ўзи ёзмаган, бошқалар ёзиб берган, деган изво тарқатишдан ҳам тийилмадилар.

Вақт ҳамма нарсага ҳакам экан. Президентимиз халқимизнинг ардоқли фарзанди Шароф Рашидов хотирасини тиклаш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Бундан руҳланиб, шахсий архивимда ўн йилдан бери сақланиб турган бир ҳужжатни муҳтарам газетхонлар ҳукмига ҳавола этишига жазм қилдим.

Бу ҳужжатни Шароф Рашидовнинг сўнгги “Дил амри” повести хусусида. 1982 йилнинг 23 июль кунги адибнинг янги асари қўлёзмаси бир гуруҳ адиблар иштирокида муҳокама қилинди. Муҳокамада ижодкорлардан ташқари ўша кезлари марказқўмнинг мафкура бўйича котиби Оқил Умрзоқович Салимов, маданият бўлими мудир камина ҳам иштирок этганмиз. Одатга кўра, бундай йигинлар стенограммалаштирилар эди. Аммо бу гал бу таомилга риоя қилинмади. Фикримча, Шароф Рашидович камтарлик қилиб, шахсий ижоди ҳақидаги йигинни давлат аҳамиятига молик муҳим тадбирлар рўйхатига кириб қолишини хоҳламади. Мен эса, одатимга кўра, бошқа йигинларда бўлганидек, муҳокамада сўзга чиққанларнинг мағизли фикрларини ён дафтаримга қайд қилиб бордим. Албатта, ўшанда мен бу фикрларни вақти келиб матбуотда эълон қилишни ўйлаган эмасман.

Ҳурматли муҳаррир!

Ушбу муҳокама матни билан танишиб чиқишингизни илтимос қиламан. Балким, уни эълон қилса бўлар. Эҳтиром билан А. Тўраев. 25.01.94

Муҳокама матни:

Воҳид Зоҳидов: Қисса юқори савияда яратилган, унда романнинг ҳамма элементлари бор. Асарнинг бош қаҳрамони Сергей тирик қолса маъқул бўларди.

Комил Яшин: Асарнинг халқаро аҳамияти катта. Сергейнинг пичоқланиб ўлгани маъқул.

Раҳмат Файзий: Айтишим керакки, Шароф Рашидовнинг ҳамма асарлари Ёзувчилар союзида муҳокама қилинган. Асар фақат ўзбек адабиётида эмас, балки рус адабиётида ҳам воқеа. Ўзбек адабиётида бу образлар бўлмаган. Асарнинг қимматли томони яна шундаки, у ихчам ёзилган. Тезроқ рус тилига таржима қилиш керак.

Хафиз Абдусаматов: Асарни ўқиб камчилик топа олмадим. Замонавий, тинчлик мазусига бағишланган. Ҳозирги кун учун актуал асар. Адабиётда янгилик. Образлар таъсирли, ишонарли, конфликтли, драматизм кучли, тили яхши, ўхшатишлар, афоризмлардан ўринли фойдаланилган. Яхши кинофильм бўлади.

Мирмухсин: Асар маҳорат билан ёзилган. Серёжа тирик қолса яхши бўларди. Шароф Рашидовнинг бу қиссаси адабиётимиздаги энг яхши асарлардан бири.

Ўктам Усмонов: Асарнинг қаҳрамонлари оддий одамлар. Образлар тобора кизиб боради, ниҳоятда замонавий. Сергей ўлмасин.

Саъдулла Кароматов: Асар тинчлик, халқлар дўстлигига бағишланган, урушни қораловчи, унга нафрат руҳида яратилган.

Иброҳим Раҳим: Шароф Рашидов адабиётда идеология яратаяпти, интернационализмнинг янги қирраларини илгари сураяпти. Асар адабиётга олиб кирилган жасорат. Матбуотга чиқса яхши бўларди.

Александр Удалов: Асар Бутуниттифок адабиётининг яхши намунаси. Ўзбек адабиётида қаҳрамони рус халқи бўлган биринчи қисса дейиш мумкин. Уни тезроқ рус тилига таржима қилиб, чоп этиш керак.

Рамз Бобожон: Бу асар номига муносиб қалб амри, юрак амридир.

Одил Ёкубов: Асардаги воқеалар, одамларнинг тақдири ниҳоятда мураккаб. Ундан катта адабиётнинг нафаси сезилиб турибди. Асар фожиали тугагани яхши.

Ҳамид Ғулом: “Дил амри” намуна бўладиган ибратли асар. У публицистиканинг чўққиси.

Асқад Мухтор: Қиссани кириш сўзи билан тез матбуотда чиқариш керак.

Туроб Тўла: Бу асар ватанпарварлик, байналмилаллик, инсон иродаси ҳақида қисса. Повестни ўқиб, беихтиёр Шолоховнинг “Инсон тақдири”, Фадеевнинг “Ёш гвардия” асарлари, уларнинг қаҳрамонлари кўз ўнгимга келди. Ўзбек адабиётида янги сўз бу. Уни тезроқ газетада чоп этиб, ўз ўқувчисига етказиш керак.

Шароф Рашидов: Асар сюжети 1942 йилдан бери мен билан бирга. Воқеа Новгород областида бўлган. 1977 йили меҳнат таътилида 12 соатдан ўтириб ёздим. Урушга лаънат ўқиш нияти билан ватанпарварлик, чекинмаслик руҳида ёзилган. Асарни роман даражасига кўтариш масаласида: агар асарга янги боб қўшилса, у бузилади, шунинг учун одамларнинг психологиясини кенгайтириш йўли билан кейинроқ роман қилиш мумкин. Муҳокама қатнашчиларига чин кўнгилдан миннатдорлик билдираман”.

* * *

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг “Муҳитга сиғмаган юрак” сарлавҳали публицистик мақоласи машҳум ўттиз еттинчи йил қатағонининг қурбони бўлган шоир Усмон Носир ҳақида. Муаллиф Усмон Носирни ижод боғидан юлиб олиб кетган даврни қоралаш билан бирга, истиклол арафасида, собиқ иттифоқ раҳбарининг “қайта қуриш” сиёсати авжига минган пайтда юзага келган маънавий инқирозга, катта-кичик минбарлардан янграётган эхтиросли, аммо мағзи пуч ҳайқириқларга тўхталиб, шундай сатрларни қоғозга туширган: “Биз ижодкорлар неча истеъдодларга завола бўлган ўша муҳитни қоралар эканмиз, ҳозирги ўз муҳитимизга ақл кўзи билан, келажак кўзи билан боқсак, ёмон бўлмасди. Қайта қуришни ўзича тушунган, барча қадриятларнинг оёғини осмондан қилиб қўйишга уринаётган, давр экинисида юзага чиқиб олишни кўзлаётган бадниятлар йўқ эмас. Улар Ёзувчилар уюшмаси минбарини эгаллаб, истеъдод эгаларига лой отаётганлари, ошқора таъқиб ва таҳқир қилаётганлари ўша ўттиз еттинчи йил муҳитини эслатмайдими? Мен у ўктам ваъзхонларнинг кимлигини айтиб ўтирмайман, кимга хизмат қилаётганларини ҳам гапирмайман. Фақат эслатмоқчиманки, уларнинг асосий қуроли — туҳмат, шаллақилик, газабкорлик ўша даврларда Усмон Носирга қарши ишлатилган қуролларга ўхшаб кетади. Фақат фарқи шуки, ўттиз еттинчи йилда бундай мажлислардан кейин шоирларга қамоқхоналарнинг эшиги очилган бўлса, энди касалхоналарнинг эшиги очилмоқда”.

* * *

Газетамизнинг 1992 йил 1 январь сонида Ўзбекистон Эркин аканинг кичик-кичик фикраларини эълон қилдик. Улардан иккитаси:

Ўчган овозлар

Бизга бешикдан таниш, тобутгача ҳамроҳ, жумла жаҳонимизни забт этган бир жумла бор. Бу икки сўздангина иборат: “Овозингни ўчир!”

Қулогимизга, онгимизга, дилимизга, жонимизга чуқур-чуқур ўрнашган, ўзлгимизга айланиб кетган ибора!

Сен ҳали йўргакда экангда она сутига тўймай йиғлайсан. Тақчилликдан тани қуриган, меҳрга, ардоққа, бахтга зор онанг жонидан тўйиб сенга, фарёд билан айтадиган сўз бу: “Овозингни ўчир!”

Оламга ҳайрат кўзи билан боқиб кўксингдан отилган минглаб саволларга жавоб бу. Билишни истаган онгинг, учини истаган юрагинг, ўсиш, камол топишни истаган вужудингга азалий хитоб бу.

Болалар боғчасининг аробасига тушгандан бошлаб ҳукумат қўшигини айтасан: “Менинг бо-бом-лар...” Икки қўлинг тиззангда, икки кўзинг мураббияда. Ўтиришинг керак.

— Ахир мен боламан, — дейди ички овозинг мураббияга, — югуришим, гурпаклашим, қийқиришим керак. Табиат мени шундай яратган.

— Овозингни ўчир, — дейди мураббиянг, — сенга тўполон керак бўлса, катталарга тинчлик керак.

Мактаб деворига “Ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш” деб эмас, “Ўчир, ўчир ва яна ўчир!” деб ёзилган.

– Менга ҳаётий илм беринг, – дейди овозинг ўқитувчига, – яшашни ўргатинг. Юрагимга гўзаллик ҳиссини солинг. Менга Людовиклар, Генрихлардан кўра ўз она юртим тарихи азизроқ, Темур бобом тўғрисида рост гапни айтинг. Бобур ва бобурийлар қисматини ҳикоя қилиб беринг. Мен учун Рур ҳавзасида йилига қанча кўмир ишлаб чиқарилиши қизиқ эмас. Ўз юртим хазиналаридан, унинг бойлиги ва қашшоқлигидан гапиринг. Менга туркий, форсий байтлар ёдлашни, ислом тарихи, шариат қоидаларини, дафн маъракасида икки калима Қуръон тиловат қилишни ўргатинг.

Юрагингда истакларинг кўп. Барига жавоб битта: – Овозингни ўчир. Вазирлик тасдиқлаган ўқув дастури бор.

Бора-бора англаш доиранг кенгаяди. Ҳаёт йўлида кўп бор қоқиласан, бошинг деворларга урилади. Қадамингда у шафқатсиз садони эшитасан: ўчир!

Юрагингдаги оловни ўчир, кўзингдаги нурни ўчир, ўзлгингни, тарихингни, хотирангни ўчир!

Тирикликнинг эҳтиёжлари сени минг бир хил маҳкамаларга етаклайди. Сарсону саргардонликлар сўнгида англайсанки, бу оғир эшикларга қопланган чармлар овозни ўчириш учун.

Овозингни ўчир! Тошинг биллурга, изгириннинг япроққа, соҳибнинг қулга айтадиган сўзи бу!

Шаҳринг атрофига осмонўпар темир қурилмалар ўрнатилган. Улар овоз узайтгичлар эмас, билъакс овоз ўчиргичлар. Етмиш йил давомида бу қурилмалар дунё овозларини сендан, сени дунё овозларидан тўсдилар. Уларнинг ҳар бири “Овозингни ўчир!” деган ибора сўнгидаги ундов белгисига ўхшайди.

Қабристон сукунатида қулоқ сол. Бу сукунатда ўчган овозларнинг ҳайқириги бор. Ватанингни англа. У ўчган овозлар ватанидир. Осмон – ер устига тўнқарилган қопқоқ. Сенинг овозинг парвардигорга бориб етмасин учун бу зич ишиа қопқоқ яралган.

Ҳақиқатнинг қаердалигини билгунча қаддинг букилади, сочинг оқаради. Оқарган сочларинг ҳам аслида ўчган овозлар кулидир.

Овозингни ўчир! Оқибат бу садога кўнасан. Энди у ўз ичингдан янграйди. Биров сенга “ўчир” дейиши шарт эмас. Бу сўзни ўзинг ўзингга айтасан.

Бир кун барча тириклар каби сен ҳам тирикликни тарк этасан. Жонинг жаҳолатдан озод бўлади. Дунё сендан қутулади, сен дунёдан. У кунни интизор кутганлар қарсак чаладилар. Хайрият, овози ўчди-я, дейдилар. Лекин гофил одамлар билмайдиларки, инсон руҳининг овозини ўчириб бўлмайди. Олам руҳлар фарёдига тўлиб кетган. Инграган шамол, тебранган дарахт, жавдираган юлдуз тирикликда садо чиқаролмай ўтганларнинг фарёди, алами, кўзёшларидир. Бу нолалар бизга уйқу бермайдилар.

Ҳақгўй девона

Йўқ, сиз уни юпатманг, кўнглини кўтарувчи сўзлар айтманг. У ўзи айбдор. Тўғрилиги, самимияти, боладай ишонувчанлиги учун айбдор. У навбатдаги мажлисдан бош эгиб чиқди. Унга, сен ҳақ эдинг, одамлар

сени тушунмадилар, деманг. Яхшиси, унга бардош тиланг. Чунки бу феъли бор экан, у ҳали кўп бардошга муҳтож бўлади. Сиёсатдон керак сўзни, ҳақгўй юрак сўзини айтади. Юрак сўзи ҳеч кимга керак эмас.

Раҳбар курсида ўтирганда ҳамма уни кўкка кўтаради. У эса ялтоқлардан кулади ва боши даиномдан чиқмайди. Раҳбар гўрга кириши билан ўша маддоҳларнинг ўзи унинг шаънини ҳам гўрга тикадилар. Ҳақгўй девона бунга ҳам чидамайди. Ўлганнинг орқасидан тош отувчиларга тош отади. Бу тош энг баланд биноларнинг деразасини синдиради. Қарабсизки, шўрликнинг боши яна тошибўронга қолади.

Вақт ўтади. Раҳбарнинг шаъни тикланади. Энди уни осмоннинг еттинчи қаватига кўтариб фаришталар сафига ўтқазишади. Девона яна чеккага ўтади. Посангисиз олам яна унинг юзига лой суради.

Йўқ, сиз уни юпатманг, кўнглини кўтарувчи сўзлар айтманг. Ҳар бир инсон ўз жонини эҳтиёт қилади. Худойим девонага шу туйғуни бермаган экан, демак, манглайига тақдири азалдан жазо битилган.

Узоқ Шарқ диёрларида “кета” деб аталган балиқ бор. У ҳамиша оқимга тескари сузади, дарёнинг манбаида бориб тоза сувлар бўйига уруғ қўяди. Бу йўлда у тошларга урилиб, дарёни қонга бўяйди, қиргоқларда жон беради. Лекин тоза сувларга интилади. Наслим тоза бўлсин деб, шундай қилади. Балиқчилар кета балигининг бу одадини яхши билиб осонгина ов қиладилар. Найза билан шундоққина санчиб ола берадилар.

Ҳақгўй девонанинг кўксига найза санчиш осон. Не илож. У шундоқ яралган.

Эй сиз юрт тўрида ўтирган саркорлар! Сизлар девона ҳақгўйлардан эмас, ялтоқи иблислардан қўрқинглар. Оёгингиз остида ястаниб ётганлардан эҳтиёт бўлинглар”.

Бу икки фикра “юкори”ни жунбушга келтирди. Эшитмаган гапимиз қолмади. Яна тушунтириш хати ёзишга тўғри келди. Фанлар Академиясининг “Фан” нашриётида чоп этилган “Фитна санъати” номли икки жилдли публицистик мақолалар тўпламига Эркин Воҳидов ёзган сўзбоши бизга анча далда бўлди: “Ўзим муштарий бўлган рўзнома ва ҳафтанома лар ичида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”ни алоҳида интизорлик билан кутаман ва иштиёқ билан ўқийман. Бу ҳафталикнинг ўзига хос йўналиши ва услуби бор. Унинг деярли ҳар бир сониди жумҳурият бўйлаб овоза бўладиган, одамлар бир-биридан “ўқидингми” деб сўрайдиган, рўзномачилар тили билан айтганда, “бомба” монанд мақола ё рисола бўлади. Албатта, бундай “бомба”ларни чоп этишининг ўзи бўлмайди. Улар даставвал матбуот назорати идораларида портлайди, баланд-баланд бинолардаги катта-катта ўриндиқларни ларзага келтиради. Сўнг акс-садоси гоҳ муҳаррирга “қатъий огоҳлантириши”, гоҳ бўлим мудирига “хайфсан” бўлиб қайтади. Лекин бахтимизга ҳафтаномаининг дастёрлари бўлган қаламкашлар чумчуқ “пир” этса, юраги “шиз” этадиганлардан эмас.

Кўпгина газетхонларда бўлган бир одат менда ҳам бор. Ўзимга маъқул бўлган чопилмаларни (газета материалларини) қирқиб олиб қўяман. Лекин бу ҳафтаномаининг саҳифаларини қирқишга ҳеч қўлим бормайди. Бутунича сақлайман. Ҳар гал газета уюмларига қараганимда, хаёлимдан бир фикр ўтар эди: “Қани эди, ҳафтаномаининг энг яхши мақолаларини жам этиб китоб қилинса-ю, уларни дам-бадам қайта ўқиб турсак, уйимизнинг ва кўнглимизнинг бойлиги қилиб сақласак. Мана, орзу рўёбга

чиқиб, ўзимга таниш, бир вақтлар алоҳида-алоҳида ўқиган нарсаларимни биргаликда кўриб қувониб турибман. Бу китобдан баҳраманд бўладиган ўқувчиларни ўйлаб ҳам, шу асарларни яратган қаламкаш дўстларимнинг меҳнати яна бир бор қадрланганидан ҳам қувонаяман.

Аслида, шоир, ёзувчи учун шеър устод, қисса-ю рўмон ёзишдан дилбар иш йўқ. Ўзи ҳам ҳумордан чиқади, ўқувчи ҳам яйрайди. Публицистика – жоннинг азоби. Уни ёзиш бир азоб, нашир эттириш икки азоб, кетидан чиқадиган машмашаси уч азоб. Шунча меҳнат, ҳаяжонлар эвазига оладиган қалам ҳақинг акса урганга арзимайди. Боз устига, адабиёт сиёсийлашиб кетди, шоир, ёзувчилар бадиий адабиётни қўйиб, публицистикага ўзларини урдилар, деган таъналар ҳам эшитасан. Лекин, барибир, ёзувчи ҳар қандай шароитда ҳам замон гирдобларидан четда тура олмайди. Бир вақтлар келиб, бизнинг бу долғали кунларимизга баҳо берилганда ҳам эл назаридаги кишиларнинг сўзи, муносабати ҳисоб қилинади. Ким виждон сўзини айтгану, ким замонасозлик қилган, албатта, тарозига қўйилади...

Истеъдод замирида азалдан ҳақсизликка қарши исён ётади. Китоб қўлёмасини қайта ўқир эканман, яна бир бор шунга амин бўлдим. Агар бу китобнинг мундарижасини энг қисқа баён этиш лозим бўлса, “Ўзликни англаш” деган бўлар эдим. Бу китоб миллатнинг ўзлигини англаш йўлидаги қийин, азобли уринишларини баён этади”.

2006 йил 16 январь куни Эркин акадан бир даста шеър билан куйидаги мактубни олдик:

“Аҳмаджон дўстим!

Кун кеча юртимиз ижодий жамоатчилиги севимли газетамизнинг эллик йиллигини нишонладилар. Ўйласам, ярим аср аввал адабиётга кириб келган бир авлод қатори менинг ҳам ҳаёт йўлим шу газета билан боғлиқ экан. Унинг илк сонларида дастлабки шеърим машқларим босилган ва адабиётимиз бошига келган, газета учун ҳам ларзали бўлган оғир кунлар менинг қисматимда ҳам оғриқли излар қолдирган.

Рост сўз айтиш қаҳрамонлик саналган, мустақил тафаккур бурчакка тегиб қўйилган замонларда “Ўзбекистан адабиёти ва санъати” биз учун мардлик майдони, жасорат минбари бўлган. Ўшанда бу газета кириб бормаган зиёли хонадон кам эди. Бугун юрт мустақил, тафаккур озод бўлган замонда унинг муштарийлари, билъақс, камайди.

Ўтган аср бошида шоир Завқий шундай байтлар битган эди:

Шоир бўлма замоннинг, бойи бўл, баззози бўл,
Ақчадан лангар чўп ушлаб, растанинг дарбози бўл.
Шеър ўқумайдир киши, даврон қўлоғи қар анга,
Хоҳ замоннинг шоири бўл, хоҳи тийрандози бўл.

Орадан юз йил ўтиб шоир сўзлари долзарб бўлиб турибди.

Ҳар даврнинг ўз урфияти, устуворликлари бўлар экан. Шеърят салгина чекинган бўлса, санъатнинг бошқа турлари, ахборотнинг минг бир хили олдинги сафга чиқди.

Аҳмаджон, сиз муҳаррирсиз. Шеърят чекинди, деган сўзларим устидан чизик тортиб ташланг. Шеърят чекинмаган, чекинмайди. Лекин бу ҳақиқатни исбот қилиш биз шоирларнинг адо этолмаётган бурчимиздир. Мен бугун элликка тўлиб, адл қад кўтариб турган қадрдон

газетамга дил ёзиб, янги шеърларимни олиб келдим. Уларга битта умумий ном қўйиш лозим бўлса, “Кўнгил фарёдлари” деб атардим. Ҳозирги кунда юрак дардини шеър қилиш ҳам, уни босиб чиқариш ҳам жасорат ҳисобланмайди. Сабру тоқат билан шеър ўқиш, магзини чақиш – мана бу энди ҳақиқий жасоратдир.

Истеъдодли жамоангизга ёниб яшаш бахтини тилайман.

Эҳтиром ила Эркин Воҳидов

Ўзбекнинг буюк фарзанди, улуғ шоирнинг ўша пайтдаги кайфияти яққол акс этиб турган шеърларни ўқиш осон эмасди:

Ўлмас эди балки одамзот,
Бўлар эди дунёга устун.
Ақли бўлса жаҳлдан зиёд,
Сабри бўлса нафсидан устун.

Ажал дея аталувчи чоҳ
Ичра зинҳор тушмасди одам.
Бўлса эди озгина огоҳ,
Ўйлабгина қўйсайди қадам.

Иш ўлдирмас, ишқал ўлдирар,
Жон заволи юз ёшмас, кўзёш.
Инсон нега дунёдан кетар
Қувлаб унга отмасалар тош?!

Таҳқир захру ханжар билан тенг,
Тухмат ортиқ ўқдан ва дордан.
Инсон ўлмас бири бирининг
Ўлишига бермаса ёрдам.

Инсон ўлмас, ўлдирмаса ғам,
Макон қилмас қаро турбатни.
Кўрса агар тиригида ҳам
Ўлганида топган ҳурматни.

Олам тўла фитна адоват,
Мангу қолиб нетар одамзот?
Бир кун чарчаб, излаб фароғат
Тинч дунёга кетар одамзот...

Орадан тўрт кун ўтиб, ушбу мактуб ва бир туркум шеърлар газетамизда эълон қилинди.

“Туркни туртиб туриш керак” деган гап бор. Баъзи муаллифлар айтадиган гаплари ичларига сиғмай турса ҳам ўзларини сипо тутиб тураверади-лар. Уларга “Шу масалани кўтариш Сиздан лозим” десангиз, қаламлари сайраб кетади. Бир вақтлар, ёшлар наشريётида ишлаётганимда, шоир Нормурод Нарзуллаев билан устоз Миркарим Осимнинг уйига бориб, у кишини “Алжабрнинг туғилиши” деган рисола ёзишга кўндириб келганимиз. Газетада эълон қилинган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Неъмат Ами-

новнинг “Ваҳшат чиғириғи”, Хуршид Давроннинг “Босқинчи қаҳрамон бўладими?”, Йўлдош Сулаймоннинг “Бағри қон Фарғона”, Шавкат Раҳмоннинг “Махфия” сарлавҳали мақолалари ҳам шу йўсинда ёзилган.

Эркин Воҳидов иштирокидаги суҳбатларда устоз кўпдан-кўп сўз ва иборалар, мақол ва маталларнинг маъноси, аслияти ва бугунги шакли, таъбир жоиз бўлса, “босиб ўтган ғаройиб йўли” ҳақида ғоят қизиқарли маълумотларни айтиб берардилар. Баъзи сўз ва ибораларнинг ўзи катта бир мақолага арзигулик бўларди.

Бир куни юрак ютиб, Эркин акага айрим сўз ва ибораларнинг ўзига хос “тарихи” ҳақида мақола ёзиб беришни илтимос қилдим. “Жуда бандман, майли, ҳаракат қиламан” дедилар.

Анча кутишга тўғри келди. Сабр қилиб турдик. Расмий йиғинлар, тўй-ҳашамлаарда кўришганимизда Эркин ака: “Аҳмаджон, яхшимисизлар?” десалар, бетўхтов: “Яхшимиз, қалам ҳақи ҳам яхши”, дейдиган бўлдим. Ниҳоят, у кишидан биз кутган даражадан ҳам аъло мақолани олдик. Унга куйидаги мактуб илова қилинган эди:

“Дўстим Аҳмаджон!

Мақолага ниҳоят нуқта қўйилди. Электрон почта орқали юбордим.

Ростини айтсам, сўнгги бор ўқиб чиқишга ҳам мажбур қолмади. Толиқибман. Шу кунларда турли издиҳомлар кўп бўлди, кечалари ёзишга тўғри келди. Агар Сизнинг “зулм” ингиз бўлмаса мақола ёзишининг мавриди эмасди. Очиги, яқин ойларида бўлмасди ҳам.

Сарлавҳани “Тирик хазина ёки жаҳонгаишга сўз” деб атадим. Энди ихтиёр ўзингизда. Истасангиз, “Милтиқ тираб ёздирилган мақола” деб сарлавҳа қўйинг. Илтимос, яна бирор нарса қўшиб беринг, деб қистовга олманг. Чарчадим. Бу чарчоқ энди мўмай қалам ҳақини олганда тарқаса керак...

Майли, золим бўлсангиз ҳам Сизни ҳурмат қиламан, яхши кўраман.

Эркин Воҳидов 26.02.09”.

Мақола газетанинг навбатдаги сониди эълон қилинди. Биз учун қийини – таҳририятга кўнғироқ қилиб, Эркин аканинг мақоласи эълон қилинган газета сонини топиб бериш, жўнатиш, ўқишга бериб туриш каби илтимосларни қондириш бўлди. Мақоланинг ксерокопиясидан ҳам фойдаландик. Таҳририятга кўплаб мактублар келди. Улардан бирида: “*Бу мақола тилимиз ҳақидаги энг муҳим илмий, академик тадқиқот бўлибди. Анча йиллардан бери бундай тадқиқотга кўзим тушмаган эди. Мақола муаллифи ва таҳририятга минг раҳмат*”, дейилган. Шу хатни Эркин акага кўрсатган эдим, устоз мамнун бўлиб, “Аҳмаджон, мақолани тилшунос олимлардан бошқа ҳамма ўқибди-я”, дедилар.

Бу мактубларнинг, шунингдек, ўнга яқин шеърларнинг муаллиф қўли билан ёзилган асл нусхалари шахсий архивимда сақланади. Улар орасида адабиётшунос олим Раҳматилла Иноғомовнинг вафоти боис Эркин ака ёзган куйидаги тўртлиқ ҳам бор:

Аза уч кун,

Ота-онанг ўлса – йил,

Фалак битмас аза жонимга солди.

Дўстимдан айрилдим, йиғла, эй кўнгил,

Сенга то қиёмат йиғламоқ қолди. (8 дек.2004 й.)

Яқинда қоғозларимни титкилаб ўтириб, яна бир муҳим ҳужжатга кўзим тушди. 2001 йили август ойининг ўрталари эди. Мустақиллик байрамининг 10 йиллиги байрамига тайёргарлик авжида. Катта майдонда ўтадиган байрам тантанаси деярли тайёр бўлган. Юқори лавозимли масъуллар ҳар куни санъаткорларнинг чиқишларини жиддий томоша қилишади, дастурга нималардир қўшилади, нималардир олиб ташланади, эртасига яна тикланади. Хуллас, иш қизғин. Кимдир “Шоберди бахшининг термаларида халқлар дўстлиги, биродарлик, оға-инилик ғояси тўла ифода этилмаган”, деб қолди. Темур Алимов бу кемтикни тузатишни ишчи гуруҳи аъзоси Эркин Воҳидовга топширди. Эртаси куни Эркин ака шу шеърни ёзиб келди:

Шоберди бахши кўшиғи

Ўзбекнинг ёрони кўп,
Дўсти, қадрдони кўп.
Қозғим-ай, бовур-ай,
Сенга деб эт қовурай.
Сенга ҳам, эй қирғизим,
Бор қимрону қимизим.
Озорийга най чолай,
Арманийга май солай.
Рус, украин, белорус,
Сизга оппоги дуруст.
Тоғжикдай томирим бор,
Суянсам Помирим бор.
Уйғур билан хуш куним,
Лағмон эшган охуним.
Ўзбекнинг бағри кенгдир,
Дўстларнинг бари тенгдир.

Шеър ҳаммага маъқул бўлди. Шоберди бахши ёдлади ҳам. Аммо бир “хушёр” дўстимиз сабаб концерт дастурига кирмай қолди.

* * *

Қуйидаги шеърларни таҳририятга ким олиб келганини (жўнатганини) аниқ айта олмайман. Ёзувчи Э.Усмоновнинг вафотидан кейин орадан кўп ўтмай таҳририятда пайдо бўлиб қолгани ҳаммамизни хайрон қолдирган эди ўшанда.

Макр

Ўйинчоққа айланди имон,
Адаштирди содда касларни.
Туққан экан қайси бир илон,
Ҳизбий деган манфур насларни.
Талаб битта – топшир борингни,
Қурбон айла ҳатто ҳаётинг.
Мен-чи қучиб суйган ёримни,
Тотиб олай дунёнинг тотин.

Бу дунёга меҳрингни қўйма,
 Ҳаром асли дунё лаззати.
 Бола-чақанг ортиқча сўйма,
 Орттирмайди асло иззатинг.
 Ажаб, дунё – бировга ўйин,
 Биров учун зиндон уқубат.
 Мумкин эмас товламоқ бўйин,
 Бошига ёғар оғир мусибат.
 Сенга азоб, сенга ғам-койиш,
 Уларгачи маишат, роҳат.
 Бўлиш керак қулларча ройиш,
 Йўқса қутар шаксиз қабоҳат.
 Оятларни айтишар тинмай,
 Ҳадисларни қуяр қулоққа.
 Бошинг қотар, оқибат билмай,
 Тиқилади бошинг тузоққа¹.

Пушаймон

Чайқалади олдимда сиртмоқ,
 Ортимдаги чирқираган жон.
 Душвор экан тўғри йўл топмоқ,
 Бўлар экан гоҳ умр вайрон.
 Чирмаб олди макр тўрлари,
 Афсунларин ўқийди илон.
 Мунча чигал ҳаёт йўллари,
 Ҳасратларим тўкилар – маржон.
 Милитиллаган хира юлдузни
 Гоҳ қуёшга менгзайди инсон.
 Алмаштириб тунга кундузни,
 Андуҳ чекар оқибат нолон.
 Бугун менинг йўлларим боғлиқ,
 Қўлларимда темир кишанлар.
 Надоматдан юрагим доғлиқ.
 Кемиради аччиқ пушмонлар.
 Э воҳ, энди юзларим қаро,
 Умидларнинг шомлари сўнган.
 Пушмонлардан юрак садпора
 Ҳаёт энди йўқликка дўнган.
 Мен сиртмоққа тутаман бошини,
 Алвидолар айтиб ҳаётга,
 Юракдаги пушмон тошини,
 Олиб кетгум бирга – абадга.

17.02.2001

¹ Шеър кўлёмасида "Тиқилади бошинг сиртмоққа" деб ёзилган, муаллифнинг ўзи "сиртмоққа" сўзининг устига чизиқ тортиб, "тузоққа" деб тахрир қилган – А.М.

* * *

Қанча умр нест-нобуд бугун,
 Рўзгорлардан кетди фароғат.
 Ечилгайми бу манфур тугун,
 Аригайми бошдан қабоҳат.
 Қуригайми кўздаги қонлар,
 Қулгаймикин саргайган юзлар.
 Хазон бўлмай фараҳли дамлар,
 Насибангга лойиқ нон тузлар.
 Умидларим қуриган булоқ,
 Олдимда-чи йўқлигу сароб.
 Узилгайми бу маккор тузоқ.
 Токи бўлмай ҳаёт хок-туроб.

17.02.2001

Мухаррирлик бисотимда газета муаллифлари, менга тамомила нота-ниш кишилардан келган ғоят кўп мактублар, мурожаатлар бор. Уларни варақлар эканман, ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларида узоқ йиллар му-драб ётган кишанли жамиятда янгилашни шабадалари эса бошлаганига, озод фикр эҳтиёжи юзага келаётганига яна бир бор амин бўламан. Улар-дан айрим намуналар:

“Ассалому алайкум, ҳурматли Аҳмаджон ака!

Ушбу мақолани эътиборингизга ҳавола қилмоқдаман. Чиқса хур-санд бўламан, чиқмаса – хафа бўлиш йўқ. Янги давр адабиёти ҳақида “ЎЗАС”имизда катта бир мақолалар кўриниб турса, яхши бўлар деб ўйладим.

Ишларим яхши. Шеърлар, таржималар, мақолалар... биридан чар-чаганда бошқаси билан шугулланиб, ижодий умримни кечирмоқдаман. “ЎЗАС”дан, сизларнинг эътиборларингиздан хурсандман.

Самимият ила Матназар Абдулҳаким. 15.02.05

* * *

“Азизим Аҳмаджон (А. Мелибоев)

Ким, ким, Сиздан яширадиган сирим йўқ. Менинг бир китобим олти йилдан бери Бухоро босмахонасида ётибди. Сигнал нусхаси чиққан. “Учрашув” мақолам газетангизда босилса савоб ишга яна ўзингиз са-бабчи бўлиб, китобимга эсон кирармиди деган умиддаман. Сизлар ту-файли номим элга танилди. Шароф Рашидов ҳақидаги мақоламни эълон қилганингиз учун сизларни доимо дуо қиламан.

Ишни мумкин қадар тезлаштирсангиз.

Самарқанд пахтасини бажарди. Эҳтимол менинг 90 йиллик юби-лейим ҳам яқинда ўтса керак. Бунинг сизга хабар қиламиз. Юбилейимга қатнашишингизни ўтиниб, ўтиниб сўрайман.

Сизга чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан додангиз Бобомурод Даминов”.
 28.10.04

* * *

Озод Шарафиддиновнинг хати:

“Ҳурматли Аҳмаджон!

Менинг “Тафаккур”даги мақоламга Андижондан бир мактуб келипти. Назаримда у шахсий муносабатлар доирасидан чиқадигандек туюлди. Агар уни газетангизда босиб чиқарсангиз, менингча яхши бўлар эди”.
Озод.

15.04.05

* * *

Мана бу шўртаккина мактубча муаллифи устоз Саид Аҳмад. Устоз эски ёзув машинкасида Ғафур Ғулом ҳақида каттароқ хотира ёзиб, “Ёзувчи” газетасига юборган экан, у ерда номаълум сабабларга кўра босилмай туриб қолибди. Чиқиш-чиқмаслиги аниқ бўлмабди. Бунинг устига, ходимлардан бири домланинг бошқа бир мақоласини меъёридан ошириб таҳрир қилган экан, бундан жаҳллари чиқибди. Мактуб шу муносабат билан ёзилган:

“Ҳурматли Аҳмаджон! Салом, соғ-омонмисиз?

Ғ.Ғулом тўғрисидаги хотирани “Ёзувчи”дан бир амаллаб қайтариб олдим (Устидан яна бир кўриб бераман, деган баҳона билан). Конвертда иккита ноёб негатив бор. Содиқ (маиҳур фотомухбир Содиқ Маҳкамов) кўчириб олса (менга ҳам бир нусхадан) газетада чиқарарсиз. Илтимос, “хотира”га ...да қолган “дўстингиз” ... қўлини тегизмасин. Саид Аҳмад. 27.01.97”.

* * *

Ҳурматли муҳаррир!

Атоқли шоирамиз Зулфия хонимнинг 90 йиллиги муносабати билан ихтиёрингизга “Бир байтнинг икки сатри” сарлавҳали эсдаликни ҳавола қилдим. Мабодо, маъқул бўлса, саҳифага қўйилганда юз кўришурмиз.

Қалам ҳаққисини редакция жамғармасига баҳшида этаман.

Ҳозирча хайр!

Самимият ила Рамз Бобожон

17 февраль, 2005 йил.

P.S. Хатга қўшиб юборилган фото омонат, керак бўлса, фойдаланарсиз, йўқолмаса бўлгани!

* * *

“Аҳмаджон /Мелибоев/ салом!

Мен — Шукур акангиз. Бу қиз — менинг фарзандим. Хабарингиз борми-йўқми — кенжа ўғлим Жаҳонгирнинг кўзлари заифлашиб қолди. Ўнгланмаслиги маълум бўлгач, инвалидликка чиқаришди. Аммо пенсияси 5000 атрофида белгиланибди. Қизим пенсия тайинлайдиганлар билан гаплашиб кўрса, улар жўяли маслаҳат беришибди. Шу хусусда Сиз билан гаплашиш учун борди.

Қолган гапларни ўзи айтиб беради. Сиз жасур одамсиз...

Акангиз Шукур”.

* * *

Андижонлик ҳассос олим Сайфиддин Жалиловнинг мактуби:

“Ҳурматли Аҳмаджон ака Мелибоев жаноблари.

Ушбу таъзияномани юрак зардобини билан ёздим. Чунки Комил Тошқин умр бўйи Ватанга етишмоқ, унинг мустақиллигини кўрмоқ орзусида

яшади. Унинг ижодидан намуналар газетангизда бир-икки бор босилган эди.

Умид қиламанки, таъзиянома босилади ва газетани Саудияга бериб юборамиз.

Мухлисингиз Сайфиддин ҳожи Жалиловман. Ассалому алайкум.

22.02.06"

* * *

Қишлоқ хўжалиги ходими, таниқли олим Абдусаттор Амировнинг мактуби:

"Ҳурматли Аҳмаджон ака!

Ҳар жума, кунларнинг улуғи кун "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасини ютоқиб ўқийман. Ҳа-ҳа, ютоқиб, бундан бошқа сўз билан ифодалашим қийин. Кўнглим равшан тортади, кайфиятим кўтарилади. Бу газетани ўқийдиган бошқа газетхонлар ҳам шундай фикрда бўлсалар керак. Мен, бутунлай бошқа соҳа одами, таҳририятга биринчи марта борганимда менга ўзим кутмаган даражада эътибор ва ҳурмат кўрсатганингиз, газета учун ёзган мақоламдаги "Инсоният йигирманчи асрга от миниб кирган эди, афсус, ундан пиёда чиқиб кетмоқда", деган фикримни юксак баҳолаганингиз мен учун мукофот бўлди.

Адабиёт газетаси, менинг назаримда, миллий маданиятимизнинг қайнаб турган булоғига ўхшайди, "Муҳаррир минбари" аёвсиз, аммо ҳолис минбар. Ундаги фикрлар ўқувчини миллат тақдири ҳақида ўйлашга даъват этади. Таҳририятда ташқил этилган "Маҳорат мактаби" қалами ўткир ёш журналистларни тайёрлашга ва ижодкорлар қаторини янгилашга хизмат қилиши аниқ. Илоҳим, ўзингизга ва баракотли ишларингизга кўз тегмасин".

2.03.06"

* * *

Ушбу мактуб олтириқлик шоира Мақсуда Эргашевадан келган:

"Ассалому алайкум, Аҳмаджон ака!

Шеърларимни газетангизда эълон қилганингиз ва "Водийларни яёв кезганда" мақолангиздаги эзгу фикрлар учун беҳад миннатдорман. Сизнинг бу ишингиз менинг ҳаётимда қанчалар муҳим воқеа эканлиги бир мену бир Худога аён. Мен беш йилдан бери шеърларимни шу газетада чиқара олмаётган эдим. Сиз туфайли яна адабиёт оламига қайтдим. Ҳаётимдаги юлдузли онларим ушбу газета туфайлидир.

Аввал ҳам ушбу газетага муҳаррирлик қилганингизда "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" миллатнинг бош газетасига айланган эди. Унда миллатнинг дарди, орзу-армонлари ўз аксини топарди. Ишончим комил, газета яна ўша шону шарафини топади...

Дунёда Сиздек яхшиларнинг борлигига минг бор шукурлар айтиб: Мақсуда Эргашева. 4.01.95

Кичик изох: тўқсонинчи йиллар бошида газета таҳририятида истеъдодли шоира Мукаррама Муродова ҳам ишлар эди. Бир гал у Фарғона вилоятига хизмат сафарига бориб, қайтишда Мақсуда Эргашева деган шоиранинг маҳаллий ҳофизлар куйлаётган бир шеъри матнини қалам билан эски конвертнинг ичига ёзиб олиб келди, аммо сўнгги икки сатри

йиртилиб, шеър тугамай қолгандай эди. Маъносига кизиқиб қолдик: “Мени кимдир ғийбат қилса ҳам, ҳасад қилиб, йўлларимни тўсса ҳам, руҳимни туширмайман, чунки меҳрибон Аллоҳ ниятимга яраша менга ризқ-насиба бераверади”.

Анча уринишлардан кейин шоирани топиб, ундан шеърнинг тўла матнини ёзиб олдик. Уни Қиличбек Тожиевдан кейин Маҳмуджон Азимов маҳорат билан куйлади, бошқалар ҳам куйлашди. Бир четда эътибордан қолаётган ёш шоиранинг номи элга ёйилди. Қўшиқ кўпчиликка ёд бўлиб кетди. Мақсуданинг туркум шеърлари адабиёт газетаси орқали шеър-ят ихлосмандларига етиб борди. У “юлдузли онларим” деб шу воқеани кўзда тутган бўлса керак.

* * *

Ноёб феъл-атвор, халқона сўз ва иборалар соҳиби Тўра Сулаймон билан мени шоир ҳамюртим Турсунбой Адашбоев таништирган эди. Бу икки дўстнинг ўзаро номалари, улардаги ҳазил-ҳузулларининг ўзи бир асар. Тўра ака ҳар гал таҳририятга бирор нарсa юборсалар, унга кичик мактубча илова қилишни унутмасдилар. Мана, ўша мактубчалардан бири. У менинг газетaга қайтиб келишим муносабати билан ёзилган:

“Отадошдай азиз кўра келганимиз, жон аямас дўстимиз, кўнгилга яқин инимиз Аҳмаджонга саломларимиз, соғинчларимиз. От айланиб қозигини топар, деган гапнинг ўзи бўлибди. Ўрганган, меҳр қўйган ерингиз. Кадрдонларингиз.

Хабарингиз бор, Жўрадан (ҳассос журналист, оқибатли дўст Жўра Умарқуловдан – А.М.) айрилиб қолдик. Турсунбой билан Яқубжон келди. Сизнинг ҳам келишингизни кутган эдик. Кейинги бир йил ичида Жўра тамоми ўзгариб қолган эди. Ҳайрон бўлардик. Ўта мулойим денг. Бир-биримизга роса суяниб қолган эканмиз. Жигаримнинг бир парчаси узилиб тушгандай бўлди. На чора, на илож.

Айтгандай, Миртемир ака ҳақида бир мақола (ёдномa) юборган эдим. Устод бугдой пишиги вақтларида таваллуд топганлар. Куни кўрсатилмаган.

Соғинганмиз. Борганда гаплашармиз. Насиб қилса.

Ўзларинг келинглaр. Эл қатори мундай “отадиган” бўлиб келинглaр лекин”.

* * *

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Эркин Аъзамовнинг “Тилхатнома”си:

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги бош муҳаррири Аҳмаджон Мелибоевга муаллиф Эркин Аъзамовдан

Тилхатнома

Шундай каттакон ҳикоямни (“Ёзувчи” ҳикояси кўзда тутилмоқда) мард бўлиб босиб чиқарганингиз учун менга тегишли қалам ҳақидан бутунлай воз кечаман. Пулим кўплигидан эмас, азбаройи миннатдорлигимдан. Имзо. 16.02.06”

* * *

Таниқли мунаққид Норбой Худойбергеновнинг хати:

“Муҳтарам Аҳмаджон!

Эътиборингизга икки мақола ҳавола қилипман. Ҳар иккаласи бамисоли сиёҳ билан эмас, қоним билан ёзилгандай, негаки, эълон қилинса, адолат галаба қозонади, аксинча бўлса, ноҳақлик галаба қозонади, деган фикрдаман. Борди-ю имконини топсангиз, сизга ура!

Аксинча бўлса, бошқа йўлларини излашга мажбур бўламан.

Эҳтиром ила Норбой акангиз. 11.10.05”

* * *

Ташлаб юбормасангиз кўп нарсa йиғилиб қолар экан. Моҳиятини йўқотганлари, орадан кўп йиллар ўтиб, ҳозир ушласангиз ҳам кўлингизни куйдирадиганлари, юзингизда истехзоли ажабланиш пайдо қиладиганлари бор. Аммо, кўконлик биродаримиз айтмоқчи, уларнинг бир қисми ўша пайтда ҳам, кейин ҳам ошкора қилиш учун ёзилмаган. Бундан кейин ҳам шу мақомда қолади. Алқисса, уларни ушбу мақолага киритмадим. Чунки, нима бўлганда ҳам, одамнинг юзи, барибир иссиқ...

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

ПОЭТИК ЁЛҚИН ЁҒДУСИ

Шоир, таржимон, публицист Шавкат Раҳмоннинг дунёдан ўтганига салкам йигирма беш йил бўлди. Элда: “Ўлдинг – ўчдинг”, деган эшитилиши совук, аммо ҳаққоний гап бор. Лекин чинакам истеъдод, йирик шахсият кўп асрлик мақолни ҳам янгилаши мумкин экан. Асл ижодкор дунёдан ўтгач ҳам номи ўчмаслиги, унинг чин бадийий умри тана йўқликка кетгач бошланиши Ш.Раҳмон мисолида яққол кўринади. Гарчи, унинг китоблари тез-тез босилиб турмаган бўлса-да, битиклари дидли шеърхонлар томонидан энг кўп ўқиладиган поэтик асарлар сирасига киради. Умидли ёш ижодкорларнинг истисносиз барчаси шеърят майдонига Шавкат Раҳмон мактаби орқали келиши тобора аён бўлиб бормоқда.

Умр вафо қилганда, ўтюррак шоир бу йил етмишга кирган бўларди. Яшаган қирқ олти ва ёзган ўттиз йил мобайнида ўқирман ҳамда ижодкорларнинг эътибор, эътироф ва муҳаббатини қозониш учун истеъдодли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ўзгаларни чинакамига сева билган одамгина бошқаларнинг севгисига сазовор бўлади, уларни ўзига эргаштиради. Сиртдан кўзга ташланмаса-да, Шавкат Раҳмоннинг шеърлятида одамга чексиз муҳаббат ёлқинланиб турарди. У, умуман, одамни, хусусан, миллатдошларини юксак инсоний фазилатлар эгаси бўлган шахс сифатида кўрмоқ истайди. Лекин уни ўраб турганлар истаганидай кимсалар эмаслиги шоирда адоқсиз изтироб уйғотади. Шавкат шеърлятида кўп учрайдиган нафрат ифодаси аслида оташин муҳаббат берган мевалардир.

* * *

Ижод тажрибасидан маълумки, асл шеърят муҳаббат ёки нафратдан туғилади. Шавкат Раҳмон битиклари аксар ҳолларда адолатсизлик, ёвузлик, олчоклик ва хиёнатга адоқсиз нафрат туфайли пайдо бўлган. Шу босидан улар – жисмни тобловчи оғриққа, пўртанавор рухий тўлғоқлар ва шамширдай кескир фикрлар ифодасига тўла. Шавкатнинг шеърлари кишини ўйга толдиради, изтиробга солади, рухий оғриқларга дучор қилади.

*Зулфиқор руҳ керак,
 керак чин ёғду,
 чин шиқ ёлқинлари бағримга тўлсин,
 жисмимни тобласин фақат чин оғриқ.
 чечаклар қоп-қора бўлса-да, бўлсин...*

Чин сўз, чин туйғу, чин амалларга доимий интиқлик чин шоирлик белгиларидандир. Юқоридаги мисралар Шавкат Раҳмонни бошқа минглаб дардчил шоирларга яқин қилади. Шу билан бирга, айни шу мисралар Шавкат Раҳмон деган бадийий феноменнинг бошқалардан фарқ қиладиган жиҳатларини ҳам намоён этади: шоир “зулфиқор руҳ” истайди. Унга шунчаки қоникмаслик, шунчаки норозилик, руҳнинг шунчаки инжиқлиги хос

эмас. Шоир инсоний комиллик, одамий тўқислик йўлида қатъият, эркакча амаллар лозимлигини чуқур англайди. Шу боис ҳеч ким айтолмайдиган йўсинда: “Борми эр қизлар?” дея савол қўяди. Одам эр бўлгандагина ер бўлмаслиги шоирнинг барча асарлари замирига сингдирилган юксак туйғулардан биридир.

Шавкат Раҳмон шеърляти ташқи эффектларга унчалар бой эмас. Чунончи, шоир шеърларида ўзбек назми учун одатий бўлган тўқ қофия жуда кам учрайди. Бу шунчаки тасодиф эмас. Шавкат мусикий мутаносибликдан, киши туйғуларини аллалаб қалғитадиган назмий оҳангдорликдан атай чекинади. Киши юрагига беҳато етиб борадиган, кескир қиличдай теккан жойини ўйиб оладиган залворли ва қиррадор туйғуларни ўшанга монанд йўсинда ифода этади. Шеър тўқ қофиясиз бўлса, кишини аллаловчи мусикийлик унчалар кучли бўлмайди. Шеър сўз залвори мисралардаги умумий оҳанг оғушида йўқолиб кетмайди ва ўқувчи уни алоҳида идрок этиш имконига эга бўлади. Ш.Раҳмон битикларида товушларни ўйнатиб, хиссиётининг нозик қирраларини титкилаб сўздан олов чиқаришга эмас, балки ўз-ўзидан гуркираб оловланиб турган руҳнинг ҳароратини, пориллаб ёнаётган туйғуларнинг алангасини ифодалашга ярайдиган сўзларни қидиради. Шоир ҳаёти мобайнида ёниб яшади ва бундан малоолланмади, аксинча: “Ёнмоқлик мунчалар ёқимли!” дея ҳузурланди.

Шавкат бир умр кескир зулфиқор руҳнинг ёрқин манзилларига етиб боришга астойдил интилиб яшади. У руҳдагина озодлик, ҳурлик бўлишини, руҳнинг фароғатсизлигигина маънавий лаззат бериши мумкинлигини чуқур англаган инсон, буни туйган ва туйдигини ифодалай билган шоир эди.

Чинакам шоир ҳамиша йўл кишиси. Фақат бу йўл жуғрофий эмас, балки руҳий манзиллардан ўтади. У гуноҳларга ботган заминдан орзудаги юрт – эзгулик тантана қилган афсонавий маскан сари отланади. Бу йўлнинг машаққати кўп, озори чексиз, фароғат эса фақат мўлжалда. Лекин уйғоқ қалб жозибадор маскан – эзгулик сари чорлайверади. Шоир бу йўлга юрмоқчи бўлган киши қалтис лаҳзаларда панд бериши мумкин бўлган энг буюк душмани – хиёнатни ўлдириши лозим деб билади. Чунки хоинлик, хиёнат, кўрқоқлик каби иллатлар билан кураш йўлига кириб бўлмайди:

*Йўлдир бу,
нафсининг ботқоғи эмас,
қиличнинг дамидай чақнаган йўлдир.
Бу йўлга юзингни буришдан аввал,
ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир.*

Адолат йўлидаги машаққатлар қанча бўлмасин, шоирни кўрқитолмайди. Уни “улкан соат ўртаси” – ўтмиш, бугун ва келажак орасида аросатда қолиб кетиш, тишлари ўткиру ҳислари тўмтоқ каслар билан яшаш хавфи чўчитади. Бундай касларни шоир “қашкирлар” деб билади. Шавкатнинг нурли манзиллар сари чинакамига отланган йўловчи экани саодат қарор топиши мумкин бўлган мангуликдан ҳам наридаги ҳаёлий маскан – Ўшга тийиқсиз интилишида намоён бўлади:

*Улкан соат ўртасида
Мадорим йўқ юрмоққа,*

Қашиқирлар даврасида
 Судраламан турмоққа.
 Шунда қолиб кетсам гар
 нетамиз?
 Абадият оралаб
 Ўшга қачон етамиз?

Шавкат Раҳмон: руҳи кескир шоир, шу сабаб сўзи, образлари, таш-бихлари кескир ва қонталаш. Унинг сўрашишга узатилган қўли ҳам ўрни келса, “...тигдай ялтираб кетиш”га қодир. У: “...тилим қонар кескир сўзлардан”, деб айтишга маҳкум ижодкорлардан. Унинг тигли сўзларидан нафақат тили, балки дили, руҳий олами тилка-пора бўларди. Сўзки шунча оғриқли экан, бу сўзларни юзага келтирган туйғулар қанчалар азобли бўлса! Буларни туймоқ ва чўчимай, ҳеч кимни аямай айта олмоқ учун қанчалар жасорат керак бўлса! Шоирнинг: “...билмоқчи бўлсангиз агар шоирлик жасорат сўзининг таржимасидир”, деган сўзларида зарра қадар чираниш, зўриқиш йўқ. Шоир дунёни тозаласмоқ, уни такомиллаштирмоқ бўлади. Асли ҳар қандай чин шоир шу ниятда қалам суради. Ана шундай улкан ва вужудга сиғмас туйғуга эгаликкина одамни илоҳий сўзга ошно этади:

*Каттароқ очилсин барча дераза,
 шамоллатиш керак
 дунёни бир оз.*

Қалби безовта, руҳи уйғоқ шоир дунёни ўзиники билади. У – дунёга ҳам хўжа, ҳам хизматкор. Шу туфайли Шавкатнинг юқоридагидай даъватлари эриш туюлмайд. Чунки очун – унинг ўз мулки. У – дунёнинг чин эгаси. Эгаси бўлгани учун ҳам унинг тозаллиги ҳақида бошқалардан кўра кўпроқ қайғуришга ҳам бурчли, ҳам ҳақли.

Шавкат Раҳмон тамомила ўзига хос шахс бўлгани боис олам манзаралирини мутлақо ўзгача кўрадиган, ўзгача туядиган, кутилмаган ҳаётий ҳодисалар замиридан фожиа топа биладиган шоир эди. Унинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Унинг шеърларини ўқиган кишида шоир умр бўйи ўз бахтидан хижолат чекиб, омад ва оромидан уялиб яшаган, деган ўй пайдо бўлади. Олам тартиботининг нотугаллиги, одамнинг нокомиллиги, жонини тиккани – Ватаннинг обод эмаслиги, ҳаётини бағишлагани – миллатнинг норасолиги, инсонлар руҳиятининг бу қадар чиркинлашгани шоир қалбини тигдай яралайди. У ватани ва миллатининг аҳволи учун хижолат чекади, ўзини айбдор сезади. Шу боис у бахт ҳақида гапиришдан, енгил, роҳатбахш ҳаволарда куйлашдан оғринади. Қуйидаги сатрлар шу ҳолат ифодаси:

*Ғам сўзин элимдан аввалроқ айтдим,
 бахт сўзин айтаман,
 элдан кейинроқ.*

Шавкат миллатининг ҳозирги одамлик ва одабийлик даражаси билан келишмай яшади. Менимча, у одам сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам жангари эмас, лекин мурасасиз эди. Шу боис унинг битганларида чир-

кинликка исён, инкор, ёзғириш; ёруғлик, тозалик ва кенгликка интилиш кучли эди. Унинг зулфиқор рухга интилиб, интиқ бўлиб яшаши шундан.

Шавкат Раҳмон излаган, кўним топган зулфиқор рух манзиллари ҳақида фикрлаш кишини унинг мураккаб шеъриятини бир қадар англаш имконини беради. У шеърятга ҳеч қачон кўнгил эрмаги, рухнинг инжаликларини намоён этиш воситаси, деб қарамаган. Унинг учун шеърят ҳаёт-мамот масаласи эди. Шоир ўзининг зулфиқор руҳи бош уриб борадиган кўнгил, миллат, ватан сингари манзиллар ҳақида ёниб ёзарди.

Шоир кўнгил ювилмагунча, покланмагунча, одам ўзгармаслигини, одам ўзгармагунча олам тароватли бўлмаслигини туйгани боис ёзади: *“Бир ёмғир истарлар, ғассол истарлар...”*. Ўз кўнглини поклаб юксалтиролмаган миллатнинг юксалиши мумкин эмас. Одамнинг одамлигини, элнинг эллигини кўнгил мартабаси ҳал этади. Шавкат Раҳмон кўнгилнинг ўлмаслигини, абадийлигини, яратувчилигини шундай ифодалайди:

*Мендан нима қолур,
абадий нурлар
барқ уриб яшнаган дунё томонда?
Уриниб-суриниб сира тўлмаган
бир кўнгил қолади
қолса ҳам мендан.*

Дунёнинг мавжуд тартиботидан шоирнинг нозик кўнгли сира тўлмайди. Чунки одамзот тўла комил бўлмаган оламда шоир кўнгли тўлиши мумкин ҳам эмас. Шу боис у ўз кўнглини қонталаш қилиб бўлса-да, ўзга кўнгилларга етиб бормоқ, уларни нафснинг исканжасидан қутқармоқ, юксак аъмоллар ҳақида ўйлашга мажбур этмоқ истайди:

*Фақат ишқ...
Фақат ишқ...
Бошқаси сароб,
Бошқаси шамолнинг оний сурони, –*

деб ёзади шоир *“Муножот”* шеърида. Чиндан-да ўзини таниган, қалбини тафтиш қила оладиган одам учун ишқдан бошқаси, кўнгилнинг юксак интилишларидан ўзгаси ўткинчи ва омонат. Аммо ҳамишалик қадриятни ўткинчи ҳавасларга алмаштиришга ҳозир бўлган каслар саноксиз. Бундайлар ҳақида: *“...тафаккур сасиган, руҳлари сўлган”*, дейиш адолатдандир. Шавкат Раҳмон фақат тирикчилик кўйига тушиб, кўнглини буткул унутган инсон сезимларини уйғотишга, унинг ҳам одам эканини, аввало, унинг ўзига эслатиб кўйишга уринади: *“Узоқроқ тикилгин ўзингга, одам!”* *“...ахир, вужуддамас, қалбадир қувват”*. Шоирнинг кўнгли – ўта нозик ва сезгир. Шу боис ҳаётдаги жиндай адолатсизлик, андаккина зуғум уни мувозанатдан чиқаради, юрагида чандик қолдиради:

*...ҳақорат – хотирга санчилган найза.
Сезаман, поёнсиз қоронғиликда
чинқириб ўсади хўрланган майса...*

Шоир истайдики, кўнгил майсаси зўрлик кўрмай, шодумон ўссин. Асли шу таъсирчан, яланғоч ва ҳимоясиз кўнгил хоссалари одамни шоир-

га айлантиради. Мўъжазгина кўнгилнинг дардлари, оғриқлари қанчалик улкан бўлса, шоирнинг истеъдоди ҳам шунга мутаносиб йирик бўлади. Баланд кўнгилга эга бўлгани учун ҳам Шавкат Раҳмон ғурур билан:

*Маним кичик кўнглим,
ай, шоир кўнглим,
нокаслар раъйига тушмаган кўнглим!..*

деб айта олганди.

Шавкат Раҳмоннинг “зулфиқор рух”ияти безовталаниб изарлаган иккинчи манзилдан миллат жой олган. У “Икром” шеърида ёзади:

*Мен жангчи эмасдим,
мен шоир эдим,
ниҳоят шоирдан кўра зобитман,
ҳар нафас мусулмон миллатим дедим,
нафсига куйганлар келди оқибат.
...япроқдай сарғардим буюк урушда
мусулмон йўқ эди,
йўқ эди миллат.*

Шавкат Раҳмонни шоир қилган ҳам, уни адоқсиз ғамбодалик кучоғига итқитган ҳам ўз миллатига чексиз муҳаббат туйғуси эди. Шоирнинг туйғулари – эркакча. Унинг муҳаббати чучмал навозишлардан йироқ. Тўғри, у миллатини суяди, лекин ўйсиз, кўр-кўрона, ҳисобсиз, тафтишсиз эмас. У миллатнинг хор бўлиши ҳам, юксалиши ҳам унинг ўз кўлида эканлигини англайди ва шоирнинг бу сезими, қаноати деярли барча шеърларида акс этади:

*Вой, одам,
Вой, итнинг калта оёғи,
Кўзингда қайнайди ажиналаринг,
Худодан сўрайман эс-ҳушим оғиб,
Тезроқ тугасайди ганжиналаринг.*

Ўзидан, кўнглидан, кадридан беҳабар, умрини нафси йўлида ганжина кидириш ва йиғишга сарфлаган миллат итнинг кейинги ҳамда “калта” оёғи бўлиб қолиши, бундай каслар тўдасини нафсидан бўлак нараса қизиқтирмаслиги фожиаси шоирни ўртаб юборади. Бу ҳолат унга ўзигагина хос ўктамлик билан:

*...бутун борлиги-ла хомашё юртда
мен ҳам одамзотнинг хомашёсиман*

дейиш имконини беради. Чунки тирик юришнинг ўзигагина одамликни белгиламайди. Инсонлик мартабасини кўнгил билан, амал билан қозониш керак. Одам деган табаррук ном даражасига юксала олмаганлар одамликнинг хомашёси бўлиб қолаверади. Қорнидан ўзга ташвиши бўлмаган миллати ҳақида ўйга ботган шоирнинг юрагини кемирган туйғулар залвори кишини дахшатга солади.

Шавкат Раҳмон ижтимоий лирикасининг энг сара намунаси бўлмиш “Туркийлар” шеърида асосий этник белгиси: бошсизлик ва бирикмаслик бўлган туркий халқларнинг фожиаси лахта-лахта қонга айланган шоир юрагининг аччиқ фарёди тарзида ифода этилади:

*Туркда бош қолмади...
қолмади довлар...
...Тугилди,
Тугилди,
Тугилди қуллар...*

Шоир бу ҳолат билан мурса қилмоқчи эмас, албатта. У миллат-дошларининг қусурларини айтиш билан шоирлик миссиясини битган ҳисобламайди. Шоир миллатини чинакамига уйғотмоқ истайди. Шу сабабли ҳам:

*Борми эр йигитлар,
борми эр қизлар,
борми гул бағрингда жўмард нолалар,
борми бул туффроқда ўзлгин излаб,
осмону фалакка етган болалар.
Бор бўлса,
аларга етқариб қўйинг,
бир бошга бир ўлим демаган эрмас,
шаҳидлар ўлмайди бир қараб туйинг:
ёвга терс қараган мусулмон эмас,
ёвга терс қараган мусулмон эмас,
ёвга терс қараган мусулмон эмас,
ёвга терс қараган мусулмон эмас,
ёвга терс қараган мусулмон эмас!!! –*

дея ҳайкиради. Кўнгилнинг туб-тубидан руҳиятни долғалаб, вужудни кўпориб келгувчи шундай шеърни битган одамнинг узоқ яшаши қийин эди. Эътибор қилинг: “Бор бўлса, аларга етқариб қўйинг”, дейди шоир. Нега “етказиб” эмас, “етқариб?” Бу ўринда жарангли “з” товуши воқеасида пайдо бўладиган оҳанг шоирга мазмуннинг залворига мос келмайдиган даражада мулоимдай туюлади ва фикр таъсирчанлигини янада оширмоқ ниятида титроқ “р” соноридан фойдаланади.

Ш.Раҳмон миллат олдида масала қўйишга, бугун ўзбекнинг аجدодлар тарихига муносиб яшай олмаётганлиги сабаби ҳақида ундан сўрашга, ўринли жавоб ололмагач, эли тийнатидаги иллатларни шафқатсиз тарзда очиб ташлашга ўзида куч ва ҳақ топади:

*Эй, элим,
қачондир бир гала бедил
кўксингдан дилингни суғурган маҳал
нега шол юзингни бурдинг тесқари,
нега тирик қолдинг ичмасдан заҳар?!*

Миллий шеърятимиздаги халқ тасвирга тортилган битикларда омма ҳамиша жабрдийда, қурбон тарзида кўрсатилиши одат тусини олган бир

вақтда, итоаткорлик, мунглилик, бечоралик, муштипарлик миллат учун фазилат эмас, балки иллат эканини фақат уни астойдил суйган ва унинг учун чинакамига куйган фарзандгина очик айта олади. Шавкат миллатнинг ўзини ҳам қотил, ҳам мактул деб билади. Чунки куллик ўлим бўлса, кулликка кўникиш ўзига нисбатан қотилликдир. Шоирнинг ўзбекларга кейинги иддаоси янада каттароқ. У *“Кенглик соғинчи”* шеърда ёзади:

*Эй беклар,
заҳар ич – ўзбегинг қолиб,
ўзгага бўйсундинг,
ўлганинг шулдир.
Шунданми бошида теридан қолип
Саксовул сингари майинган будун...*

Шавкатнинг миллат ҳақидаги шеърлари фақат мазмун кўлами билан эмас, балки ифода тарзи билан ҳам ўзига хос ва ўта таъсирлидир. Бу йўлдаги шеърларда шоир шахсиятига хос сифатлар ёрқин намоён бўлади. Туйғулар ўзининг энг мувофиқ ва энг маъқул ифода шаклини топади. Шоирнинг миллатга қарата: *“...ўлар бўлсанг, озодлардай ўл, қолар бўлсанг, энди бириккин”*, тарзидаги хитоби ўқувчини сескантиради, ҳаётининг маъноси ҳақида ўйлаб кўришга ундайди. Айни вақтда бу фикрларнинг ифода йўсини ҳам оригиналлиги билан эътиборни тортади.

Ш.Раҳмон олам манзараларини, тафаккур хулосаларини тамомила ўзича идрок этади. Шунинг учун ҳам:

*...эгилган нарсалар тегар зашимга...
эгилган бошларни
қиличлар кессин, –*

дея ўзбекнинг кенг тарқалган машҳур эскирмас мақолини ҳам инкор қилади. У ҳар бир ўзбекнинг одамга муносиб тарзда мағрур бош кўтариб яшашини орзулайди. Шунга интилмаганларни кечиргиси келмайди.

Шавкат Раҳмоннинг зулфикор руҳи безовта кезиб, сарсари истаган яна бир манзил ватан эди. Шоирнинг ватанга муҳаббати чегара билмайди ва у чақириғу ундовлардан иборат эмас, у ҳаракатга, амалга қобил: *“...шоир юрагимни юлиб берардим, биргина Туркистон деган сўз учун”*. Айни вақтда у ватан туйғусини ўз вақтида, етарли кўламда англамагани учун ўзидан ёзғиради, чуқур изтироб чекади. Шоир ватанни англаш йўлида ҳеч кимни, жумладан, ўзини ҳам аямайди. Шу боис: *“Сендан-да улугроқ нарса йўқлигин сочим оқарганда анладим, Ватан!”* дейди ўқинч билан. Ватан ҳақидаги тўхтам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳар киши ўз ватанини яшаб ўтиши керак. Шоир ватанини ичига жойлагунча, ичдан кечиргунча, уни умри билан яшаб ўтгунча, сочи оқарди. Шавкат ватанда ватансизлик аламларини чуқур туйган ва бу сезимларини ижодига сингдирган шоир эди. Шунинг учун унинг ватаний шеърлари кутилмаган хулосалар, илмоқли саволлар, фавқуллодда образлар ва одамни хушёр тортирадиган ташбиҳларга бой:

*...ахир ўз еримда дайдиб, чанқаган
шўрлик мусофирман,
улуг мусофир, –*

деб ёзади “Бузилган деворлар” шеърида. Бу улуг мусофирнинг андухлари қанчалар улуг бўлганикин? Ўзини билган одам учун ўз юртида мусофир бўлишдан ҳам ортиқроқ азоб бормикин? Бундай каслардан иборат оломон яшаган ватаннинг йитишини шоир “Шоҳрух Мирзо суҳбати” шеърида шундай ифодалайди: “Эрк қани, эр қани, асл ер қани?” Шу белгилари бўлмаган масканнинг ватан, унда шу белгиларни бор қила олмаган қавмнинг эру, элу, миллат аталмоққа ҳаққи борми? Бундай юртда одамдай яшаш мумкинми?

Юртми бу,
ганимдан қолган маломат
ё изво қутиси
билмай ўтарман.

Шу ўйлар шоирни тинимсиз безовта қилади. У ватанда ватансизликка кўниккан, ўз ўрнини, ўз ҳолини билмаган миллат аҳлидан озурда бўлади. Қалби уйғоқ шоирга шонли аجدодлар руҳининг безовталиги аён:

Буюк руҳ чинқирар...
Демак, бор,
баҳайбат зулм бор ҳали,
ҳали бор одамни қувган овчилар,
шундан донишлари овсару далли,
ўёрига айланган доно тожирлар
шундан чумчуқюрак пошшолари гунг,
фақирлар кўниккан боло, қаҳатга,
шундан водийларда ўсиб ётар мунг,
ҳаттоки булбуллар ўхшар калҳатга.

Шавкат ватаний туйғуларини аяб-авайлаб ифода қилмайди. Чунки у холис кузатувчи ёки сермулозамат мезбон эмас. У – шу ватан фарзанди ва унинг эгаси! Чин фарзанд сифатида арзон хайрихоҳлик, чучмал муҳаббат улашувни эмас, руҳни уйғотувчи, ҳиссиётни сергаклантирувчи қиличдай кескир, камчидай ботгувчи, қалампирдай аччиқ ҳақиқатнинг залвори билан Ватан вужуди ва ватандош руҳиятидаги зангларни кўчирмоқ истайди. Унинг муҳаббати чексиз бўлгани каби дашномлари ҳам жон олғулик:

Ватаним дейману, бағрим қон бўлар,
бу қандай ватанки,
хоки бирикмас,
буюк Турон кенгликларида
уруғлар бир-бирин еди тириклай...

Ўзини ўнгламаган, эркига эга бўлмаган, қаддини тикламаган ватан ўликдир, унинг аҳли қулдир, деган фикрга келади шоир. Буни ватаннинг забун аҳволи тасвири орқали ифода этади: “Турон кенгликлари сориғдан сориғ, Улкан бир ўлакка ётгандай гўё...” Забун ватан, аввало, содиқ фарзандларини кадрламайди, асрамайди. Қуллик қадрсизликдан бошланади. Ватан йўлида тўкилган қоннинг асл баҳосини билиб, ўлчайдиган зот йўқ. Шу боис: “Жоним жуда арзон... Жудаям арзон, Арзондир бу юртда

тўжилган қонлар...” Ш.Раҳмон кўнгил, миллат ва ватан ҳақида ҳамиша андуҳли ёзарди. Аммо улар ёруғ манзилларга интилган некбин солиқнинг андуҳлари эди. Шу маънода, шоир келган тўхтам айни ҳақиқатдир:

*Порлар тошга дўнган сўзларим,
порлар мангу одамий руҳим,
порлар Ҳаққа ташина кўзларим,
Худо берган мангу андуҳим,
ёруғ андуҳим...*

Шавкат Раҳмон шеърларини синчиклаб ўқиган одамга шоир тирик эканлигидан, бу ҳаётда яшаётганидан хижолат тортаётгандай туюлаверади. Бу ҳол унинг битганларида бот-бот бўй кўрсатади: *“Кўпроқ яшаб кўйдим шекилли”*, дейди бир шеърда. Шоир норасо элни, нораво ватанни ташлаб кетишга шошилиб яшагандай... Шунданмикин киши Усмон Носирни оксоқол сифатида кўз олдига келтиролмагани каби Шавкат Раҳмонни ҳам етмиш ёшли оксоқол сифатида тасаввур қила олмайди. Бутун бир миллату ватаннинг зил дардини ортмоқлаган мажруҳ кўнгил билан шунча йил йўл босиб бўлмайди, албатта.

Кўл урган ишига астойдил киришадиган Шавкат шоиргина эмас, ҳалол ва заҳматкаш таржимон ҳам эди. Унинг заҳматкашлиги шунчаликки, ижодига меҳр қўйган Лорканинг шеърларини олдин русчадан ўзбек тилига ўгириб кўрди. Лекин севимлиси Лоркани эмас, балки унинг таржимонларини таржима қилаётганидан қоникмай, атай испан тилини ўрганди. Натижада таржималарида испан шоири шеърларининг маъносинигина эмас, унинг оҳанги, ифода йўсини, табиий стихиясини ҳам бера олди. Шавкатнинг айнан Лорка шеърларига муҳаббат қўйиши ҳам бежизга эмас. Чунки Шавкатнинг ўзи каби Лорка учун ҳам шеърят фақат кўнгил ҳолатлари ифодаси эмас, балки озодлик, эрк, гўзаллик, бахт сингари эзгу инсоний сифатларга эга бўлиш учун курашиш воситаси эди. Лорканинг: *“Зиддиятли давримизда ижодкор халқ кулса кулиб, йиғласа йиғламоғи, ўз бинафшаларидан воз кечмоғи, белигача ботқоққа ботиб бўлсаям бинафша излаётганларга қўмаклашмоғи шарт”*, тарзидаги ёндашуви шоир Ш. Раҳмоннинг ҳам шахслик белгилари эди. Лорка чин ижодкор ўз бинафшаси (бахти, деб ўқинг)дан воз кечиб бўлса-да, халқ бахти учун курашаётганларга ёрдам бериши керак, деб ҳисобларди.

Шавкат испан шоирининг шеърларини ўгирибгина қолмади, балки бу шеърятни жозибали қилган омилларни илмий тадқиқ ҳам қилди. Зеро, бу омилларни англаб олмай туриб, кўнгилдагидай таржима қилиш мумкин эмасди. У Лорка битикларига хос кирралар ҳақида: *“Лорка ҳам ёзма, ҳам оғзаки маданиятнинг ижобий фазилятларини ўз ижодида омўхта қилган. Ёзма маданият, яъни Сервантес, Лопе де Вега, Луис де Гонгорадан жисмлар ва туйғуларнинг тартибсиз дунёсини уйғунлашган дунё сифатида тасаввурлашни ўрганган бўлса, оғзаки маданият, яъни испан халқ қўшиқларидан табиатнинг ҳар бир унсурини жонлаштириш хусусиятини ўзлаштиргандир. Бундан таиқари испан халқ қўшиқларига хос бўлмиш яна бир хусусият – ранглар ва ўсимликлар тамсилдан жудаям унумли фойдаланган”*, деб ёзади.

Лорка шеъриятида испан ёзма ва оғзаки адабиётига хос хусусиятлари уйғунлашувининг поэтик натижаларини ўзбек тилида бериш учун

Ш.Раҳмон испан фольклорига тегишли жиҳатлар билан ҳам бир илмий тадқиқотчи даражасида чуқур шуғулланади. Натижада испан халқ оғзаки ижодидаги етакчи рамз ва образлар тизими ҳамда уларга юкланган маънолар қаторини аниқлаб чиқади. Ўзбек шоирининг қуйидаги тўхтами унинг испан фольклорига хос хусусиятларни нечоғлиқ теран ўргангани ва чуқур англаганидан далолат беради: “...испан халқ қўшиқларида сиёҳранг – мотам; бинафшаранг – жудолик, хотира, садоқат; кўкранг – мангулик, ҳақиқат, адолат, сабот; яшилранг – омад, ҳиссиёт; оқранг – ўлим, мангулик, эътиқод, озодлик; кулранг – қайғу; сариқранг – қуёш, бугдой, қувват, илҳом, шуҳрат; қизил – қаҳр, қон ранги, изтироб, эҳтирос, гурур рамзидир. Ўсимликлар: заранг – соф ишқ; гулхайри – алам, маҳкумлик, хиёнат; терак – мағрурлик; бодом – назокат, бевақт ўлим; сабур – оғрик, қизгалдоқ, таскин, оний умр, бекор тўкилган қон; қушқўнмас – азоб, сарв – қабристон дарахти, қайғу, мотам рамзи; чиннигул – завқ-шавқ; ёсмин ёки суман – садоқат, назокат рамзидир”.

Шавкат Раҳмон Лорканинг “Испан жандармлари ҳақида романс” шеърдаги эрка ташналик, зулму зўравонликка адоксиз нафрат туйғусини испан поэзиясига хос унсурларни сақлаган ҳолда ва айнаи вақтда ўзбек шеърхонига ҳам таъсир қиладиган йўсинда ўтирди. Шеърда табиатнинг осуда ва гўзал манзараси чизилар экан, испан шеърлятига хос бир-икки чизги билан жандармларнинг ёвуз нияти ҳамда шафқатсизлигига ишора қилинади:

*Ялангоч бод гир айланар
бир чеккада шоду мафтун:
нуқра каби оппоқ-ойдин,
чиройли тун, ажойиб тун.*

Лорка туннинг ёқимли ва жонбахш манзарасини чизар экан “оппоқ-ойдин” ташбиҳи воситасида тун бағрига ўлим кириб келаётганига ишора қилади. Шеърнинг кейинги бандларидаги “Туни билан ўқ товишдан таранглашиб турди ҳаво” тарзидаги сатрлар гўзалликнинг аёвсиз топталишини англатади. Ҳолатни зидлаш шеърнинг таъсир даражасини кескин оширади. Адолат, шафқат туйғуларидан йироқ жандармларнинг ёвуз амаллари қора туннинг янада қорайишига сабаб бўлгани қуйидаги сатрларда яққол ифодаланади:

*Жандармлар изғийди оч
тунга тагин экиб олов,
гулхан ичра ёнар ўсмир
ва ялангоч гўзал хаёл.*

Лорканинг деярли барча шеърларига хос табиат кўриниши билан инсон руҳияти ўртасидаги қарама-қаршилиқни кўрсатиш усулига хос жиҳатларни таржимон ўзбек тилига ҳам бор жозибаси билан кўчира билган. Шоирнинг “Севилла йўлида Антонито эл Камборонинг ҳибс қилиниши” шеърдаги шундай ҳолат ҳам маҳорат билан акс эттирилган:

*Кифтларида шомни судраб,
уфққа аста қайтади кун
тореродай пўшин ёйиб,
қора тортар баҳрул очун.*

Содир бўлажак фожиадан олдин ташки дунёнинг гўзал, жозибали ва сокин кўриниши берилиши поэтик тасвирнинг таъсир даражасини оширишга хизмат қилади.

Лорка “Қатл” шеърида азоб рамзи бўлмиш кушқўнмас тафсилидан фойдаланиб, қатл этилган аёлнинг аянчли ҳолатини бутун даҳшати билан акс эттиради:

*Кушқўнмасда қолган қушдай
чайқалади жисми дорда.
Ва кесилган бармоқлари
ўйнай бошлар тоштахтада –
сажда қилиш учун қўлга
бириқмоқчи бўлар қайта.
Кесволинган икки кўкрак
тағларидан икки хунук
кичик осмон кўринадар ҳам
томчилар қон аралаш сут.*

Шоир аёлнинг бунчалар шафқатсизлик билан қатл этилиши сабабини кўрсатиб ўтирмайди, қатл манзарасининг ўзи шеърхонда шу ҳолат ва уни юзага келтирган кучларга нисбатан адоқсиз нафрат уйғотадики, Шавкат Раҳмон шоирнинг айни шу бадийий ниятини таржимада ҳам юзага чиқара билган.

Испан шоирига хос бетакрорлик, образлар ва рамзларнинг мураккаб тизими, ташбихлар оригиналлиги Ш.Раҳмон таржималарида сақланиб қолганини “Ишқдан ўлган ўсмир” шеъридан олинган қуйидаги мисралар мисолида кўриш мумкин:

*Ой – саримсоқ бўлагидай –
бўзариб марг қийноғидан,
ташлар сариқ жомминорга
сарғиш сочлар қўнғирогин.*

Инсон ҳаётининг сариқ чақачалик қиммати бўлмаган шароитда ишқ домига илинган ҳаёлпараст ўсмирнинг фожиали қисмати чигал миллий рамзлар оғушида таъсирли акс эттирилган. Бизда гўзаллик ва эзгулик тимсоли бўлмиш ой – Лорка учун ўлим рамзи. Қаригани боис нимтага айланган ой шоирга саримсоқ бўлагини эслатади. Унинг бўзарган туси эса ўлим қийноғи натижаси. Ойнинг хира кирчимол ранги сариқ жомминорга ташланган ёқимсиз сариқ сочдай тасаввур уйғотади. Таржимон шеърда акс этган бундай фожиали ҳолат ифодасини ўзбекчада ҳам маҳорат билан бера билган.

Ш.Раҳмон Лорка шеърларининг маъно-мазмунинигина эмас, балки шоирнинг ўзигагина хос тимсоллар тизими ва жўшқин оҳангини ҳам ўзбек тилида жаранглатишга эришган. Шавкатнинг таржимонлик маҳорати, бегона тилдаги тимсоллар тизимини ўзбекчага зиён-заҳмат етказмай ўтира олиш салоҳияти испан шоирининг “Ўлимга маҳкум этилган ҳақида романс” шеърдаги қуйидаги сатрларда яққол кўзга ташланади:

*Сойнинг оғир новвослари
ойнинг мавжели мугизлари*

узра қувнаб чўмилётган
болаларни туртиб сузар.

Бирор ўзбек шоирининг ойли тунда тўлқинланиб оқаётган сойда чўмилаётган болаларни бундай тасвирлаши мумкин эмас. Мабодо шундай тасвир дунёга келганда ҳам бирор ўзбек ўқирмани уни кўзда тутилган маъносида қабул қилмаган бўларди. Чунки бизнинг таъсирланиш ва фикрлаш йўсинимиз бўлакча. Ш.Раҳмон испанлар ҳаёт тарзи, фикрлаш борасидаги ўзига хосликни нозик илғаб, уни ўзбекчада ҳам бера билган. Неча юзйилликлар мобайнида қутурган буқа билан одам ўртасидаги аёвсиз жанг ифодаси бўлмиш коррида томошаси руҳида ўсган, мотадорларга чексиз ҳавас билан қарайдиган испанлар учун сойдаги йирик тўлқинларнинг новвосларга, ҳар тўлқинда ўйноқлаб ётган ҳилолнинг унинг мугизларига ўхшаши, тўлқинлар оғушида қувнаб чўмилаётган болаларни “туртиб сузиши” табиий қабул қилинади. Шавкат ана шу табиийликни шеърнинг таржимасида ҳам бера билган.

Хуллас, Шавкат Раҳмоннинг таржимонлик фаолияти ҳам унинг шоирлиги каби ёниқ юрак алангаси маҳсули эди.

Ш.Раҳмон ўзини аямайдиган, зиммасидаги юкини енгиллатишни ўйламайдиган йўл аҳлидан эди. Шунгамикин, у ёлғон дунёни жуда вақтли ташлаб кетди. Аммо, яхшиямки, умр фақат яшалган йиллардан иборат эмас. Қилган амаллар ҳисоб экан. Бир вақтлар Шавкат Раҳмон элликка кирганлар ҳақида ёзганди:

*Бир нечта юзи бор...
Хатар чоғида
юзин алмаштирар худди терликдай,
зиён-заҳмат кўрмай, баҳор боғидай –
бир кун кириб келди элликка.*

Бу мисралар унинг элликка кирган ва ундан ошиб кетган жўраларини, эрта бир кун элликка кирадиган иниларини одам деган улуг номга муносиброк яшашга ундаб туради. Чинакам ижодкор башоратчи бўлади. У хоҳлаб-хоҳламай, ўз бахтини ҳам, бахтсизлигини ҳам башорат қила билади. Негаки, у ғайб олами билан сирдош, ўша ёкнинг вакили. Шу боис ҳам ернинг ташвишлари, рўзғорнинг муаммолари уларни камроқ безовта қилади. Улар ўз юксак маъволарида яшай билганликлари учун ҳам баланддирлар. Яхшиямки, оламда қалби буюрганидай яшай оладиган, тўсиқларга қарамай кўзлаган манзилига интилаверадиған ўжар зотлар бор. Бу серғавғо дунё шундайлар елкасида турибди.

Шавкат Раҳмондаги баланд рух, эркин кўнгил атрофга тийрак назар билан хушёр қараш имконини беради. Рух уйғоқлиги, кўнгил эркинлиги шоирга кутилмаган ташбиҳларни тақдим этади. Рухи қолипда бўлган кишининг фикри ҳам, туйғулари ҳам бўғовда ва унинг яратиклари эса озодликда ҳам қафасда бўлади. Чунки фикр ҳам, туйғу ҳам яратик сифатида яратувчисининг қандайлигига боғлиқ. Шавкат эркин рух кишиси ўларок тортган жафолари, туйган рухий изтиробларига қарамай некбин бўлиб, эзгуликка умид билан яшай олди:

*...Бироқ ерда мангу яшайдир
кўҳна юзим, ўйчан кўзларим,*

демак, ўлмас бу дунёда ҳеч
Худо берган эзгу сўзларим...

Ўтюррак шоир ва дилбар шахс Шавкат Раҳмоннинг эзгу сўзлари мангу
яшаш хусусиятига эга!

Қозоқбой ЙЎЛДОШ,
педагогика фанлари доктори,
профессор

Федерико Гарсио ЛОРКА

(1898–1936)

Испан ва рус тилидан
Шавкат РАҲМОН
таржималари

ҚИШЛОҚ

Тог ўрагида
Танҳо жом минор.
Шан сувлари,
Асрий
Зайтунлари бор.
Ёмғирпўшли каслар
Жимликни бузар,

Пиртирак айланар,
Айланар
Ҳар чоқ.
Шўрлик
Андалусда
йўқолган
қишлоқ.

ЙЎЛ

Қора кийган юз сувори қаён борар
норанжзорга соя солган самоларда?
Бормаслар Севиллага Қурдобага,
денгизларни соҳинган Ғарнотага.

Жилови бўш мудроқ отлар, отлар борар,
қўшиқларни зир титратган зуннорзорда.
Юзта фарёд парчинланган, қаён борар
андалуслик юз сувори норанжзорда?

ЧИҒАНОҚ

Денгиз чиганогин беришди менга.
Харитадаги
денгизларнинг гулдурашини
эшитиб қолдим.
Зулмату нуқрадан яралган
суву балиқлар
юрагимга тўлди лиммо-лим.
Денгиз чиганогин беришди менга.

СОАТ

Нафасни ростлай деб
 ўтирдим вақт даврасида.
 Қандай тинч макон!
 Оқ доирада
 оқ ором,
 Учар юлдузлар ҳам.
 Сузар атрофимда
 ўн икки қора рақам.

СЎНГГИ ИЛТИЖО

Қоп-қора осмонда
 ариқ илонлар.
 Кўзлар ила келувдим,
 сўқир кетгум дунёдан.
 Улуғ дардлар сенёри!
 Мана, ерда –
 рўйжа,
 шам.
 Бўлай дедим умрбод
 яхшиларнинг ёнида.
 Охир келдим, Худойим!
 Мана, ерда –
 рўйжа,
 шам.
 Сарик норанж, норанжзор,
 норанж отинг шамолга.
 Биласиз-ку ундан сўнг...
 Мана, ерда –
 ўйжа,
 шам.
 Қоп-ора осмонда сарик илонлар.

СУВОРИ ҚЎШИҒИ

Қурдоба.
 Олисда ёлғиз
 Қорача от, баҳайбат ой,
 зайтунларга хуржун тўла.
 Йўлни яхши билсам ҳамки
 етолмасман Қурдобага.
 Водий бўйлаб, шамол бўйлаб,
 Қорача от, ой ҳам олдир.

Қурдобанинг миноридан
 ўлим менга назар солди.
 Ай, мунчаям чўзилди йўл!
 Ай, довюрак отим, учқур!
 Ай, ўлимга келарман дуч
 Қурдобани кўрмай туриб.
 Қурдоба.
 Олисда ёлғиз.

ГУНГЛАР КҶЧАСИДА

Ёпиқ дарчалардан тикилиб қараб,
қизлар табассумин ўйнатар яйраб.
(Бўм-бўш рояль торларида
моҳир анкабутлар ўйнар.)
Сочларин силкита, кўзларин қиса,
йигитларга висол тайинлар қизлар.
(Елпайсалар, рўмолчалар
чечан қўллар дунёси сўйлар.)
Қора чакманларин ўйнаб силкитиб,
қанотли жавоблар берар йигитлар.

БОШҚАЧА ОҲАНГДА

Водий кечасига қутурган бузу
Шохидан битта тож кийдирар гулхан.
Дузлар ухлар. Фақат бедордил шамол
ғижинглашиб ўзича айланиб юрар.
Мушук кўзларидай ғамгин, сарғайган,
тутун туриб қолган шишадай ҳаво.
Дарёга эргашидим шохлар оралаб,
Қўшиқлар қўшиғи каби жонланар
бузилмаган дарё – ёввойи, тиниқ.
Найистон ва зулмат оралигида
Туриб Федерико аталмоқ қизик.

ҲОЗ ҲИЛЛИК ИШҚ ҲАҚИДА ҲАЗАЛ

Тўртта нўрим ўспирин
чиқиб борар кўчадан.
Ай, ай, ай, ай.
Учта нўрим ўспирин
тушиб борар кўчадан.
Ай, ай, ай.
Икки нўрим ўспирин
белин сириб боғлади.
Ай, ай.
Бир ўспирин ва шамол
ўгирилиб қарар жим.
Ай.
Қўпирган бу миртазорни
Айланмас энди ҳеч ким.

АТИРГУЛГА ҚАСИДА

Атиргул
излаган йўқ саҳарни,
мангудайин шохида,
излар бошиқа нарсани.

Атиргул,
вужуд, хаёл сарҳади,
зиё на риё излар,
излар бошқа нарсани.
Атиргул
атиргулга қарамас,
қимирламас осмонда,
излар бошқа нарсани.

ОЙ ҲАҚИДА РОМАНС

Келди налғар гориға ой
настариндан ўраб рўмол.
Қарар, қарар бола фақир.
Бола фақир тикилар лол.
Ой қўлларин ёзиб, ўйнаб,
сўлқиллатиб қалай тусли,
беору пок кўкракларин,
олар тунги шамол ҳушин.
Беркиниб ол, ойим, ойим!
Келиб қолса лўлилар гар,
юрагингдан сандонларда
оқ ҳалқалар зарб қилишар.
Қўрқма, бола, қўрқма сира,
сен лўлилар келган тобда
сандонга бош қўйиб ётгин,
уйгонмассан сира хобдан.
Беркин, ойим, ойим, ойим!
Туйдим олис от дупурин.

Қўрқма, бола, бироқ босма
оҳорланган ипак нурум.
Отлиқ елар йироқлардан
ногорадай чалиб дузни.
Шўрлик бола муз сандонга
бош қўйганча юмар кўзин.
Зайтунзордан биринжи туш –
лўлилар ҳам чиқиб келар,
бошларини тутиб баланд,
кўзларини қисиб келар.
Ўҳ, қайси бир оғоч ёқдан
додлаворар бойқуш гариб.
Ой боланинг қўлчасидан
ушлаб кетар осмон сари.
Ногоҳ гординан янграр фарёд,
хотин-халаж қий-чувлари.
Шамол эса кезар бедор,
Шамол кезар увлаб-увлаб.

ВИДОЛАШУВ

Видолашдим
йўл ёқасида.
Дилим потраб шошилдим
ийги келган ёқларга –
ийглардилар бошимда.
Видолашдим
йўл ёқасида.
Нотаниш ўзга йўлдан
етиб борган заҳотим
машъум он келди дея
уйғотгум хомуш ёдни.
Дўнмасман саҳардаги
ҳўл юлдуз титроғига.
Қайтиб келдим овозсиз
куйларнинг оқ боғига.

ИСЛОМ ҲАҚИДА ТЎҒРИ ТАСАВВУР УЙЎТАДИГАН ОЛИМЛАР ЗАРУР

Рус тилидан
Қодирқул РЎЗМАТЗОДА
таржимаси

“Россия мусулмонлари” портали муҳбири Ольга Сёминанинг исломшунос олим Санкт-Петербург Давлат университети ва Мичиган (АҚШ) университети профессори Александр Книш билан суҳбати.

– Александр Дмитриевич, “Исломга нисбатан гарб фани ва таълимидаги турлича ёндашувлар” номли китобингизнинг тақдими маросими муносабати билан сизга бир неча саволлар билан мурожаат этмоқчиман. Сиз бу масалага қайси қирғоқдан туриб ёндашингиз?

– Фан интернационал табиатга эга. Мазкур ҳолатда мени асосан талабалар ва олимлар қизиқтиради. Ҳар бир олим билим беришга интилар экан, тадқиқот объектини ва ўзининг ўқитиш усулини танлайди.

– Сиз тақдимотингизни “Исломга бўлган хилма хил ёндашувлар “дин” тушунчасини илмий таърифлашдан келиб чиқади” деган фикр билан бошладингиз. Бу таърифнинг муаллифи ким?

– Таъриф муаллифи Чикаго университетининг профессори Брюс Линкольн (1948 й. туғилган). У узоқ йиллар диншуносликдан дарс берди ва дин қандай элементлардан ташкил топганлиги тўғрисида аниқ илмий хулосага келди. У диннинг куйидаги тўрт элементини ажратиб кўрсатди: биринчиси – диний таълим, иккинчиси – амалий ҳаракат, учинчиси – диний жамоа доирасида ана шу ҳаракатни амалга ошириш, тўртинчиси – диний вазиятни вужудга келтирган институтлар (масжид, маросим, диний мактаб ва х.к.). Мен бу рўйхатга бешинчисини қўшдим. Бу – лидерлар ёки диний жамоа бошлиғи. Улар ўз зиммаларига диний таълим ва қадриятларни сақлаш, изоҳлаш (тафсир қилиш) ва ёйиш вазифасини оладилар. Британ олими Ниниан Смарт (1927–2001) диннинг тўққизта элементини кўрсатади. Мен ўрта йўлдан – Смарт ва Линкольн ўртасидаги йўлдан бордим. Мен Линкольннинг динга берган таърифига қўшиламан, бироқ шуни қўшимча қиламанки, лидерлик институтини ҳар қандай динда ҳам муҳим элемент деб ҳисоблайман.

– Сиз ислом моҳиятини изоҳлашга доир ўнга яқин ёндашувни айтдингиз. Ана шулардан бири – ислом маънавий покланиш усули ёки ислом тасаввуф сифатида, деган қарашидир. Сизнинг бутун илмий фаолиятингиз тасаввуфни ўрганиш билан боғлиқ бўлди. Бундай ёндашув инсайдерми ёки аутсайдерми?

– Мен бундай ажратишга шубҳа билан қарайман. Масалан, Жон Ренард сингари аутсайдерлар бор. У иезуит (яхудий дини) монахи эди. Тўғри, у кейинчалик ўз орденини тарк этди. Исломни соф христианлик позициясида туриб кўриб чиқмоқчи бўлди. Аммо, айтиш керакки, Ренард аслида ўзини худди мусулмонларга мансуб одамдек тутиб, ислом ҳақида ёзди. У мусулмон киёфасида яшади, шунчаки мусулмон эмас, балки сўфий сифатида яшади. Исломнинг маънавий-руҳий жиҳатларини олқишлар экан, сўфий позициясида турди ва шу нуқтаи назарда туриб фикрлади. Бунинг учун у исломий манбалар матнларини танлади ва одамларга етказа бошлади. Матнларни танлаши унинг тасаввуфий ислом тўғрисида ўз тасаввурига эга эканлигини кўрсатади.

– Сиз кўп йиллар давомида тасаввуф билан шугулланыпсиз. Сизга сўфийлик психологияси шахсан яқинми?

– Ҳа, шубҳасиз, шундай. Бу – тадқиқот объектининг умуминсоний касб этишидир. Мен олам тўғрисидаги айрим сўфий тасаввурларни қабул қилдим ва кундалик ҳаётда уларга амал қиламан. Масалан, сўфий айтади: тақдир билан курашишга интилмаслик керак, Аллоҳнинг хоҳиши-иродасига бўйсуниб ва оний, ўткинчи нарсаларга парво қилмаслик лозим. Мен бунга ҳамиша амал қиламан. Тасаввуф мусулмонларни ҳам, мусулмон бўлмаганларни ҳам кўп нарсага ўргатиши мумкин, масалан, бу таълимот инсон ҳаётини анча мазмунли ва хотиржам қилиши мумкин.

– 2017 йили инглиз тилида чоп этилган “Сўфизм” номли китобингиз ҳақда сўзлаб берсангиз.

– Китоб инглизча “Sufism: A New History of Islamic Mysticism” (“Сўфизм: ислом мистицизми тарихига доир янгиликлар”) деб номланди. Мен ўзимнинг биринчи китобим “Мусулмон мистицизми. Қисқача тарих”да (рус тилида 2004 йили чоп этилган) кўп жиҳатдан ноҳақ эканлигимни эътироф этдим. Унда тасаввуф ривожланишининг хронологияси – у қандай вужудга келганлиги, сўфий дуч келадиган сиёсий реалликлар баён этилди. Тасаввуфнинг XVIII асргача бўлган тарихи ёритилди. Мен ўша китобимда XIX аср ва ҳозирги даврни анча саёз ёритганимни тушундим. Янги китобимда бошқача – тематик ёндашувни танладим. Ҳозирги даврга кўпроқ тўхталдим. Китобнинг олти боби Россия реалликлари – Доғистон, Чеченистон ва Ингушетияга бағишланди. Мен тасаввуфнинг салафизм (“ваҳҳобизм”) билан тўқнашуви тўғрисида ёздим ва унинг биз кузатаётган сиёсий, иқтисодий қарама-қаршилик, ижтимоий реаллик билан қандай боғлиқлигини тушунишга ҳаракат қилдим. Китоб инглиз тилида ёзилди, уни рус тилига таржима қилиш ҳозирча режалаштирилгани йўқ.

– Турли тарихий даврларда мусулмонларнинг ўзларида тасаввуфга бўлган муносабат ўзгардимми? Ҳозирги даврда тасаввуфга бўлган муносабатнинг кескинлашгани ҳақида гапириш мумкинми?

– Ҳа, бу кескинлик яққол кўзга ташланыпти, бироқ тасаввуфга нисбатан муҳолифат доим ҳам мавжуд бўлган эмас. Тасаввуф мусулмонларнинг ўрта асрларда ва Янги замонда етакчи қадриятли системаси ва ҳаёт кечириш тарзи эди. Исломни ўз елкаларида кўтариб, уни Африкада, Индонезияда, Хитойда, Ҳиндистонда кенг ёйган кишиларни сўфийлар деб атадилар. Улар бунга кулолли зўравонликларсиз, ҳеч бир куч ишлатмай қилдилар. Улар бунда маҳаллий аҳолининг эътиқоди билан муроса

қилишга доим шай турдилар. Тасаввуфнинг кучи шунда. У қотиб қолган мутаассиблик эмас. Ютуқларининг асосий омили шунда. Тасаввуф шу даражада омадли бўлиб чиқдики, америкалик тарихчи-исломшунос Маршал Хожсон ўзининг уч жилдли “Ислом тарихи: Ислом цивилизацияси туғилишидан то ҳозирги кунгача” номли китобида тасаввуфни бутун мусулмон цивилизацияси ташкил топишининг ижтимоий, диний ва идеологик асоси деб атади.

XIX асрда мусулмон-реформаторлар пайдо бўлди. Улар мусулмон жамоаси эндиликда рақобатга бардош бера олмайди, Ғарб тажовузларидан, Европанинг манфаатпараст ва геосиёсий интилишларидан ўзини химоя қилиш қудратига эга эмас, шу сабабли мустамлака вассали бўлиб қолишлари мумкин, деган фикрга келдилар. Реформаторлар бунинг сабабларини технологик ва маъмурий қолоқликда эмас, балки ислом ўзининг ўтмишдаги издошлари томонидан нотўғри тушунилгани ва уларнинг авлодлари томонидан нотўғри татбиқ этилганида кўрдилар. Исломдаги энг муҳим нарсаси асраб қолинмади, аксинча, унутилди. Диннинг ўзи эса турли ҳукмрон сулолаларнинг деспотик бошқарув куралига айлантирилди. Ҳукмдорлар анъанавий исломни ҳам, тасаввуфни ҳам ўз ҳокимиятини амалга оширишнинг мафкуравий асосига айлантирдилар. Айнан шунинг учун реформаторлар ўзларининг танқид оловини тасаввуфга қаратдилар.

Мутаассиблар авлиёларнинг куч-қудрати ва ҳайкаллариغا сиғинадилар. Уларнинг қабрлари устида мутлақо кераксиз усти ялтироқ улкан макбаралар қуриш учун жамият маблағини сарфлайдилар. Ҳолбуки, диндорлар муқаддас китоблар орқали фақат Аллоҳга ибодат қилишлари, сиғинишлари лозим. Бунинг учун ўртада воситачининг кераги йўқ.

— Китобингиз тақдиротида қайтамыз. Вақт ўтиши билан исломга ёндашувлар ўзгарганлиги фактини қандай изоҳлайсиз? Баъзан бир ёндашув етакчи бўлса, кейин бошқаси етакчи бўлишининг сабаби нимада? Истиқболда қайси ёндашув етакчи бўлиши мумкин?

— Бу менинг илмий тахминим, бироқ ҳар доим бирон-бир предметни ўрганиш умумий интеллектуал тенденция, жамиятдаги талаб ва қизиқишлар таъсири остида шаклланади. Европа исломшунослигида дастлаб сулолавий ёндашув етакчилик қилди. Чунки Европа мусулмон Шарқи сингари жуда кўп сулолалар билан боғлиқ эди. Мусулмон манбалари ҳам сулолаларнинг муҳимлигини таъкидлайди — уммавийлар, аббосийларни эслайлик. Уларнинг тарихини сарой қотиблари ёздилар ва бу боис, мусулмон жамиятини тавсифлашнинг сулолавий ёндашуви бошланди. Ажабланишга ҳожат йўқ: XIX аср охири — XX аср бошларида янги фан — социология вужудга келди ва жамият тўғрисидаги фан парадигмаси ўзгарди. Сулола эмас, жамиятнинг элита қисми эмас, балки ўзининг синфий муносабатлари, нюанс ва чигалликларига эга яхлит жамият тадқиқот объекти бўлиб қолди. Кейин тадқиқотчилар демография, эпидемиология, иқлимшунослик билан қизикдилар, исломшунослар эса аста-секин ана шундай ёндашув билан қуролландилар. Ахир, араблар истилоси бошланган вақтда Яқин Шарқда вабо эпидемияси авж олди-ку. Эҳтимол, исломшунослар ана шуни назарда тутиб, бу ҳолат Сосонийлар империяси ва Византия империясининг араб-мусулмон босқинига қаршилик кўрсатиш қобилиятини кучсизлантирди, деб фикр юритдилар. Ана шу омил араб истилосининг ғайритабиий муваффақиятини изоҳлагандай бўлиб туюлади.

Жамиятдаги интеллектуал парадигманинг умумий алмашинуви тадқиқотчининг ўз предметиға ёндашувининг ўзгаришиға олиб келади. Бу – менинг муҳим фикрим. Яна айтиш мумкинки, бу ерда ижод эркинлиги ҳам бор. Ҳар бир олим ўз тадқиқот предмети янгича яратади. Бири анча қизиқроқ, бошқаси бироз қизиқроқ, ҳатто зерикарли бўлиши ҳам мумкин. Сўнгги ҳолатда тавсифлаш ё мавҳум назариябозликка айланади, факт ва ҳодисаларни зерикарли санаш бошланади. Нима учун цивилизацияли ёндашув ҳозиргача модадан қолмаяпти? Чунки у ўзида айна бир вақтда мотивацион омил сифатидаги динға бўлган қизиқишни ҳам, ахлит инсоният тарихиға бўлган қизиқишни ҳам уйғунлаштиради. Бундай ёндашувнинг энг муҳим ғояси – диний йўл-йўриқлар, шарҳлар, институтлар ва мазкур динға эътиқод қилувчиларнинг аниқ хатти-ҳаракатлари билан ўсиб-улғайиб, макон ва замонда ривожланади. Диний таълимот, диний институт ва маросимларнинг умумийлиги туфайли сайёраимизнинг турли чеккаларида яшаётган одамлар ўзларини ягона миллат деб англайдилар. Масалан, андалусиялик яҳудий ўрта аср Яманининг Аден шаҳриға келади ва бу ердаги синагогни топади, уни ўз биродари сингари қабул қиладилар. У ибодат маросимида қатнашади, шу ерда тунайди ва шу шаҳарда яшаётган маслакдошларининг меҳмони бўлади. Худди шунингдек, XIV асрда Шимолий африкалик Ибн Батута Анатолияға келади, кейин Арабистонға, кейин Индонезия архипелагиға боради. Қаерда бўлмасин, фақат масжиднигина эмас, балки сўфийлар жамоасини ҳам топади; уни кадрдонларидек кутиб оладилар: ётиши учун жой, ейиши учун овқат берадилар. Бошқача қилиб айтганда, у ўзини ягона эътиқодли одамлар билан бирдамликда ҳис этади. Демакки, денгизлар, китъалар билан ажратиб қўйилган ҳудудда умумий нимадир бор – мазкур ҳолатда ўз таълимотиға, институтларига, маросимлари ва ўз етакчисига эға бўлган дин мавжуд. У хорижлик одамға бегоналар орасида ўзини худди ўз одамлари орасида бўлгандек ҳис этиш имконини беради.

Исломи диниға бўлган қандай ёндашув ва методлар келажакда етакчи мавкени эгаллайди, деган масалаға келсак, буни олдиндан башорат қилиб бўлмайди. У охир-оқибатда объектив сиёсий реалликлар, гуманитар ва социал фанлардаги янги йўналишлар, шунингдек, тадқиқотчилар ва ислом тарғиботчиларининг ижодий фаолияти томонидан белгиланади.

– Бугунги кунда динлараро мулоқотға қараганда мусулмонларнинг ички мулоқоти ҳаммадан ҳам муҳимдир. Сизнингча ҳам шундайми?

– Ҳа, шубҳасиз, шундай. Сўфийлар ва салафийлар, шиа ва суннийлар ўртасидаги можаролар Яқин Шарқдаги сиёсий келишмовчиликлар туфайли ғоят кескинлашди ва турли гуруҳлар томонидан ўткинчи сиёсий мақсадларда фойдаланиляпти – бу ўта чигал масала. Мен мусулмон олимларининг вазифаси аз-Заркавий сингари одамлар урғу бераётган зиддиятларни бартараф этиш, сунний ва шиалар ўртасида конструктив диалогни янгидан бошлаш зарур, деб ҳисоблайман.

– Европа исломишунослиги АҚШдаги исломишуносликдан фарқладими, агар фарқланса, бу фарқ нималардан иборат?

– Ғоятда фарқланади. Энг асосий фарқ – структуравий тафовутда. Европада ҳам худди Россиядаги каби давлат бирламчи роль ўйнайди. Давлат черковдан ажратилган бўлишиға қарамай, Германия давлати Тюбенген университетида евангелия илоҳиётшунослиги,

иуда ва католик илоҳиётшунослиги факультетларини, шунингдек, ислом илоҳиётшунослиги факультетини ташкил этган. Бу Германия ҳукуматининг Европада мусулмонлар сони ортиб боришига жавоб реакциясидир. Яъни давлат институтлар, факультетларни очяпти ва ёпяпти. АҚШда эса бу – ҳеч ким эшитмаган факт. У ерда ҳамма нарсани бозор ҳал қилади. У ёки бу олий ўқув юртининг талабалари ўртасида исломшуносликка талаб бўлса, унинг раҳбарияти исломшуносни ёллайди. Акс ҳолда, ана шу предмет билан қизиқиб қолган талабаларнинг бир қисми бошқа олий ўқув юртига кетиб қолади. Албатта, сиёсий мазмунга эга бўлган ва мусулмонларнинг эътиборини тортадиган муаммолар ҳам мавжуд, улар ўрганилиши ва ҳал этилиши зарур. Шу боисдан Америка ҳукуматига тегишли йўналишдаги мутахассислар керак.

Мен яшаётган минтақадаги мусулмонларнинг ҳаётига келсак, бу ерда улкан шиа масжиди бор. Уни Ливан жанубидаги шиалар барпо этишган. Бироқ улар ўзларининг бу мазҳабга мансубликларини таъкидлашни хоҳламайдилар. Шу сабабли ҳам масжидда суннийлар учун таҳоратхона қуришган. Барча масалаларни маҳаллий жамоанинг ўзи ҳал этади. Бу ишга давлат аралашмайди.

Европада хижоб кийиш манъ этилган, бунинг учун жарима солинади. АҚШда эса бунга асло йўл қўйилмайди; ўзлигини тўла намоён этиш – америкача ҳаёт тарзи асосларидан биридир. Сенинг қандай кийинишинг муҳим эмас, муҳими, Дэн Сяопин айтганидай, сичкон тутсанг бўлди. Агар сен ўз ҳаётинг учун ишлаётган, пул топаётган экансан, ўзинг хоҳлаганингдек кийинишинг ва ўзингни хоҳлагандек тутишинг мумкин. Бу ерда ягона шарт шундан иборатки, сенинг диний эътиқодинг ва хулқ-атворинг касбий бурчингни бажаришинг учун ҳалакит бермаслиги керак. Агар сен ибодат вақтида телефон қўнғироғига жавоб қилмасанг ёки бирон бир тadbирга бора олмасанг – сени ишдан ҳайдайдилар. Давлат диний муассасалар фаолиятини маблағ билан таъминламайди. Дин ҳаётининг мустақил соҳасидир.

Европада давлат диний жамоаларнинг ҳаёти ҳақида ғамхўрлик қилади, диний жамоаларга нисбатан ўз сиёсатини белгилайди. Масалан, қочоқ-мусулмонларнинг интеграциялашуви учун имконият яратади, бунинг учун пул ажратади. Ислом тўғрисидаги Америка фанига келсак, дастлаб АҚШда исломшунослик билан муҳожирлар – немислар, французлар, голландлар, инглизлар шуғулландилар. Шу сабабли 40–70-йилларда исломни ўрганишда европача ёндашув устунлик қилди. Бироқ аста-секин Америка олимлари назарияга кўпроқ мурожаат қила бошладилар. Улар буни континентал хусусият деб атадилар: Эрнест Геллнер, Фернан Бродель, Мэри Дуглас, Мишель Фуко, Пьер Бурдьё, Жак Деррида ғоялари билан яқиндан танишдилар; неофитларни, хусусан, исломшуносликни ўзларига қурол қилиб олдилар.

Европаликлар анча консерватив эдилар, уларда илгаригидек филологик, позитивистик ёндашув модада эди. Анъаналар билан ўралашиб қолмаган америкаликлар эса интеллектуал янгиликларни фаол қабул қилдилар. Бугунги кунда Америкада йирик мутахассислар туфайли исломшунослик илми ривожланмоқда.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, олимлар орасида Исломга қарши позицияни эгаллаганлар ҳам бор: уларнинг фикрича, террористлар ҳақиқий

мусулмонлардир. Франциялик Жиль Кепелнинг айтишича, исломнинг барча кулфатлари салафизмдан келиб чикди, барча салафийлар эса потенциал жинойтчилардир. Унинг ҳамкасби Оливье Руанинг таъкидлашича, “радикал ислом” – исломнинг яшил либосига ўранган коммунистик идеологиядан бошқа нарсаси эмас. Террористик ҳужумни акддан озганлар амалга оширадилар, улар мусулмон таълимоти, тарихи ва амалиёти тўғрисида заррача тушунчага эга эмаслар. Руанинг ҳамкасби Франсуа Бюрга шундай дейди: Франция ва бошқа Европа давлатлари ўзларининг мусулмон дунёсида юритган мустамлака сиёсатларига жавобан ислом қобиғига ўралган реакцияга дуч келдилар. Исломни бундай йўналишда тушуниш тарафдорлари бизнинг Россияда ҳам бор. Бироқ, такрор айтаманки, исломга апологетик ёндашув Ғарб жамиятидаги исламофобия тўлқинига муносабат жавобдир. Шу боисдан ҳам бугун олимнинг объективликни сақлаши жуда мушкул: хоҳлайсанми-йўқми, сен кабинет олимидан мафкура тарғиботчисига айланасан. Бир томонни эгаллашингга тўғри келади. Аччикни аччик кесади.

– Сиз исломга турлича ёндашишга мансуб европалик олимларнинг номларини тилга олдингиз. Бироқ Европада, масалан, Тарик Рамазон сингари интеллектуал мусулмон элитаси ҳам бор-ку?

– Мен юқорида айтганимдек, бизнинг тадқиқотчилик ва педагогик предметимиз демографик жиҳатдан жуда тез ўзгаришти. Бундан ўн йил мукаддам менинг аспирантларим мусулмон илдизига эга эмасдилар. Ҳозир эса барча аспирантларим мусулмонлар. Номусулмон шогирдим докторлик диссертациясини беш йил мукаддам ҳимоя қилди. Фан доктори илмий даражасини олган мусулмон АҚШ ва Европа университетларида иш топа олади, у ерда диншунослик ва фалсафа бўлимлари ёки минтақавий тадқиқот бўлими бор.

Тарик Рамазон Швейцарияда ўсиб-улғайди. Ҳозир Оксфорд университети профессори. У консерватив Франция учун француз тилида гапиришга қобилиятли ва исломни ҳимоя қила оладиган мутахассис сифатида жуда зарур олимлардан. Шу сабабли уни сукут сақлашга мажбур қилиш учун ҳамма чоралар ишга солинди. У маърифатли, илмли исломни ўзида мужассамлаштирган мутахассис сифатида исломдан кўрқувчиларнинг ғазабини кўзгади. Шунга қарамай Мичиган университетида нутқ сўзлади. У биз сўнгги ўн йил мобайнида кузатаётган демографик ўсиш-улғайишнинг ёрқин тимсолидир. Ҳозирги пайтда мусулмонлар бир вақтлар иудей (яхудий)лар қилган ишни қилмоқчилар. АҚШ олий ўқув юртларида иудаизм бўлимлари талабаларининг 99 фоизи яхудийлардир. Фикримча, академик исломшуносликда ҳам худди шундай бўлади: йигирма йилдан сўнг ислом билан асосан мусулмонлар шуғулланадилар. Бунинг яхши ёки ёмонлиги ҳақида ўзингиз ўйлаб кўринг.

– Сиз юқорида айтган ёндашувлар Россия фани, Россия исломшунослиги учун ҳам хосми ёки бизда бошқача ёндашувлар мавжудми?

– Ёндашувда ўзига хослик бор, албатта, бироқ мен уни европача ёндашув деган бўлардим. Европа нима қилган бўлса, Россия ҳам шуни қилмоқда. Ёки аксинча. Россия академик исломшуносликнинг диний исломшунослик билан интеграллашувини анча илгари бошлади, бу ишда, менингча, ҳатто илгарилаб кетди ҳам. Бу ғоят қувончли. Афтидан, Россия ва Европа давлат структураларида фақат битта йўналиш – қандай

килиб ўз ҳудудларидаги диний жамоалар интеграциясига эришиш ва улар ўртасидаги кескинликни бартараф этиш мумкинлиги тўғрисида ўйлаптилар. Меркел, Путин, Макрон – ҳаммалари шу хусусда ҳам бош қотиришмоқда дейишим мумкин. Францияда терактларга жавобан янги академик структура пайдо бўлди: бу ерда диний ва дунёвий олимларни, шунингдек, бўлғуси имомларни тарбиялашмоқда. Керакли кадрларни Африка, Туркия, Арабистон ёки Жанубий Осиёдан олиб келишга эмас, балки мамлакатнинг ўзида тайёрлашга эътибор берилмоқда. Шунга ўхшаш дастурлар Роттердам, Тюбингем ва бошқа қатор олий ўқув юрларида ҳам бор. Россия, тақрор айтаман, Европа билан қадам бақадам бормоқда. Бу – янги йўл, лекин у нималарга олиб келишини биз хали билмаймиз. Россия исломшунослигида ўзининг ислом маддоҳлари ҳам, исломдан қўрқувчилари ҳам бор. Бу қонуниятли ҳодиса. У ҳар бир мамлакатда ўзига хос шаклда намоён бўлади.

Исломнинг Ғарб жамиятида интеграциялашуви – узоқ давом этадиган машаққатли жараён. Томонлардан бирини сукут сақлашга мажбур этиш асло мумкин эмас. Бу ерда жамиятни парокандаликка олиб келадиган радикал позицияларни далиллар билан рад этиш керак. Бу ишни ақл-идрок ва назокат билан олиб бориш лозим. Шундай интеллектуалларни тарбиялаш керакки, улар ирқий нафрат ва муайян динни ёппасига рад этишга қарши турадиган бўлсин. Бундай интеллектуаллар жоҳиллар ҳужумига чидай оладиган бўлишлари керак. Энг муҳими, ислом тўғрисида, уни силликламай, беэмайл иложи борица тўғри тасаввур бера оладиган одамлар зарур. Уларни тарбиялаш бизнинг асосий вазифамиз.

– *Санкт-Петербург университетида ўқиган вақтингизда сиз Анас Холидовнинг шогирди эдингиз. Унинг сиз учун энг муҳим бўлган сабоқлари нималардан иборат?*

– Холидов матнга, араб грамматикаси ва умуман араб тилига ғоят синчковлик билан муносабатда бўлишнинг юксак намунаси эди ва шундай бўлиб қолди. У кўп марта арабча матн маъносига чуқур кириб боришнинг муҳимлигини, унга юзаки қарамасликни кўрсатар экан, менинг бу масалада ношуд эканлигимни кўп бора ўзимга айтган. У ноёб матншунос олим эди. У оддий татар қишлоғида туғилган бўлиб, ўзини ўзи олим ва инсон қилиб камолга етказди. Шу сабабли мен унинг араб тилини нақадар чуқур билишидан, арабча мураккаб матнларини рус тилига чиройли таржима қилишидан ҳайратга тушардим. Айтгандай, рус тили унинг учун она тили эмасди. У менга йўлчи юлдуз бўлди. Мен АҚШга келиб, худди Анас Боқиевич ўз вақтида рус тилини ўзлаштиргани сингари, инглиз тилини ўзлаштирдим. Хуллас, мен маълум маънода унинг изидан боряпман. У бизга бир йил “Араб қўлёзмаларига кириш” фанидан дарс берди. Ўшанда у мени кўз остига олган экан. Ўқишимни тугаллаб, тақсимот бўйича Пулковск божхонасида ишлаётган вақтимда у менга телефон қилиб, исломшунослик бўйича гуруҳ тузилаётганини айтди ва мени шу гуруҳда қатнашишга таклиф этди. Гуруҳни С.М.Прозоров бошқарди, ана шу гуруҳга М.Б.Пиатровский ҳам кирди. Бу гуруҳда ишлашим учун мен диссертация ҳимоя қилишим лозим эди. Шу боис сиртки аспирантурага кирдим. А.Б.Холидовнинг марҳамати билан тасаввуф билан шуғуллана бошладим. У менга шундай деди: “Тасаввуф – катта мав-

зу, агар у билан шуғулланиш истаги бўлса, унинг энг буюк вакили ибн Арабийни олиш керак”.

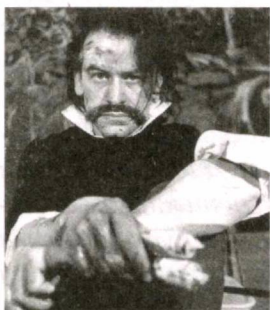
Бизда Арабийнинг асарлари бор эди. Мен уларни ўқидим, Бертельс, Бартольд асарлари билан танишдим, Крачковскийдан тасаввуф тўғрисида бироз ўқидим, кейин инглизча, французча, немисча адабиётларни ўқидим. 1986 йили “Ибн Арабий дунёқарашилини ўрганиш учун асосий манбалар: Фусус ал-ҳикам ва ал-футухот ал маккийя” мавзуидаги номзодлик диссертациямни ҳимоя қилдим. Илмий раҳбарим А.Б.Холидов эди.

– Сиз фақат Мичиган университетидагина эмас, балки Санкт-Петербург университетида ҳам кадрлар тайёрлаяпсиз. Давлат дастури доирасида мутахассисларга маъруза ўқияпсиз. Улар курсни тамомлаганларидан сўнг ислом ва ислом цивилизацияси тарихи бўйича чуқур билимга эга бўлишлари керак. Сизнингча, бу дастур қай даражада самара бериши мумкин?

– Мен талабалар шу форматда қанча эрта ўқисалар, шунча яхши, деб ҳисоблайман. Назаримда, бакалавр дастури анча самарали. Диний бошқармалар томонидан юборилган талабалар дунёвий талабалар билан бирга таҳсил олишмоқда. Бир-бирлари билан фаол мулоқотга киришмоқдалар, бир-бирларига ёрдам бераптилар. Бакалаврият даражаси динамикаси магистратура даражасига қараганда яхши ишляпти. Мен буни ўз семиналаримда кўряпман. Дунёвий бакалаврлар инглиз тилини яхши биладилар ва мусулмон талабаларга матнни таржима қилишга ёрдам бераптилар; ўз навбатида, мусулмон талабалар уларга ислом ҳақиқатини билишга ёрдамлашмоқдалар, ханафия мазҳаби, фикҳ нима эканлигини тушунтиряптилар. Ўзига хос чорраҳада учрашиш ва бир-бирини маънан бойитиш рўй бермоқда. Бу анча самаралидир. Магистрлар билан боғлиқ аҳвол анча мураккаб – улар аллақачон шаклланган, ишлаётган одамлар. Лекин шунга қарамай, бизнинг кўз олдимизда улар ўзгаряптилар. Бизга улар интеллектуал жиҳатдан ўсаётгандек бўлиб туюляпти, уларнинг умумий маданий дунёқараши кенгаймоқда. Мен уларга магистрлик диссертациялари мавзуларини ўқиб эшиттираман. Ўз қизиқишларига қараб, мавзуларни ўзлари танлайдилар. Билим даражалари турлича. Мустақил ишлар ҳам бор, кўчирилган, кўп иқтибослардан иборат ишлар ҳам бор. Асосий муаммо – фикрни рус тилида ифодалаш. Умуман олганда, мен дастур ишляпти, деб ҳисоблайман.

– Сиз Петербургда ҳам, Қозонда ҳам ислом ва тасаввуф бўйича лекциялар ўқидингиз ва ўқияпсиз. Талабалар сизга кўпроқ қандай саволлар беришяпти? Бугун Россия аудиториясини нима қизиқтиряпти?

– Ёшлар “мусулмон модернизми” тушунчаси билан қизиқишмоқда. Кимни модернизм асосчиси дейиш мумкин, бу ҳозирги исломдаги интеллектуал оқим билан қай даражада мос келади, сингари саволлар бераптилар. Тасаввуф ва салафизмнинг қарама-қаршилиги тўғрисида сўраяптилар. У ёки бу масалада ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини аниқлаш учун менга ҳакамлик ролини таклиф қиляптилар. Уларга бу менинг ролим эмас, бу иш дин арбоблариники. Менинг вазифам ҳодисанинг келиб чиқиш манбаларини кўрсатиш, тавсифлаш ва илгари рўй берган ҳодиса билан таққослаш, деб жавоб берапман.

ЛАҲЗАЛИК ИЛҲОМЛАР

Ташизм бадий оқимининг фаол намояндаси, рассом Жорж Матю 1921 йили Францияда таваллуд топган. У болалик йилларида санъат тўғаракларига қатнашиб, расм солишни ўрганган, лекин бир кун келиб, бу соҳа унинг ҳаёт йўлига айланишини ўйламаган. Жорж 1927–1933 йилларда Булон-Сур-Мер шаҳридаги мактабларда, сўнгра Версалдаги Гауче лицейида таҳсил олгач, қонун ва фалсафани ўрганишни афзал кўради. Шу мақсадда Лилл университетига инглиз тили ва ҳуқуқ факультетига ўқишга киради. Бироқ уруш туфайли таҳсилни охирига етказа олмайди. 1944–1946 йилларда турли таълим муассасаларида дарс бериб, таржимонлик қилиб юради. У бу йиллар мобайнида севимли машғулоти тасвирий санъат билан ҳам шуғулланиб, ўзи учун расмлар чизади.

1944 йилдан бошлаб у тасвирий санъатга жиддий ёндаша бошлайди. Негаки, унинг эстетик қарашларини Эдуард Кренкшовнинг Жозеф Конрад асарларининг мавҳум бадийяти ҳақидаги “Конрад иши” китоби руҳлантириб юборади. Матю ўша даврдан бошлаб ўзининг абстракт асарларини чизиб, эълон қила бошлайди. Тез орада санъатшунослар уни геометрик абстракциянинг муваффақиятли вакили сифатида тан олади.

У абстракцияда ўз дастхатини излай бошлайди ва ўйлаб топиладиган шакллар, аксессуар, воқеа ва одам образларидан воз кечиб, оқ матога лаҳзалик илҳом билан руҳий ҳолат, кайфият ва ҳиссиётни тезкор тасвирлашни танлайди. Бу йўналиш ташизм беб аталиб, норасмий лиризм ёки лирик абстракция деб ҳам юритилади. Матю услубининг ўзига хос томони шунда эдики, у бошқа рассомлар каби холстга аввалдан ўйлаб топилган образларни, танланган рангларни мўйқалам билан чизмасди, аксинча, катта-катта полотноларга ҳам ўша лаҳзанинг ўзига ақлига не келса, ўшани акс эттиришга ўтарди. Бунинг учун кўп ҳолларда мўйқаламдан фойдаланиб ўтирмас, бўёқ пастасини холстга тўғридан-тўри ишлатар ёни қўллари билан бўярди. Унинг техникаси тезкорликка асосланган бўлиб, кўп метрли полотноларни ҳам 20-30 дақиқа ичида чизиб битириш қобилиятига эга бўлган. Унинг интуитив усули ўша лаҳзадаги кечинма, кайфият, фикр билан боғлиқ бўлгани учун рассом кўпинча мусиқа оҳанги остида ишлагани ҳақида маълумотлар мавжуд. Жумладан, 1957 йилда Токиода бўлиб

ўтган кўргазмада рассом 15 метрлик деворий полотнони бор-йўғи уч кунда чизиб тугатади.

1946 йилда унинг дастлабки ишлари Париждаги “Салон Моиинс де 30 ансе” кўргазмасида намоиш этилади. У Жан-Мишел Атлант, Хартунг, Брен, Мишел Тапи, Пикабия, Франсуа Стахл, Риопел каби замондош рассомлар билан бирга ташизм сарҳадларини кенгайтира бошлайди. Улар тасвирий санъатнинг ҳар қандай чекланишлардан ҳоли бўлиши тарафдори эди.

1947 йилда Жорж Матю Парижга кўчиб ўтади. У ерда абстракцияга бағишланган кўргазмалар тез-тез бўлиб ўтарди. У ижодий жараёни тўлиқ кузатарди. Икки йилдан сўнг рассомнинг биринчи шахсий кўргазмаси бўлиб ўтади. Шундан кейин ҳар йили ўтказиладиган турли кўргазмаларда унинг асарлари доимий намоиш этилади.

Матю АҚШнинг Нью-Йорк шаҳри ва Франциянинг Ле Гавре шаҳри ўртасидаги жамоатчилик алоқалари учун масъул бўлган тизимда фаолият олиб боради. Унинг вазифаси саёҳатчиларни Ле Гавре ва Париж ўртасидаги йўлда кутиб олиш ва кузатиб бориш эди. Бу вазифа Жорж Матюга обрўли мижозлар билан алоқа қилиш, ўзининг нуфузли ихлосмандари доирасини шакллантириш учун катта имконият бўлади. У Салвадор Дали билан ҳам илк бор ўша ердаги фаолиятида танишади.

Санъатшунослар Жорж Матю асарларини “тарихий абстракт суратлар” деб ҳам аташади. “Унинг картиналари тасвирида бошқаларникидан фарқли равишда одамлар, қиёфалар йўқ, аксессуар ва воқеалар чизилмаган. Аммо мавхумлашган рақамлар, доғлар, чизгиларда муайян шахслар кураши, тарихий воқеалар ифода этилади. Асарларнинг номлари тасвиридаги мавхумотни ўқиш имконини беради”, дейишади. “Ҳамма жойда капетлар”, “Бувин жанги” картиналарини бунинг мисолида келтириш мумкин.

50-йилларнинг бошларида Жорж Матю номи нафақат Францияда, балки бутун Европада танилган эди. Матю тасвирий санъатни ўзи мустақил ўрганган рассом сифатида ўз назарий қарашларини ҳам ҳаёти давомида турли нашрларда эълон қилиб боради. Унинг “Ташизмдан ташқарида” асарида ўзининг санъатга оид назарий қарашлари, кузатувлари, хулосалари, тамойиллари баён этилган.

1960-йилларнинг иккинчи ярмида рассом декоратив санъатга қайтиб, турли компаниялар учун плакатлар яратади, мода дунёси учун эскиз ва безаклар чизади. Бу пайтда рассомнинг бир юз элликтадан ортиқ асарлари халқаро кўргазмаларда намоиш қилинган эди. 1971 йили рассомнинг ижодий фаолияти акс этган тўлиқ метражли хужжатли фильм суратга олинади, 1976 йилда эса Жорж Матю Франция тасвирий санъат академияси аъзолигини қабул қилади.

Жаҳон авангард санъатида ўзига хос оламини яратган рассом 2012 йили тўксон бир ёшида вафот этган.

Маҳфуза НУРҚУЛОВА
тайёрлади

РЕЗЮМЕ

●● Английский писатель Ирвин Шоу известен узбекскому читателю такими произведениями, как “Богач, бедняк”, “Ночной портье”. Его романы посвящены духовно-моральным проблемам прошлого века, противоречиям в жизни общества и человека, и отличаются обилием разнообразных сюжетных коллизий. С этого номера начинается публикация его романа “Нищий, вор” в переводе Амира Файзуллы.

●● Статья Ахмеджана Мелибаева “Лицо человека”, опубликованная в рубрике “Публицистика”, основана на материалах, хранящихся в архиве журналиста с полувековым опытом работы. Автор с современной точки зрения выражает свое отношение к общественной действительности прошедшей эпохи, а также рассказывает о развитии узбекской журналистики, делится важными наблюдениями и суждениями о литературной и общественной среде за последние тридцать лет ее существования, приводит переписку, документы и редкие рукописи, сообщает интересные факты о жизни известных людей.

●● В этом году исполнилось 70 лет со дня рождения известного поэта и переводчика Шавката Рахмона. В статье литературоведа Козокбая Юлдашева “Сияние поэтического пламени” речь идет о художественной привлекательности, философском содержании его произведений, а также о переводческом искусстве Шавката Рахмона.

●● Казахский поэт Олжас Сулейманов признан одним из ярких представителей мировой поэзии XX века. Большинство его произведений стали популярными также среди узбекских любителей поэзии. В номере публикуется специальная подборка стихов и поэм, подготовленных Икрамом Атамурадом.

RESUME

●● Well-known American writer Irwin Shaw is famous for his novels “Rich Man, Poor Man”, “Night Work” where he described psychological-spiritual problems of people in last century, different collisions in social and personal life. His novel “Beggarmen, Thief” translated by well-known translator Amir Fayzulla published from this issue.

●● Some materials from an archive of the journalist who has half-century experience published in article named “Man’s Face”. An author of the article gives his opinion about social events of those days.

●● Also the author wrote about Uzbek journalism, literary and social-cultural environment for the last thirty years and gave interesting facts about the life of famous persons, wrote about letters, documents and historical manuscripts.

●● This year marks seventy years since the birth of well-known Uzbek poet, translator Shavkat Rahmon. Popular literary critic Qozoqboy Yuldotshev in his article “A Ray of Poetic Light” wrote about poetical beauty of Sh.Rahmon’s works, their philosophical meaning and artistic value, also about his translations.

●● Uljas Sulaymonov well-known figure not only Kazakh, but the world poetry of XX century. All works by U.Sulaymonov became popular among Uzbek readers of poetry. His poems and other works collected by well-known poet Ikrom Otamurod also presented in this issue.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: А.ОТАБОЕВ

Техник муҳаррир: Ғ.ЎНАРОВ

Мусахҳих: Я.ЭМИНОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100066, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 7.10.2020 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 1570 нусха. 24 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб,

“PRINT REBEL” МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

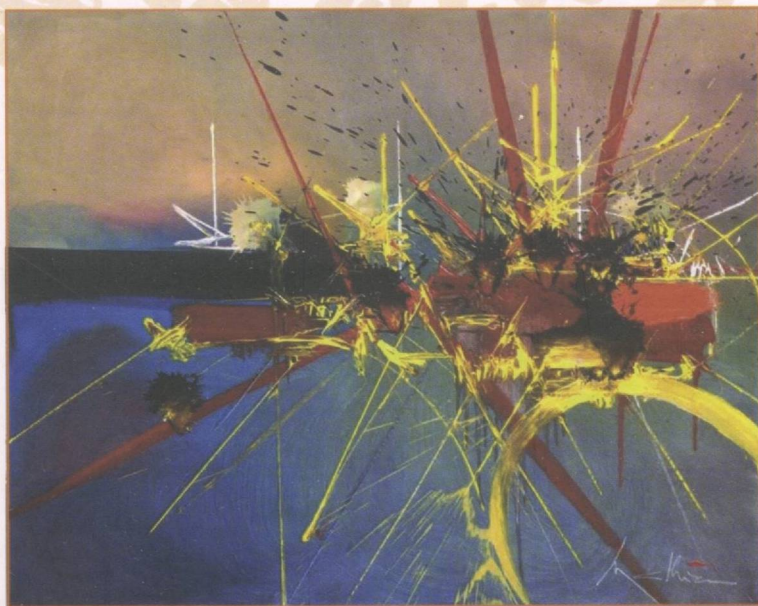
Тошкент шаҳри, Олмазор тумани. Ўразбоев кўчаси, 35-уй.

Жорж Матю.
"Хитойча услуб"

19016
Тилораккур

Жаҳон
АДАБИЁТИ
Индекс 828, 829

Жорж Матю.
“Композиция”

Жорж Матю.
“Мўйқаламсиз композиция”

ОБУНАЧИЛАР ДИҚКАТИГА!

Журналинг обуначиларга етказилишида
муаммо пайдо бўлса, қўйидаги манзилга
мурожаат қилинг:
Тошкент шаҳри, Амир Темури 1-тор қўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.

Муқовамизда:
Жорж Матю.
“Тун”